

Marcin Majewski

ARCHEOLOGIA
czasów i miejsc biblijnych

Kraków, UPJP II 2014, wydanie II

Copyright © by Marcin Majewski

SPIS TREŚCI

Literatura

I. WPROWADZENIE

1. Terminy „archeologia” i tzw. „archeologia biblijna”
2. Zakres i użyteczność archeologii dla wiedzy biblijnej
3. Archeologia i Biblia jako źródła dla studiowania historii
4. Ważne pojęcia archeologii
5. Okresy (ery) archeologiczne
6. Zarys historii archeologii czasów i miejsc biblijnych

II. NAJWAŻNIEJSZE ZNALEZISKA PALESTYNY I BLISKIEGO WSCHODU

1. W Egipcie
2. W Mezopotamii
3. W Syrii
4. W Palestynie

III. OMÓWIENIE EPOK ARCHEOLOGICZNYCH PALESTYNY

1. Paleolit
2. Mezolit
3. Neolit
4. Chalkolit
5. Epoka brązu
6. Epoka żelaza
7. Okres hellenistyczny
8. Okres rzymski

IV. APENDYKS – HISTORIA PISMA

LITERATURA

1. Archeologia jako dyscyplina naukowa – wprowadzenia polskojęzyczne:

- Ashmore W., Sharer R.J., *Odkrywanie przeszłości. Wprowadzenie do archeologii*, Kraków: Avalon 2009.
- Bahn P.G., *Archeologia - Przewodnik*, Warszawa: Arkady 2006.
- Barker P., *Techniki wykopalisk archeologicznych*, Warszawa 1994.
- Brzeziński W., *Metodyka badań archeologicznych*, t. 1-3, Warszawa 2000.
- Coles J., *Archeologia doświadczalna*, Warszawa 1977.
- Gawrysiak-Leszczyńska W., *Jak rysować zabytki archeologiczne*, Biskupin 2003.
- Harris E., *Zasady stratygrafii archeologicznej*, Warszawa 1989.
- Hensel W., Donato G., Tabaczyński S., *Teoria i praktyka badań archeologicznych. Przesłanki metodologiczne*, tom 1, Wrocław 1986.
- Hodder I., *Czytanie przeszłości. Współczesne podejścia do interpretacji archeologii*, Poznań 1995.
- De Laet S.J., *Archeologia i jej problemy*, Warszawa 1960.
- Ławecka D., *Wstęp do archeologii*, Warszawa 2003.
- Miśkiewicz K., *Metody geofizyczne w planowaniu badań wykopalisk*, Warszawa 1998.
- Miśkiewicz K., *Geofizyka archeologiczna*, Warszawa 2006.
- Renfrew C., Bahn P., *Archeologia. Teorie. Metody. Praktyka*, Warszawa 2002.
- Walanus A., Goslar T., *Wyznaczenie wieku metodą 14C dla archeologów*, Rzeszów 2004.
- Zielski A., Krapiec M., *Dendrochronologia*, Warszawa 2004.
- [Strona Open Directory Project - Archeologia](#)
- [Archeologiczny Słownik Angielsko-Polski](#)

2. Archeologia czasów i miejsc biblijnych – opracowania polskojęzyczne:

- Albright W.F., *Archeologia Palestyny*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1964.
- Albright W.F., *Od epoki kamiennej do chrześcijaństwa*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1967.
- Arnaud D., *Starożytny Bliski Wschód. Od wprowadzenia pisma klinowego do Aleksandra Wielkiego*, Warszawa 1982.
- Bieliński R., *Starożytny Bliski Wschód. Od początków gospodarki rolniczej do wprowadzenia pisma*, Warszawa 1985.

- Chmiel J., *Archeologia vs Biblia*, Studia Judaica 2003.
- Fritz V., *Archeologia biblijna. Mały słownik*, Warszawa: Verbinum 2005.
- Gądecki S., *Archeologia biblijna*, I-II, Gniezno: Prymasowskie Wydawnictwo Gaudentinum 1994.
- Gryglewicz F., *Archeologiczne odkrycia w egzegezie N.T.*, Lublin 1962.
- Hanelt T., *Archeologia biblijna*, Gniezno 1989.
- Horn S.H., *Z archeologią przez kraje biblijne*, Warszawa: Znaki Czasu ²1989.
- Kozłowski J., Śliwa J., *Archeologia wschodniej części basenu Morza Śródziemnego. Palestyna – Syria – Cypr*, Kraków 1977.
- McCarter P.K. i in., *Starożytny Izrael. Od czasów Abrahama do zburzenia Jerozolimy przez Rzymian*, Warszawa: Czytelnik 1994.
- Michałowski K., *Od Edfu do Faras. Polskie odkrycia archeologii śródziemnomorskiej*, Warszawa 1983.
- Millard A., *Skarby czasów Biblii. Odkrycia archeologiczne rzucają nowe światło na Biblię*, Warszawa: Diogenes; Świat Książki 2000.
- Moscati S., *Kultura starożytna ludów semickich*, Warszawa 1966.
- Münnich M., *Czy istniało królestwo Dawida? Najnowsze wykopaliska w Khirbet Qeiyafa*, Lublin: Werset 2014.
- Murphy O'Connor J., *Przewodnik po Ziemi Świętej*, Warszawa: Vocatio 2000.
- Muszyński H., Mędała S., *Archeologia Palestyny w zarysie*, Pelplin: Wyższe Seminarium Duchowne Diecezji Chełmińskiej 1984.
- Negev A., *Encyklopedia archeologiczna Ziemi Świętej*, Warszawa 2002.
- Parrot A., *Biblia i starożytny świat*, Warszawa 1968.
- Parrot A., *Wśród zabytków Samarii i Jerozolimy*, Warszawa: Pax 1971.
- Polewska A., *Na tropach biblijnych tajemnic*, Kraków: Rafael 2008.
- Rosik M., *Archeolog czyta Biblię. Nowe odkrycia: fałszerstwa czy wyzwania dla wiary?*, Wrocław: TUM Wrocławskiej Księgarni Archidiecezjalnej 2007.
- Rosik M., *Archeolog czyta Biblię. Świątynia Jerozolimską*, Wrocław: TUM 2007.
- Stefaniak L.W. (red.), *Archeologia Palestyny*, przedmowa W.F. Albright, Poznań-Warszawa-Lublin: Księgarnia Św. Wojciecha 1973.
- Szewc E., *Ossuaria a Nowy Testament*, Wiadomości Diecezjalne Łódzkie 57 (1983).
- Śliwa J.R., *Archeologia starożytnego Wschodu*, Kraków 1981.
- Śliwa J.R., *Sztuka i archeologia starożytnego Wschodu*, Warszawa 1997.
- Thompson J.A., *Biblia i archeologia*, tłum. A. i K. Komorniccy, Warszawa: Pax 1965.
- Tyloch W., *Odkrycia w Ugarit a Stary Testament*, Warszawa 1980.

3. Archeologia czasów i miejsc biblijnych – opracowania obcojęzyczne:

- Amitai J., *Biblical Archaeology Today (1984)*, Jerusalem 1985.
- Ben-Tor A. (red.), *The Archaeology of Ancient Israel*, New Haven 1992.
- Coote, R.B., Whitlam K.W., *Emergence of Early Israel in Historical Perspective*, Sheffield: Sheffield Phoenix Press 2010.
- Davis Th.W., *Shifting Sands. The Rise and Fall of Biblical Archaeology*, Oxford: Oxford University Press 2004.

- Dever W.G., *What Did the Biblical Writers Know and When Did They Know It? What Archaeology Can Tell Us about the Reality of Ancient Israel*, Grand Rapids: W.B. Eerdmans 2001.
- Dever W.G., *Who Were the Early Israelites and Where Did They Come from?* Grand Rapids: W.B. Eerdmans 2003.
- Dever W.G., *Did God Have a Wife? Archaeology and Folk Religion in Ancient Israel*, Grand Rapids: W.B. Eerdmans 2005.
- Dever W.G., *The Lives of Ordinary People in Ancient Israel. Where Archaeology and the Bible Intersect*, Grand Rapids: W.B. Eerdmans 2012.
- Davies P.R., *In Search of „Ancient Israel”*, New York/London: T&T Clark 1992.
- Davies P.R., *The Origins of Biblical Israel*; New York/London: T&T Clark 2007.
- Finkelstein I., *The Archaeology of the Israelite Settlement*, Jerusalem: Israel Exploration Society 1988.
- Finkelstein I., N. Na’aman, *From Nomadism to Monarchy. Archaeological and Historical Aspects of Early Israel*, Jerusalem: Israel Exploration Society 1995.
- Finkelstein I., N.A. Silberman, *The Bible Unearthed. Archaeology's New Vision of Ancient Israel and the Origin of Its Sacred Texts*, New York: Free Press 2001.
- Kletter R., *Just Past? The Making of Israeli Archaeology*, London: Equinox 2006.
- *La Terra Santa. Studi di archeologia*, Atti del simposio “Trent’anni di Archeologia in Terra Santa” Roma 27-30 IV 1982, Pontificium Athenaeum Antonianum 1983.
- Lemche N., *Early Israel. Anthropological and Historical Studies on the Israelite Society Before the Monarchy*, Leiden: E.J. Brill 1986.
- Lemche N., *The Old Testament Between Theology and History. A Critical Survey*, Louisville: Westminster John Knox Press 2008.
- Levy T.E., *Archaeology of Society in the Holy Land*, New York: Bloomsbury Academic 1998.
- Meyers E.M. (red.), *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, I-V, New York - Oxford: Oxford University Press 1997.
- Na’aman N., *Canaan in the Second Millennium B.C.E.*, Winona Lake: Eisenbrauns 2005.
- Na’aman N., *Ancient Israel’s History and Historiography. The First Temple Period*, Winona Lake: Eisenbrauns 2006
- Stern E., Le’vinzon-Gilbo’a A., Aviram J. (red.), *The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, I-IV, Jerusalem: Israel Exploration Society and Carta – New York: Simon & Schuster 1992–2008.
- Pritchard J.B., *Archaeology and the Old Testament*, Princeton: Princeton University Press 1958.
- Thompson J.A., *The Bible and archaeology*, London: Paternoster Press 1962.
- Thompson T.L., *Early History of the Israelite People. From the Written and Archaeological Sources*, Leiden: Brill 1992.
- Thompson Th.L., *The Mythic Past. Biblical Archaeology and the Myth of Israel*, 1999
- Valla F.R., *Le natoufien-une culture préhistorique en Palestine* (Cahiers de la Revue Biblique 15), Paris: J. Gabalda 1975.

- Weippert E., *Palästina in Vorhellenistischer Zeit*, Handbuch der Archäologie 2/1, München 1988.

4. Archeologia czasów i miejsc biblijnych – organizacje:

- [American Oriental Society](#)
- [American Schools of Oriental Research](#)
- [Associates for Biblical Research](#)
- [Biblical Archaeology Society](#)
- [Ecole Biblique et Archéologique Française de Jérusalem](#)
- [Franciscan Archaeological Institutes](#)
- [Israel Antiquities Authority](#)

5. Archeologia czasów i miejsc biblijnych – czasopisma:

- „[Revue biblique](#)” (Ecole Biblique et archeologique francaise de Jérusalem)
- „[Biblical Archaeology Review](#)” (Biblical Archaeology Society)
- „[Biblical Archaeologist](#)” (the American Schools of Oriental Research) w 1998 przemianowany na "[Near Eastern Archaeology](#)"

6. Projekty i strony z materiałami z dziedziny archeologii biblijnej

- [archeologiabiblijna.wordpress.com](#) – polska strona o archeologii biblijnej
- [Bible.org](#) - artykuły z dziedziny archeologii
- [The Jerusalem Archaeological Park](#) - wiele informacji oraz prezentacje wirtualne (np. Świątyni jerozolimskiej)
- [Oriental Institute Archaeology Projects](#)
- [Virtual World Project](#) - wiele współczesnych miejsc archeolog. w Izraelu i Jordanii
- [Archaeological Excavations Relating to Jewish History](#) - główne miejsca wykopalisk związane z Biblią
- [BAESL: Bibliography of Archaeological Excavations in the Southern Levant](#) - wyszukiwarka publikacji archeologicznych (ponad 15 tys. pozycji bibliograficznych)
- [Bibel + Orient Museum](#) - wiele materiałów na stronie
- [295 tekstów \(artykuły, książki\) z dziedziny Archaeology](#)
- [Material Culture of the Ancient Canaanites, Israelites and Related People](#)

I. WPROWADZENIE

Nikogo nie trzeba przekonywać, że ludzka cywilizacja jest bardzo stara. Tym niemniej nasza wiedza nt. najwcześniejszych stadiów cywilizacji jeszcze do niedawna była bardzo ograniczona. Dopiero wielkie odkrycia archeologiczne XIX i XX wieku odsłoniły przed nami tajemnice czasów starożytnych. Dzięki nim kolebka cywilizacji ludzkiej, jaką jest starożytny Bliski Wschód, powoli zaczęła odsłaniać przed badaczami swoje skarby: zaginione miasta, imperia, biblioteki, języki i kultury. Niektóre z nich w toku historii całkowicie zniknęły z ludzkiej pamięci. Dopiero dzięki nowożytnej archeologii niezwykle osiągnięcia i bogata historia starożytnego Wschodu na nowo pojawiły się w świadomości człowieka.

Starożytni mieszkańcy Bliskiego Wschodu pozostawili po sobie dziedzictwo, które kształtuje naszą cywilizację i kulturę. To dziedzictwo wywierało i ciągle wywiera ogromny wpływ na kształt naszego świata. Czynią to nie tyle twórcy wielkich imperiów czy budowniczości monumentalnych pałaców i świątyń, ale twórcy idei, tacy jak starożytni Izraelici, którzy pozostawili po sobie nową koncepcję świata, człowieka i Boga zapisaną na kartach Biblii. Wbrew temu, jak są sportretowani w Biblii, Izraelici byli małym i niewiele znaczącym ludem na tle sąsiadujących imperiów i bogatych, burzliwych dziejów starożytnego Bliskiego Wschodu. Jednak myśl, którą po sobie zostawili, stała się podstawą trzech religii monoteistycznych – judaizmu, chrześcijaństwa i islamu.

1. Terminy „archeologia” i „archeologia biblijna”

Termin ‘archeologia’ wywodzi się od greckich słów ἀρχαῖος *archaios* – „stary, starożytny, dawny” oraz λόγος *logos* – „mowa, nauka”. Greckie *archaiologia* (archeologia) oznacza więc naukę o starożytności, o rzeczach starożytnych. W sensie naukowym określa dziedzinę, która bada materialne pozostałości działań ludzkich – źródła archeologiczne – w celu lepszego poznania i rekonstrukcji przeszłości. Owymi źródłami archeologicznymi są obiekty nieruchome (pozostałości domów, budowli, groby, drogi, bramy, mury itp.) oraz obiekty ruchome, przedmioty (narzędzia, naczynia, ozdoby, szczątki ludzkie itp.), a wreszcie obiekty mikroskopijne (cząstki, molekuły, DNA). Archeologia posługuje się dwoma

rodzajami metod: najpierw poszukuje i pozyskuje źródła archeologiczne, następnie zajmuje się analizą pozyskanych źródeł i wydobywania z nich informacji w celu rekonstrukcji przeszłości. Łączy więc w sobie dwie rzeczy: technikę i naukę: *Technikę*, ponieważ poszukuje pozostałości po antycznych cywilizacjach za pomocą wyrafinowanych metod wykopaliskowych. *Naukę*, bo bada przedmioty kultury materialnej przeszłości i próbuje zrekonstruować – w granicach swoich możliwości – środowisko i instytucje epoki prehistorycznej i historycznej w konkretnym badanym miejscu. Osobną wiedzę w ramach archeologii stanowią metody datowania odkrytych źródeł. Archeolog to jakby historyk rzeczy. Jak historyk czyta źródła pisane, tak archeolog „czyta” artefakty. Odkrywa w rzeczach znaczenie. Archeologia ma do czynienia i bada ludzką kulturę materialną wyrażoną w rzeczach.

Jedną z poddyscyplin archeologii jest tzw. archeologia biblijna, którą możemy zdefiniować jako poszukiwanie i badanie pozostałości materialnych po ludach żyjących na ziemiach biblijnych w czasach opisywanych w Biblii. Tak więc jest to po prostu archeologia, z tym, że zawężona pod względem terytorialnym do miejsc związanych z wydarzeniami opisywanymi w Biblii. Jest ważnym źródłem zwłaszcza w odtworzeniu historii czasów biblijnych.

Terminu „archeologia biblijna” używa się dziś coraz rzadziej, gdyż sugeruje wykorzystanie archeologii na potrzeby uwiarygodnienia tekstu Biblii (tak bywało dawniej) – co byłoby instrumentalizacją tej niezależnej dyscypliny naukowej. Ponieważ Biblia jest tekstem literackim, literaturą i teologią historii bardziej niż kroniką historyczną, dlatego archeologii nie traktować jako dyscypliny, która ma poszukiwać dowodów historyczności opowiadań biblijnych. Groziłoby to ideologizacją archeologii czy po prostu wypaczaniem wyników prac wykopaliskowych i rekonstrukcyjnych, między innymi przez zastosowanie logiki błędnego koła (szukanie w tekście potwierdzenia dla tego tekstu). Traktowanie archeologii metodą zwaną ironicznie „Bible and spade approach” (kopanie z Biblią w jednej, a szpadłem w drugiej ręce) jest podejściem anachronicznym, dziś już niepraktykowanym¹. Archeologia biblijna to archeologia czasów i miejsc biblijnych, która służy rekonstrukcji historii ludu starożytnych Izraelitów i Judejczyków. Czasem potwierdza historyczną wartość opowiadania biblijnego (np. tunel Ezechiasza), czasem mu zaprzecza (np. zdobycie Jerycha), co powinno skłaniać egzegetów do reinterpretacji danego opowiadania w celu poszukiwania właściwego mu gatunku literackiego. Przykładem odchodzenia od tego określenia jest popularne pismo *Biblical Archaeologist* organizacji American Schools of Oriental Research

¹ Archeolodzy porównują je do „archeologii Iliady” czy „archeologii Koranu”, czyli poszukiwania podstaw archeologicznych dla dzieła literackiego czy religijnego. Pytają, czy Korfmann prowadzący wykopaliska w Troi jest „archeologiem homeryckim”? Nie, on chce poznać historię Troi, która niekoniecznie będzie tożsama z dziejami Troi opisanymi u Homera.

założone w 1938, które od 1999 nazywa się *Near Eastern Archaeology*. Jeszcze inną kwestią problematyczną dotyczącą nazwy „archeologia biblijna” są aspekty polityczne, bardzo żywe w kontekście sporu Izraelczyków i Palestyńczyków o tereny zwane „ziemią świętą”² oraz fakt, że znaczna część odkryć z terenów lub czasów biblijnych nie ma związku z Biblią i jej narracją (np. górne warstwy z okresu islamskiego czy listy z el-Amarna to nie archeologia „biblijna”, ale po prostu archeologia)³. My pozostaniemy przy określeniu „archeologia czasów i miejsc biblijnych”, gdyż interesuje nas wpływ odkryć archeologicznych na rozumienie Pisma Świętego. Archeologia starożytnego Bliskiego Wschodu odsłoniła duchowe, kulturowe i materialne dziedzictwo wszystkich mieszkańców tzw. Żyznego Półksiężycy⁴, w tym Izraelitów. Jedną z niezwykłych konsekwencji tych odkryć jest światło, jakie one rzucają na tło, pochodzenie i znaczenie materiałów zawartych w Biblii.

W odróżnieniu od historii, za której początek uważa się zazwyczaj pojawienie się dokumentów pisanych (około 3000 przed Chr.), archeologia jest w stanie sięgnąć znacznie dalej w przeszłość człowieka, w jego prehistorię. Bada przedmioty pozostawione przez człowieka – zwłaszcza te „ciężkie”, które zachowały się do naszych czasów, jak pozostałości domostw, miast, pałaców, świątyń, cmentarzy – jak i narzędzia, broń, ozdoby i przedmioty codziennego użytku. Nie zawsze konieczne jest kopanie dla osiągnięcia niezbędnych informacji. Wiele można wywnioskować ze studium pozostałości, które znajdują się na powierzchni ziemi. Wielką pomocą w pracy archeologa są źródła pisane, inskrypcje, listy, spisy, roczniki i inne teksty; pomagają one właściwie zinterpretować znaleziska, przyporządkować ich rodowód, rozwikłać historię, przeznaczenie czy datę. Tak więc *dokumenty spisane i przedmioty materialne* uzupełniają się w pracy archeologa. Naukami pomocniczymi archeologii są oprócz historii: etnografia, historia sztuki, numizmatyka, epigrafika, paleografia, paleobotanika, paleoekologia, gliptyka, sfragistyka, metrologia, antropologia fizyczna, zooarcheologia, palynologia, dendrologia, petrografia, metaloznawstwo.

Wielka ilość ważnych odkryć została dokonana przez zupełnie przypadkowych ludzi. Na przykład, wiele cennych waz greckich zostało zebranych w Italii przez kolekcjonerów

² O archeologii w służbie syjonizmu zob. np. R. Kletter, *Just Past? The Making of Israeli Archaeology*, London: Equinox 2006.

³ Szersza dyskusja nad określeniem „biblijny” w kontekście różnych dyscyplin naukowych jest obecna w książce *What Is Bible?*, red. K. Finsterbusch, A. Lange, Leuven: Peeters 2012. Publikacja jest owocem konferencji poświęconej właśnie temu tematowi, która miała miejsce w Landau, Niemcy, 30 maja – 3 czerwca 2010 roku.

⁴ Żywnym Półksiężycem nazywamy ogromny pas ziem o większej żyzności, mający kształt wielkiego półksiężycy, ciągnący się od Mezopotamii Dolnej i Górnej przez Fenicję, Syrię, Palestynę (Kanaan) aż po Dolny i Górny Egipt – czyli od Ur na południu Mezopotamii do Memfis w dolinie Nilu. Jest on kolebką geograficzną wielkich cywilizacji starożytnego Bliskiego Wschodu.

sztuki w dobie Odrodzenia. Skarby starożytnego Egiptu znajdujące się w Dolinie Królów odnalezione zostały przez pospolitych złodziei. Najistotniejsze odkrycia w Palestynie/Izraelu – zwoje z Qumran – zawdzięczamy w pierwszym rzędzie nie archeologom, ale pasterzowi kóz. Podobnie było w przypadku odkrycia starożytnego królestwa Ugarit, królestwa Mari, Nag Hammadi i wielu innych.

2. Zakres i użyteczność archeologii dla wiedzy biblijnej

Zakres czasowy. Tradycyjnie za *terminus a quo*, od którego rozpoczynają się zainteresowania archeologii biblijnej, uważało się epokę „patriarchów” (XVIII w. przed Chr.). Kiedy zakwestionowano klasyczną hipotezę źródeł Pięcioksięgu i równolegle podważono starsze metody archeologiczne, zweryfikowano to podejście i dziś początków Izraela szuka się znacznie później, mniej więcej w XIV i XIII wieku, gdzie napotykamy na pierwsze ślady plemion, które prawdopodobnie staną się później biblijnym Izraelem (Habiru z listów z tell-Amarna czy stela Merenptaha). Jeżeli jednak mówi się o archeologii Palestyny, to wtedy trzeba rozpocząć jej przedstawienie od okresu prehistorycznego tj. od początków życia osiadłego w Palestynie. *Terminus ad quem*, czyli „do którego” dochodzą badania archeologii miejsc biblijnych jest przeważnie I w. po Chr.; rzadko sięga się dalej do czasów powstania Bar Kochby (132-135 r.).

Zakres geograficzny. Co do obszaru geograficznego, to gdy mówimy o archeologii Palestyny, mamy zazwyczaj na myśli wyłącznie terytorium między dawną Fenicją, Jordanem i Egiptem. Gdy natomiast mówimy o archeologii biblijnej, wtedy granice te znacznie się poszerzają, ponieważ w jej zakres wchodzi również kraje takie jak Egipt, Fenicja, Syria, Cypr, Mezopotamia, Persja, Grecja a nawet Rzym. Są to kraje, gdzie dokonywały się wydarzenia biblijne, ale także miejsca, które miały bezpośredni związek z wydarzeniami biblijnymi i z jej powstaniem. We współczesnych badaniach określenie „archeologia biblijna” oznacza zwyczajowo archeologię południowego Lewantu w późnej epoce brązu i epoce żelaza. „Lewant” (od wł. *levante* „wschód”) to pochodzące z języka włoskiego określenie krajów leżących na wschodnim wybrzeżu Morza Śródziemnego. Granice Lewantu wyznaczają: Morze Śródziemne, góry Taurus, Mezopotamia, pustynie Półwyspu Arabskiego i Morze Czerwone. Obszar ten obejmuje takie dzisiejsze państwa jak: Syria, Jordania, Liban, Izrael oraz Autonomia Palestyńska. W szerszym znaczeniu do Lewantu zalicza się czasem również Azję Mniejszą (Turcja) i Egipt.

Sama topografia i tak różniące się warunki regionów sprawiały, że Południowy Lewant, kraj zamieszkiwany przez starożytnych Izraelitów, z natury nie był

połączony/zjednoczony. Lokalne plemiona ciągle rywalizowały o niewielkie zasoby tego regionu. Izrael i Juda nigdy w toku historii nie tworzyły jednego złączonego organizmu państwowego z jedną administracją, świątynią i kulturą. Od początku Izrael i Juda rozwijały się jako osobne byty. Wizja jednego Izraela, silnego państwa z jedną stolicą w Jerozolimie i jedną świątynią jest bardziej tworem wyobrażonym niż opisem rzeczywistości. Tak jak wizja 12 pokoleń pochodzących od jednego przodka Jakuba. Izrael i Juda to dwa odrębne byty, w ich ramach było wiele plemion, dla których poszukiwało się wspólnego przodka (bardzo częsta praktyka przy zawieraniu paktów i przymierzy – nagle okazuje się, że kontrahenci mają zapomnianego wspólnego przodka, a więc są braćmi. Taka opowieść – oczywiście całkowicie zmyślona – miała podtrzymać silną więź między partnerami przymierza; zob. np. 1 Mch 12, gdzie na tej zasadzie nawet Spartan, Greków uznano za potomków Abrahama (sic!), a więc braci). Podobnie plemiona północne Izrael i południowe „odnalazły” wspólnego przodka w osobie Jakuba i jego dziada Abrahama, i tak stworzyły koalicję północy z południem, choć nigdy nie trwała.

Te dwie jednostki państwowe (polityczne) – Izrael i Juda – również przez topografię, geografię rozwijały się odmiennie i odrębnie. Z Biblii spisanej w Judzie dowiadujemy się, że kiedyś były razem pod rządami Dawida i Salomona, a potem północ odpadła od Judy. Gdybyśmy mieli analogiczną historię spisaną na dworze północy, zapewne brzmiałaby ona zupełnie inaczej. Dever pisze: „The fundamental structure of this history of ‘Israel’ will be governed by the assumption that from the beginning there were two polities – Israel and Judah – whose differing developments were due in part to differences in their natural environment. (...) Biblical notion of ‘all Israel’... it is a relatively late and tendentious construct of the southern parties that have predominately shaped the biblical tradition”⁵.

Do niedawna bibliści i historycy mówili po prostu o Izraelu – jako jednym bycie, nie rozpoznając faktu, że historia obu tworów politycznych (Izraela i Judy) toczyła się zasadniczo osobno, a wizja, którą powielają, jest w dużej mierze kreacją autorów Biblii⁶.

Użyteczność archeologii dla wiedzy biblijnej. Archeologia biblijna pozwala ujrzyć przekaz biblijny w pełniejszym świetle, lepiej ocenić jego wartość historyczną, skonfrontować to, co dziś wiemy o starożytnych królestwach Izraela i Judy z całością literatury biblijnej. Jest w służbie lepszemu poznaniu Pisma Świętego, ponieważ:

- odkrywa miejscowości biblijne zniszczone przez działania wojenne lub destruktywne działanie czasu,

⁵ Dever, W.G. Dever, *Beyond the Texts. An Archaeological Portrait of Ancient Israel and Judah*, Society of Biblical Literature 2017, s. 66.

⁶ Zob. szerzej Finkelstein 1995b, s. 357-359; Faust 2012a, s. 26-27.

- precyzuje szczegóły biblijne, kiedy w odnalezionym przez siebie dokumencie napotyka osobę albo wydarzenie biblijne,
- rekonstruuje środowisko, w którym dana osoba żyła, pomagając osadzić ją mocniej w ramach czasowych, które w Biblii mają czasami charakter tylko sumaryczny,
- pozwala poznać kanony literackie i stylistyczne starożytnego Bliskiego Wschodu, ułatwiając tym samym rozumienie tekstu sakralnego,
- pomaga pojąć lepiej podobieństwa i różnice, jakie istniały pomiędzy instytucjami biblijnymi (np. prawodawstwem, profetyzmem, religią hebrajską i chrześcijańską) a podobnymi instytucjami starożytnego Bliskiego Wschodu.
- Pomaga lepiej zrozumieć gatunek literacki, w jakim wypowiada się autor. Archeologia często ograbia z prostej wiary, że autor spisuje dzieje, kronikę – czyli po prostu historię – i każe poszukiwać w danym tekście innych form wyrazu, innego gatunku wypowiedzi narratora biblijnego.

O wadze archeologii biblijnej świadczy jej poważne miejsce w studiach biblijnych. Jednym z katolickich ośrodków naukowych archeologii biblijnej jest szkoła biblijna i archeologiczna w Jerozolimie: *École biblique et archéologique française de Jérusalem* (EBAF) założona przez o. Marie-Josepha Lagrange’a OP. Innym jest szkoła biblijna *Studium Biblicum Franciscanum* w Jerozolimie. Nie można też pominąć wielkiego wkładu badaczy izraelskich w rozwój dyscypliny, zwłaszcza tych wywodzących się z licznych izraelskich uniwersytetów, jak z Uniwersytetu w Tel-Awivie, w Hajfie czy Uniwersytetu Hebrajskiego w Jerozolimie.

3. Archeologia i Biblia jako źródła dla studiowania historii

Archeologia bada fizyczność, artefakty, rzeczy. Historia jaka się z niej wyłania jest często inna niż ze źródeł pisanych, te niemal zawsze cierpią na stronniczość, wybiórczość i tendencyjność. Podejście archeologiczne do pisania historii jest oparte na rzeczywistych rzeczach. Historia Izraela opowiedziana przez archeologa będzie zatem trochę inną historią niż ta, którą poznajemy w Biblii.

Wielki teokratyczny i monoteistyczny program zaproponowany przez autorów Biblii hebrajskiej tworzy niejednokrotnie historię bardziej idealną niż rzeczywistą. W przeciwieństwie do tego, dane archeologiczne są prawie zawsze współczesne z wydarzeniami, zamrożone w czasie i nieedytowane aż do ich odkrycia. Odsłaniają zróżnicowany przekrój codziennego życia i mówią wiele o ludziach, którzy je wytworzyli. Zinterpretowane z odpowiednią, beznamiętną hermeneutyką, dane archeologiczne mogą służyć nie jako uzupełnienie, ale jako podstawowe źródło do napisania historii Izraela i Judy. Dotyczy to np.

ciągle odkrywanych figurek Baala i Aszery w królestwie Judy (liczonych w setki, a nawet tysiące) z czasów dominującego, jak się wydawało, monoteizmu izraelskiego.

Biblia i archeologia są zatem dwoma źródłami poznania historii starożytnego Izraela, gdzie pierwszeństwo dla poznania dziejów starożytnych Izraelitów zawsze będzie po stronie archeologii. Biblia bowiem – w przeciwieństwie do archeologii – nie zajmuje się historią jako taką, ale jej prorocką, teologiczną interpretacją, pozwala sobie więc na swobodne kreacje, modyfikacje czy nieścisłości. Od dekad toczy się spór biblistów (ci badają gł. źródła literackie) i archeologów (ci badają kamienie) nt. tego, co powinno być pierwotnym i podstawowym źródłem w rekonstrukcji historii biblijnego Izraela? Biblia czy dane archeologiczne? Archeologia zawsze pozostanie głównym świadectwem tamtych czasów. Pamiętajmy, że teksty biblijne są późniejsze, niektóre setki lat, a nawet 1000 lat od czasów, które jakoby opisują. Artefakty zaś są z definicji współczesne swym czasom. Biblia była redagowana z fragmentarycznych źródeł, potem przepisywana, tradycje były zmieniane i edytowane zgodnie z różnymi celami autorów. Artefakt czy inskrypcja odsłonięte czy wydobyte z ziemi są takie, jakimi pozostawili je ludzie Biblii: niezmienione, niemodyfikowane. Artefakty archeologiczne są zatem jakby naocznymi świadkami tamtych wydarzeń. Są *prima facie* dowodami. Elementarnymi danymi.

Do tego autorzy biblijni ograniczają swoje historie tylko do tego, co chcą opowiedzieć i przekazać. Te wybory, opuszczenia i przemilczenia są także motywowane teologicznie i ideologicznie. Nie można wydobyć z tekstu biblijnego więcej informacji niż jest w nim zawarte. Można zadawać przeróżne pytania, ale autorzy biblijni wcale nie muszą odpowiedzieć. Archeologia zaś dostarcza całej masy danych, o których nie mówi się w Biblii, albo danych o sprawach, o których Biblia jedynie wzmiankuje.

Kluczowe i otwarte pozostaje pytanie, co do metody: jest łączyć oba źródła? Postępowi historycy (tzw. minimaliści) pytają, czy w ogóle używać Biblii jako źródła. Konserwatywni (tzw. maksymaliści) pytają, jak używać Biblii jako źródła? Generalnie przyjmuje się dziś wyważone stanowisko, aby Biblię traktować jako źródło historyczne w rekonstrukcji historii Izraela, ale jako źródło wtórne, podrzędne wobec danych archeologicznych⁷. Znakomity archeolog miejsc biblijnych wskazuje: Najpierw badamy oba źródła niezależnie. Patrzymy na artefakt, jakbyśmy nigdy nie czytali Biblii. Później oceniamy oba źródła krytycznie. A dopiero później próbujemy połączyć oba źródła – zgodnie z ich

⁷ Szerzej: W.G. Dever, *Beyond the Texts. An Archaeological Portrait of Ancient Israel and Judah*, Society of Biblical Literature 2017, s. 14nn oraz W.D. Kingery (red.), *Learning from Things. Method and Theory of Material Culture Studies*, Washington: Smithsonian Institution Press 1997.

krytyczna wiarygodnością – tak, by wydobyć treść, wydarzenie, sytuację. I aby uzyskać zbalansowane konkluzje⁸.

4. Ważne pojęcia archeologii czasów i miejsc biblijnych

TELL

Wśród pojęć, jakimi posługuje się archeologia Bliskiego Wschodu, często napotykamy nazwę *tell*. Termin pochodzi od babil. *tillu* "rumowisko" i najczęściej oznacza wzgórze o formie ściętego stożka, które posiada łagodnie opadające zbocza. Zazwyczaj było to naturalne wzniesienie terenu, zamieszkiwane przez ludzi ze względów obronnych. Ale w pojęciu archeologii jest to wzgórze, które powstało w sposób sztuczny, dzięki nawarstwieniu się - jednego po drugim - kolejnych osiedli ludzkich. W tym samym miejscu, ze względu np. na bliskość wody, po zniszczeniu jednego osiedla, na jego ruinach powstawało drugie. Czasami nowe osiedle nie powstało dzięki gwałtownemu zniszczeniu i opuszczeniu poprzedniego, ale dzięki stopniowej przebudowie domostw zbudowanych z gliny, które z czasem obróciły się w ruinę – przebudowie koniecznej ze względu na szczupłość miejsca, jakie pozostawało do wykorzystania wzgórza. Takie wzniesienia można często zauważyć tak w Palestynie jak i w Syrii czy Mezopotamii.

Przedrostek *tell* często występuje jako fragment nazwy miejscowości np. Tel Awiw, Tell-Jerycho. Czasem jednak określenie pojawia się, pomimo że samo stanowisko nie jest tellem. Przykładem takiego błędu jest miasto Amarna w środkowym Egipcie, często określane jako Tell el-Amarna. Nie należy też mylić pojęcia *tell* z pojęciem *khirbet*. Podczas gdy *tell* oznacza zasadniczo wzgórze uformowane sztucznie przez kolejne osiedliska ludzkie, to *khirbet* oznacza wzgórze powstałe z przyczyn geologicznych, które jest zazwyczaj mniej regularne niż *tell* (w nazwach geograficznych *khirbet* oznacza ruinę jakiegoś zamku, pomnika, osady np. Khirbet Qumran).

STRATUM

Stratum to „warstwa” (też nakrycie, pokład) – jest to termin techniczny w archeologii na oznaczenie wszystkich pozostałości jednego ciągłego okresu ludzkiego zamieszkania w danym miejscu. Krótko mówiąc, stratum to pojedyncza warstwa zasiedlenia. Nie chodzi tu więc o termin, jakim posługuje się geologia w odniesieniu do warstw skorupy ziemskiej, lecz o warstwę archeologiczną pozostałą w ziemi i zawierającą produkty działalności człowieka. Mogą tam być resztki ceramiki albo narzędzi, ale mogą też być szczątki zwierząt, pokryte

⁸ W.G. Dever, *Beyond the Texts*, s. 18.

warstwą humus, tj. żyznej ziemi przyniesionej przez wiatr, która nakryła opustoszałe i zmienione w ruinę miejsce. Kolejne warstwy zasiedlenia oznacza się cyframi rzymskimi, np. Jerycho XI oznacza Jerycho warstwy XI – licząc warstwy od góry, od najmłodszej. Badaniem warstw zasiedlania zajmuje się metoda archeologii zwana **stratygrafią**.

Wiadomo, że każdy teren zamieszkały przez ludzi przez dłuższy czas, każda droga, po której często chodził człowiek, każde śmietnisko, każdy rów, każdy dół, pozostawia po sobie odrębną linię w warstwach ziemi. Co więcej, człowiek nie jest w stanie zmodyfikować w jakikolwiek sposób terenu, ażeby nie pozostawiło to śladu w warstwach ziemskich, który wskazuje archeologowi poprzez odmienny kolor czy też odmienną spistość ziemi na przyczynę jego powstania. Kombinacja jego kolejnych warstw powstałych czy to dzięki działalności człowieka, czy też z przyczyn naturalnych w danym miejscu archeologicznym nazywa się jego **stratyfikacją** (często synonim stratygrafii). Da się ona wyraźnie zauważyć przy wykonywaniu wykopu pionowego i obserwacji jednego z jego boków z pewnego dystansu.

Stratygrafia (stratyfikacja) miała także swój okres błędów, w postaci szkoły archeologicznej trzymającej się w kurczowy sposób opisu warstw poziomych i rejestrującej wszystko, co zostało znalezione na jednym i tym samym poziomie. Tymczasem wiadomo, że rzeczy odnalezione na jednej wysokości nie muszą wcale pochodzić z jednej i tej samej epoki. Tak np. w wypadku budowli glinianych zdarzało się, że część miasta została zburzona, podczas gdy reszta pozostała nienaruszona (np. świątynia) i przetrwała przez następne okresy życia osiedliska.

CHRONOLOGIA WZGLĘDNA

Chronologia względna to ustalenie następstwa czasowego poszczególnych warstw (stratum) w obrębie danego stanowiska archeologicznego. Dotyczy datowania zdarzeń, zjawisk lub znalezisk archeologicznych ze względu na następstwo czasowe, bez umiejscowienia ich w jednostkach czasowych. Potocznie można powiedzieć, że chronologia względna ustala, co jest starsze od czegoś innego, bez podawania dat (stąd jej względność). Najczęściej w metodzie stratygraficznej polega na założeniu, iż na badanym stanowisku warstwy kulturowe leżące niżej są starsze. W kontraście, chronologia bezwzględna to określanie wieku w datach kalendarzowych.

DATOWANIE CERAMICZNE

W porównaniu ze stratyfikacją znacznie bardziej pewnym kryterium chronologicznym (datacji) jest ceramika. Jest ona z jednej strony bardzo delikatna i łatwo ulega rozbiciu, po którym bywa natychmiast wyrzucana, ale z drugiej strony – jako wypalona glina – jest

niezniszczalna i na zawsze zachowuje swoją pierwotną formę, tak że jedna tylko skorupa wystarcza wprawnemu klasyfikatorowi dla rekonstrukcji kształtu całego naczynia oraz określenia wieku, z którego pochodzi.

Określony typ ceramiki jest charakterystyczny dla zdefiniowanej grupy ludnościowej, która opanowała specyficzną dla siebie metodę jej wyrobu. Jeżeli np. na danym terytorium pojawia się w większych ilościach nowy typ ceramiki, jest to zazwyczaj znakiem pojawienia się tam nowej ludności. Identyfikując miejsce, z którego pochodzi ten sam rodzaj ceramiki, można zazwyczaj wskazać pochodzenie nowych przybyszów.

Pierwszym, który posłużył się ceramiką w datowaniu wykopalisk na terenie Palestyny był W.M. Flinders Petrie. Miało to miejsce w Tell el-Hesi, leżącym w pobliżu Gazy. Należy dodać, że jego obliczenia zostały dokonane nie tylko w oparciu o ceramikę, ale i o znalezione tam – dokładnie datowane – egipskie **skarabeusze**⁹.

Trzeba jednakże przyznać, że technika datowania znalezisk za pomocą ceramiki ma też swoje słabe strony. 1. Ceramika pojawia się w Palestynie od około 4000 r. przed Chr. i to jest jednym z jej ograniczeń. 2. Jeżeli naczynia były wyrabiane tą samą techniką w jednym i tym samym miejscu przez stulecia, wtedy nie da się datować znalezisk z dokładnością większą niż około dwa wieki. 3. Dotąd uważano, że ceramika o podobnych cechach rozwijała się w podobny sposób w różnych, nawet odległych od siebie miejscach, co też nie zawsze musi odpowiadać prawdzie. Z tych i innych powodów archeologia unika używania absolutnej chronologii historycznej i posługuje się określeniem ery czy okresu.

DATOWANIE RADIOWĘGLOWE

W przyrodzie mamy do czynienia z kilku rodzajami (izotopami) węgla. Najpopularniejszy to ^{12}C , a najrzadszy ^{14}C . Choć w znikomych ilościach, radiowęgiel występuje powszechnie na Ziemi. W związku z tym jest szeroko stosowany w datowaniu utworów geologicznych i obiektów archeologicznych. Datowanie radiowęglowe bada wiek przedmiotów, bazując na pomiarze proporcji między izotopem węgla ^{14}C a izotopami trwałymi ^{12}C i ^{13}C w substancjach organicznych¹⁰. W celu uzyskania większej dokładności datowania radiowęglowego stosuje się inne metody określania wieku materiału i porównuje

⁹ W starożytnym Egipcie skarabeusz był uważany za zwierzę święte. Jako symbol ponownych narodzin należał do najczęstszego wyposażenia grobowców. Wytwarzany z kamienia, fajansu, drogich metali, często z kości słoniowej lub kości innych zwierząt, pełnił funkcję amuletu. Zazwyczaj noszony był w postaci naszyjnika lub obrotowego pierścienia. W okresie Średniego Państwa upowszechniły się jako forma pieczęci; na podstawie zazwyczaj wryte było imię urzędnika. Skarabeusze stanowiły popularne obiekty wymiany i są odnajdywane we wszystkich krajach, z którymi Egipt utrzymywał kontakty. Rysunki i symbole skarabeusza przedstawiane były w uproszczonej formie, z typową ząbkowaną główką i wypukłym pancerzykiem.

¹⁰ Szerzej Dawid Myśliwiec, *Na czym polega radiodatowanie izotopem węgla C-14?*, https://www.youtube.com/watch?v=H4PW0tp_iiE

się wyniki z datowaniem radiowęglowym. Najpowszechniej stosowane metody to: dendrochronologia (datowanie z drewna) i datowanie uranowo-torwowe korali.

Udoskonalamy również metody datowania w tym sensie, że wykorzystujemy nasz imponujący zbiór wyników radiowęglowych, aby dokonać postępu w innych "zegarach" związanych z fizyką, takich jak paleomagnetyzm.

OSTRAKON

Ostrakon (lub ostraka) – z gr. ὄστρακον „skorupa” – to skorupa naczynia ceramicznego lub odłamek kamienny, służące jako materiał piśmienniczy, taka gliniana „karteczka”. Ostrakony popularnie używano do podręcznych notatek. Dzieci podczas początkowego okresu nauki w szkole kreśliły na nich swoje pierwsze litery i słowa.

TERAKOTA

Terakota (wł. *terra cotta* – ziemia wypalona) to wyroby z dobrze oczyszczonej i wypalanej gliny w formie figurek lub płytek, stosowane do zdobień. Przedmioty były modelowane ręcznie lub odciskane w formach, a następnie wypalane. Najslawniejszym zabytkiem terakoty jest armia ośmiu tysięcy figur naturalnej wielkości w grobowcu pierwszego chińskiego cesarza Qin Shi.

STELA

Stela to pomnik nagrobny, kamienna, ustawiona pionowo płyta z inskrypcją lub płaskorzeźbioną dekoracją o wysokości od kilkunastu centymetrów do kilku metrów. Najcenniejsze dla archeologii są owe inskrypcje, gdyż w cywilizacjach starożytnego Bliskiego Wschodu stele upamiętniały dokonania władców, ich wojny, działalność budowlaną oraz ważne wydarzenia religijne.

STANOWISKO ARCHEOLOGICZNE

To zwarty, oddzielony od innych wycinek przestrzeni, w obrębie którego występują źródła archeologiczne wraz z otaczającym je kontekstem. Bardziej fachowo, stanowisko archeologiczne to przestrzeń reliktowa jednego punktu osadniczego lub nałożone na siebie czy sąsiadujące przestrzenie reliktowe kilku punktów osadniczych. Stanowisko wyznaczone przez jeden punkt osadniczy nazywamy stanowiskiem prostym, wyznaczone przez kilka punktów osadniczych – złożonym. Punkt osadniczy to np.: osada, cmentarzysko, obozowisko, pojedynczy pochówek, skarb itd. Typy stanowisk archeologicznych: osady (obozowiska, osady otwarte, osady obronne), cmentarzyska (płaskie i kurhanowe, ciałopalne i szkieletowe), miejsca kultu religijnego, miejsca pozyskiwania surowców i produkcji i inne.

ZOOARCHEOLOGIA

Bada ślady i pozostałości zwierząt w osadach ludzkich. Chodzi zwłaszcza o kości, szkielety, zęby, włosy, skórę, odchody i DNA. Może bardzo dużo powiedzieć o sposobach odżywiania się danych wspólnot ludzkich, o ich składaniu ofiar, rodzaju religii i kultu, społecznym kontekście relacji pomiędzy ludźmi a zwierzętami oraz wielu innych aspektach życia ludzi na danym stanowisku. Dla przykładu w XI wieku p.n.e. zauważa się w nowych osadach na wyżynach Judzkich brak kości świńskich. Ta nagła zmiana świadczy o nowym typie ludności, takiej, dla której jedzenie świńskiego mięsa stanowiło tabu (proto-Izraelici). Zooarcheologia bada nie tylko szczątki zwierzęce, ale i np. odcisnięte ślady łap, kopyt itp. różnych gatunków zwierząt:



MIKRO i MAKROARCHEOLOGIA

Archeologia współczesna dzieli się na makro-archeologię: to, co można zobaczyć gołym okiem, na przykład mury, naczynia garncarskie, przedmioty metalowe; oraz mikro-archeologię, czyli pozostałości, których nie można zobaczyć gołym okiem. Dziś rozumiemy, że praca bez tego ostatniego działu nie pozwala na stworzenie pełnego obrazu przeszłości. Chodzi na przykład o śledzenie pozostałości molekularnych w starożytnych naczyniach ceramicznych, które mogą wskazać towary, jakie były wysyłane w tych naczyniach, czy o badania starożytnego DNA i tym podobne.

Możliwości mikro-archeologii są tak wielkie, że w dyscyplinie mówi się o kolejnej rewolucji. „Pierwsza rewolucja naukowa” miałyby miejsce w latach 1850-1860, kiedy archeologia czerpała korzyści z przełomów naukowych w dziedzinie ewolucji kulturowej, biologicznej i geologicznej. „Druga rewolucja naukowa” miałyby miejsce około 1950-1960, kiedy powszechnie zaczęto używać energii jądrowej i wprowadzono do archeologii datowanie radiowęglowe. Ostatnie zaś osiągnięcia związane z „trzecią rewolucją naukową” w archeologii dotyczą 1) „Big Data”, 2) nowego modelowania ilościowego oraz 3) wyników badań A-DNA, izotopów strontu i powiązanych metod naukowych. Archeolodzy na ogół zgadzają się, że technologia komputerowa dużej mocy stanowi najskuteczniejsze miejsce do

rozwiązywania wielu problemów w badaniach archeologicznych. Techniki cyfrowe stały się nieodzownym elementem badań archeologicznych, prac terenowych, prac laboratoryjnych i komunikacji między badaczami. Jedną z największych zalet podejścia cyfrowego jest możliwość badania zespołów przedmiotów przy użyciu zaawansowanych metod statystycznych. Dokumentacja cyfrowa osiągnęła punkt, z którego nie ma powrotu w badaniach archeologicznych, a powrót do tradycyjnych metod jest wysoce nieprawdopodobny¹¹.

5. Okresy (epoki) archeologiczne

Tak, jak nie wolno mylić warstw archeologicznych z naturalnymi warstwami Ziemi, tak epok/okresów archeologicznych nie można mylić z okresami w dziejach rozwoju Ziemi. Tu znów mamy do czynienia z epokami ustalonymi na podstawie działalności człowieka.

W praktyce istnieje kilka systemów obliczania czasu według er/epok archeologicznych, które różnią się w szczegółach od siebie (np. W.F. Albright; G.E. Wright; G.W. Van Beek; D.J. Wiseman; K.M. Kenyon). W oparciu o badania K.M. Kenyon, która konsekwentnie stosowała zasadę datacji ceramicznej, oraz R. Northa wymieniamy następujące okresy archeologiczne:

PREHISTORIA:

Paleolit (stara epoka kamienna)	1.000.000 - 10.000
Mezolit (środkowa epoka kamienna)	10.000 - 7.000
Neolit (późna epoka kamienna)	7.000 - 4.000
Chalkolit (epoka miedzi)	4.000 - 3.200

HISTORIA:

Brąz	3.200 - 1.200
Brąz wczesny	3.200 - 2.200
Brąz środkowy	2.200 - 1.600
Brąz późny	1.600 - 1.200
Żelazo	1.200 - 330
Żelazo I	1.200 - 900

¹¹ Szerzej K. Kristiansen, *Towards a New Paradigm? The Third Science Revolution and its Possible Consequences in Archaeology*, Current Swedish Archaeology 22 (2014) s. 11-71.

Żelazo II	900 - 600	
Żelazo III	600 - 330	
Okres hellenistyczny		330 - 63
Okres rzymski		63 - 311
Okres bizantyjski		311 - 634
Okres arabski		634 - XX w.

Okres prehistoryczny, zwany jest ogólnie epoką kamienia. Dzieje się tak dlatego, że jedyne pozostałości tego odległego etapu dziejów ludzkich ograniczają się do skamieniałych kości i narzędzi z kamienia. Rzeczy wykonane z mniej trwałych surowców, jak drewno, bambus czy skóra, prawie w ogóle się nie zachowały. Powstało więc i utrwaliło się wyobrażenie, że ludzie żyjący w epoce prehistorii posługiwali się głównie kamieniem. Jest ono błędne. To popularny mit, który utrwalił się w poszczególnych nazwach epok: paleolit, mezolit, neolit („lit” z gr. *λίθος*, *lithos* oznacza kamień). Tymczasem epoka kamienia powinna być zwana epoką drewna, gdyż to ten surowiec był podstawą wykonania większości narzędzi ludzi prehistorycznych.

Nas najbardziej będą interesowały nie tyle epoki prehistorii, co historii, a tu zwłaszcza późna epoka brązu, epoka żelaza oraz okres hellenistyczno-rzymski, jako domniemane tło biblijnych wydarzeń.

6. Zarys historii archeologii czasów i miejsc biblijnych

Zainteresowanie przeszłością Palestyny nie narodziło się w czasach współczesnych. W epoce poprzedzającej narodziny Chrystusa Palestyna była ciągle miejscem pielgrzymek Żydów, którzy pragnęli nawiedzić świątynię w Jerozolimie. Po Jego śmierci oprócz judeo-chrześcijan, którzy pozostali w Judei i tych co mieszkali w Galilei, to pielgrzymi napływający od II w. po Chr. przyczynili się do tego, że przetrwała pamięć o miejscach posiadających szczególne znaczenie dla chrześcijan. W wielu wypadkach owocem podróży do Ojczyzny Chrystusa były relacje (pamiętniki, notatki, rysunki) z peregrynacji po miejscach świętych (Paula, Melania, czy sławne pamiętniki z IV w. Egerii oraz pielgrzyma z Bordeaux). W początkowych okresach mniejszym zainteresowaniem cieszyły się miejsca związane z historią ST, które z czasem popadły w ruinę tak, że niekiedy nie przetrwała nawet ich nazwa do naszych czasów. Później znajomość Palestyny znacznie wzrosła dzięki wyprawom krzyżowym. Również Polacy podejmowali podróże do Ziemi Świętej. Postacią bardzo barwną, która pozostawiła po sobie relację, był Mikołaj Radziwiłł-Sierotka (XVI w.). Wszystko to stanowiło raczej wrażenia z podróży, niż opisy typu archeologicznego.

Pierwsze opisy zbliżone do stylu archeologicznego sporządził Flamandczyk J. Zuallar w 1586 r. Jednakże wiedza o starożytnościach Palestyny została uporządkowana i usystematyzowana oraz udokumentowana źródłowo dopiero w dziele Adriana Reland "Palaestina ex monumentis veteribus illustrata", opublikowanym w 1714 r. Była to praca zainteresowana najbardziej stroną topograficzną archeologii. Do tego samego typu prac zaliczyć można również owoce podróży naukowej Edwarda Robinsona i Eli Smith'a (1838). Zidentyfikowali oni w sposób poprawny tzw. Łuk Robinsona wychodzący z południowo-zachodu narożnika świątyni, który okazał się później częścią schodów prowadzących do świątyni.

Pierwszym, który rozpoczął badanie archeologiczne na szeroką skalę był F. De Saulcy (1850-1851.1863). Jest on uważany za pierwszego archeologa w dzisiejszym tego słowa znaczeniu. Rezultaty jego prac były jednak stosunkowo niewielkie. Wprawdzie przebadął Groby Królewskie w Jerozolimie, ale pomylił się w określeniu ich wieku o 650 lat (I w. po Chr. a nie VI w. po Chr.). Następną wybitną jednostką był Charles Clermont-Ganneau, który stał się klasykiem archeologii Palestyny. Jemu między innymi zawdzięcza się odnalezienie **Steli Meszy**, króla Moabu, **inskrypcji Ezechiasza** z kanału Ofelu, oraz **inskrypcji z czasów Heroda Wielkiego** zakazującej poganom wstępu na teren świątyni. W jego czasach znaleziska archeologiczne zaczęły nabierać wartości, co spowodowało pojawienie się coraz liczniejszych fałszerzy. Clermont-Ganneau znany jest m.in. ze swoich wykładów na temat tzw. fałszerstw moabickich.

Praca pojedynczych osób z czasem okazała się niewystarczająca w obliczu ogromu zadań i kompetencji koniecznych w pracach archeologicznych, dlatego pojawiają się organizacje powołane do koordynacji i wspomagania prac archeologów. Pierwszą z nich była brytyjska „Palestine Exploration Fund” (1865 r.). Miała ona trudne początki i jej rezultaty nie były sensacyjne, ale przyczyniła się do sporządzenia pierwszej mapy kartograficznej Palestyny z naniesionymi miejscami interesującymi archeologów z terenu całego kraju. Bardzo mało miejsc zostało w tej pracy przeoczonych. W roku 1870 została założona „American Palestine Exploration Society”, która zajęła się pracami kartograficznymi na terenie Zajordanii. Obydwie ekspedycje wysłane przez to towarzystwo do Zajordanii nie wypełniły w sposób zadowalający swego zadania. W tym samym roku powstało „Society of Biblical Archaeology” w Londynie.

Wyniki badań pojedynczych osób, jak i organizacji, napotykały ciągle na trudności związane z brakiem odpowiedniego kryterium do określenia wieku znalezisk. Nie znano ani stratygrafii, ani też metody określania wieku odkryć za pomocą ceramiki. Trudności te zostały rozwiązane dopiero przez Flinders'a Petriego. Petrie miał okazję poznania stratygrafii i jej wartości podczas swoich prac w Egipcie, w szczególności na terenie Gizy, gdzie pracował też

nad wykorzystaniem ceramiki do datowania znalezisk. Swoje doświadczenia wykorzystał potem w Palestynie, w Tell el Hesi, gdzie dalej szukał pozostałości egipskich. Tam właśnie, konfrontując resztki ceramiki egipskiej z ceramiką palestyńską, sporządził nowy oryginalny system datacji. Chociaż z początku wyniki jego pracy były ośmieszane przez niektórych uczonych z kręgu Palestine Exploration Fund, to jednak kontynuatorzy jego dzieła upowszechnili je.

Ojcem szkoły archeologii biblijnej w XX wieku był badacz amerykański **William Foxwell Albright**, archeolog i historyk biblijny. Badał nie tylko czasy biblijne, ale szerzej, rozwój cywilizacji starożytnej Palestyny, co zaowocowało znaną pozycją *From the Stone Age to Christianity*¹². Jego podejście do danych wykopaliskowych charakteryzują jego słowa: „Discovery after discovery has established the accuracy of innumerable details of the Bible as a source of history” (“Kolejne odkrycia potwierdziły dokładność niezliczonych szczegółów Biblii jako źródła historii”)¹³. Z dzisiejszej perspektywy to stwierdzenie jest wysoce na wyrost, jednak dobrze obrazuje stan i podejście do archeologii biblijnej w pierwszej połowie XX wieku. W tym duchu pojmowana archeologia biblijna była uprawiana z przedzałożeniem, że Biblia musi być prawdziwa w każdym względzie i znaleziska archeologiczne miały służyć i służyły jako ilustracja prawdziwości narracji biblijnej. Albright był przekonany, że rekonstruuje ostateczną historię powstania Izraela, zwłaszcza przez uzupełnienie i podparcie danych biblijnych. Dziś wiemy, że takiej ostatecznej, w pełni obiektywnej historii jeszcze długo, a być może nigdy, nie uda nam się stworzyć. Archeologia biblijna przestała być subdyscypliną biblistyki i stała się dyscypliną samodzielną, co znaczy, że nie uzależnia interpretacji swych wyników od danych zawartych w Biblii (choć wciąż narracja biblijna stanowi cenne źródło pomocnicze w interpretacji wielu odkryć).

Lata wojenne związane były z przerwaniem prac wykopaliskowych, ale nie upłynęły beczynnie, bowiem wtedy zapoznano się z wynikami archeologii Europy i przemyślano zastosowanie technik europejskich dla potrzeb archeologii Palestyny. Poza tym opublikowano wiele wyników dotychczas przeprowadzonych prac, które były dotąd nieznane.

Po zakończeniu II wojny światowej **Roland de Vaux OP**, uczeń Ojca Vincent rozpoczął prace w Tell el-Farah (11 km na północny-wschód od Sychem), którymi później kierował. Ogółem przeprowadzono tam 9 kampanii wykopaliskowych od 1946 do 1960 r. Wśród różnych hipotez najbardziej umotywowana wydaje się ta, która identyfikuje to wzgórze z biblijnym Tirsach (Tirsą), gdzie rezydował Omri zanim nie zbudował nowej stolicy w Samarii. Roland de Vaux (zm. w 1971 r.) był wieloletnim wykładowcą i dyrektorem w

¹² W.F. Albright, *From the Stone Age to Christianity: Monotheism and the Historical Process*, Baltimore: John Hopkins 1940.

¹³ W.F. Albright, *The Archaeology of Palestine*, Harmondsworth: Pelican 1954, 128.

szkole archeologicznej *École biblique* w Jerozolimie. Zlokalizował m.in. Sadzawkę Owczą w Jerozolimie, ale największą sławę przyniosły mu prace archeologiczne w Qumran oraz odczytywanie i publikowanie odnalezionych tam zwojów. W Qumran od 1951 do 1956 r. przeprowadzono sześć kampanii pod dyktando ojca de Vaux. Badania archeologiczne tego okresu były zorientowane teologicznie i konfesyjnie (W.F. Albright, G.E. Wright), a w Izraelu też po części politycznie i nacjonalistycznie (B. Mazar, Y. Yadin, Y. Aharoni).

W tamtym czasie w archeologii był ogromny nacisk na poszukiwanie głównych stolic, wielkich miast i ważnych ośrodków cywilizacyjnych. Współcześnie archeolodzy zwracają się ku mniejszym osadom i „miejscom”.

II. NAJWAŻNIEJSZE ZNALEZISKA PALESTYNY I BLISKIEGO WSCHODU



1. W EGIPCIE

Archeolodzy znaleźli w Egipcie wiele dokumentów i artefaktów ważnych z punktu widzenia badań biblijnych. Interesujące nas dzieje Egiptu dzielą się na Stare (2700-2150), Średnie (2050-1650) i Nowe Państwo Egipskie (1550-1200) oraz Okres Późny ze słabymi politycznie i ekonomicznie fazami pomiędzy nimi określanymi w badaniach jako pierwsza (2150-2050), druga (1650-1550) i trzecia faza przejściowa (1150-650).

a) Tabliczki z el-Amarna – Literatura amarnańska zawiera korespondencję dyplomatyczną pomiędzy faraonem a rządcami państw orientalnych, najczęściej wasalami i władcami niezależnymi z terenów Syro-Palestyny, Mezopotamii i Anatolii. Odkrycie dokonano, jak często, zupełnie przypadkowo. W 1887 roku egipska wieśniaczka z Amarna w Egipcie, około 350 kilometrów na południe od Kairu, odkryła około 320 glinianych tabliczek zapisanych pismem klinowym. Okazało się, że miejsce odkryć kryje



pozostałości starożytnego Achetaton, krótkotrwałej stolicy założonej przez faraona Echnatona (Amenhotepa IV). Obecnie na kolekcję dokumentów należących do tego archiwum składa się 382 tekstów, w tym 350 listów. W literaturze naukowej występują one pod oznaczeniem EA (skrót od el-Amarna) i przypisanym numerem (np. EA 1, EA 2 itd.).

Ich wartość polega m.in. na tym, że mówią o okresie poprzedzającym ucieczkę Hebrajczyków z Egiptu (XIV w.) i o chylącej się ku upadkowi kulturze miast-państw Kanaanu. Większość bowiem listów w tym archiwum datowana jest na XIV wiek przed Chr. W tym czasie Kanaan przeżywał niespokojny moment z powodu wewnętrznych intryg i ataków z zewnątrz. Królowie Kanaanu wzywali w listach na pomoc opiekuna i zwierzchnika tych terenów, faraona Amenhotepa III, zostali jednak wydani na pastwę swych wrogów, gdyż na ich wezwania o pomoc nawet nie odpowiadzano. Bierna polityka faraonów sprawiła, że drobni królowie kananejscy pozostali bezbronni wobec najeźdźców z zewnątrz i buntowników w kraju. Jeśli osaczający ich „**Habiru**”, którzy wielokrotnie są wymieniani w listach z Tell el-Amarna, byli społecznie związani z Hebrajczykami, jak twierdzą niektórzy archeologowie (ten sam rdzeń: H-B-R dla Habiru oraz Hibri, Hebrajczyków), możemy przypuszczać, że m.in. rozkład polityczny Palestyny/Kanaanu pozwolił proto-Izraelitom zająć kanaanejskie osiedliska. Tu też oprócz nazwy Habiru, po raz pierwszy wspomina się miasteczko Betlejem (*Bit il laham*), leżące w pobliżu Jerozolimy.

Wszystkie testy z el-Amarna zapisane są pismem klinowym na glinianych tabliczkach. Językiem, w którym je napisano, jest niemal zawsze akadyjski. Język ten był oficjalnym językiem korespondencji i dyplomacji na terenie starożytnego Bliskiego Wschodu w II tys. przed Chr. Do nielicznych wyjątków należą: list EA 24 (zapisany w języku huryckim) oraz listy EA 31 i EA 32 (zapisane w języku hetyckim). W 1907 roku J.A. Knudtzon opublikował edycję 358 znanych wówczas tabliczek z el-Amarna, wliczając w to tabliczki nie będące listami¹⁴. Wprowadzona przez Knudtzona numeracja tabliczek szybko stała się standardem.

Ponieważ Amarna ma listy z różnych małych centrów kontrolowanych przez Egipt, m.in. centrów Kananejskich, to daje nam rodzaj mapy politycznej, jak wyglądał wówczas ta część świata, która nas interesuje.

¹⁴ J.A. Knudtzon, *Die El-Amarna Tafeln*, t. I, Leipzig 1907.

b) Papirusy z Elefantyny¹⁵ – Elefantyna to wyspa na rzece Nil, poniżej pierwszej katarakty, poniżej Amarny i Teb; współcześnie stanowi część miasta Asuan w południowym Egipcie. Papirusy odnalezione na wyspie Elefantyna to dokumenty spisane przez wspólnotę żydowską na przestrzeni setek lat począwszy od V wieku przed Chr. Spisane są w języku aramejskim, w ilości kilkudziesięciu, pochodzą z archiwum żydowskiej kolonii wojskowej.



Informacje zawarte w nich – o charakterze społecznym, politycznym i religijnym – służą lepszemu poznaniu epoki biblijnych postaci Ezdrasza i Nehemiasza, a więc czasów po niewoli babilońskiej. Szczególnie istotne dla historyków są papirusy z początków istnienia kolonii, gdyż umożliwiają precyzyjne określenie lat panowania królów Persji w V wieku przed Chrystusem.

Papirusy zostały odnalezione na początku XX wieku (przełom XIX i XX w.) w kilku zbiorach napisanych po aramejsku i datowanych na koniec V i początek IV w. przed Chr. Potwierdzają one obecność Żydów w Egipcie w czasach przedchrześcijańskich. Żydowska kolonia wojskowa znajdująca się na wyspie, nazywana jest w owych papirusach Jeb. Żydzi z Jeb posiadali swoją świątynię, w której oddawali cześć Bogu nazywanemu Jahu; było to imię utworzone od biblijnego JHWH, zastępowanego zwykle określeniem „Pan”.

Oprócz tych papirusów znaleziono i opublikowano w 1953 r., jeszcze inne (dwanaście), pochodzące z archiwum rodziny żydowskiej, zatrudnionej w tym samym miejscu, przy świątyni Jahu. Odnaleziono też fragmenty literackie („Słowa Ahikara”). Ze znalezionych listów wynika, że cała kolonia była rządzona przez Kolegium składające się z 5 reprezentantów. Jeden z nich był przewodniczącym i sprawował funkcję etnarchy kolonii. Nie był on kapłanem. Kolegium to reprezentowało kolonię na zewnątrz i mogło apelować do władz w Jerozolimie i Samarii. Żydzi mieszkający na Elefantynie byli wyznawcami Boga Jahu (JHWH), ale oprócz niego oddawali cześć - jak się wydaje - innym bogom (Anatbetel, Anatjaho, Asimbetel, Harambetel). W jednym wypadku mówi się nawet o przysiędze złożonej przed sądem na imię lokalnej bogini katarakty Satis. Byłoby to znakiem pewnej formy henoteizmu. Nieortodoksyjne było już samo istnienie świątyni poza jerozolimską. Było to sprzeczne z deuteronomistycznym przykazaniem o centralizacji kultu w Jerozolimie (podobny problem pojawi się w Egipcie za Seleucydów, kiedy Oniasz założył świątynię Żydowską w Leontopolis). Dzięki wiadomościom zawartym w manuskryptach z Elefantyny

¹⁵ A. Cowley, *Aramaic Papyri of the fifth century BC*, Oxford 1923; P. Grelot, *Documents arameens d'Elephantine*, Paris 1972; B. Porten, *Textbook of Aramaic documents from Ancient Egypt*, Jerusalem 1986–99; B. Porten, *Aramaic documents from Egypt: a Key-word-in context concordance*, Winona Lake 2002.

udało się ustalić jedną z kontrowersyjnych dat historii okresu perskiego Judei. Manuskrypty (Cowley 30) mówią o tym, że Nehemiasz zjawił się w Judei przed Ezdraszem za czasów Artakserksesa I (445), a nie odwrotnie. Kolonia żydowska na Elefantynie przeżyła duży wstrząs w 405 roku, kiedy pod nieobecność gubernatora perskiego doszło w Egipcie do rozruchów przeciw władzy perskiej. W tym czasie Żydzi wierni tej władzy znaleźli się w sytuacji konfliktowej, szczególnie w stosunku do najbliższych sąsiadów egipskich, jakimi byli kapłani boga Chnum, którego świątynia znajdowała się także na Elefantynie. Na skutek intryg świątynia Jahu została zniszczona przez wojsko egipskie w 14 roku panowania Dariusza II. Następne lata poświęcone sprawie uzyskania pozwolenia na odbudowę świątyni nie przyniosły jak się zdaje spodziewanego rezultatu. W czasie zamieszek w 400 roku kolonia została rozwiązana. Część Żydów schroniła się w Tebach, dalszy los reszty jest niewiadomy.

Poza tym wyjątkową wartość dla badań Biblii posiadają:

c) Papirus Rylanda (P52) – miniaturowy fragment papirusu, o wymiarach około 9 na 6 cm, zapisany obustronnie. Strona przednia (recto) zawiera wersety z Jana 18,31-33, w grece koine, a strona tylna (verso) zawiera wersety z Jana 18,37-38. Jest datowany na lata około 120-125 po Chr. (datowanie metodą paleograficzną: ustala się sposób ręcznego zapisu, który zmieniał się wraz z czasem i okresami historii). Jest to jeden z najstarszych zachowanych fragmentów Nowego Testamentu, dokładnie Ewangelii według św. Jana. Ponieważ Ewangelia Janowa została spisana późno, na pocz. II stulecia, fragment ten jest starszy zaledwie kilka dekad od czasu spisania ewangelii (pierwszy pełny odpis Ewangelii św. Jana pochodzi z ok. 200 roku). Papirus zakupiono w Egipcie w 1920 r., opublikował go w 1935 r. C.H. Roberts. Obecnie znajduje się w John Rylands Library w Manchesterze. Dzięki dwustronnemu zapisowi, z tego niewielkiego fragmentu wielkości karty kredytowej można było ustalić ile jest liter w pojedynczej linii, ile linii na stronie, a zatem również ile stron zawierał cały oryginalny manuskrypt.

d) Chester Beatty (P45, P46, P47) – kolekcja papirusów, która nazwę swą bierze od amerykańskiego inżyniera i przemysłowca Chester Beatty (1875-1968), który w 1931 roku zakupił ten kodeks w Egipcie. Chester Beatty I, papirus P45, to wczesny papirusowy rękopis Nowego Testamentu. Ma formę kodeksu (książki); zawiera tekst Ewangelii i Dziejów Apostolskich z licznymi brakami. Pochodzi z początku III wieku. Pierwotnie stanowiło go 55 podwójnych kart (daje to w sumie 220 stron), z których zachowało się tylko 28. Chester Beatty II, rękopis papirusowy P46, to odpis Nowego Testamentu spisany w formie kodeksu. Zawiera Listy św. Pawła (niekompletne) bez Listów pasterskich na 86 kartach (pierwotnie było ich 104).

e) **Papirus Bodmera II** (P66) i **XIV-XV** (P75). To dwa papirusy z kolekcji Bodmera. Papirus Bodmer II to wczesny papirusowy kodeks z końca II w. po Chr., zawierający z niewielkimi lukami niemal całą Ewangelię Jana. Zachowało się 78 kart rękopisu; jest to najlepiej zachowany wczesny papirusowy rękopis Nowego Testamentu. Aż 2/3 jego kart zachowanych zostało w stanie nienaruszonym. Papirus Bodmer XIV-XV to jeden z najstarszych i dobrze zachowanych wczesnych rękopisów Nowego Testamentu, paleograficznie datowany na lata 175-225 po Chr. Tekst rękopisu jest wysoko oceniany przez współczesnych krytyków tekstu, cieszy się opinią najlepszej zachowanej kopii ewangelicznego tekstu i wraz z Kodeksem Watykańskim służy za podstawę w krytycznych wydaniach greckiego Nowego Testamentu w tekście Ewangelii Łukasza i Jana. Obecnie przechowywany jest w Watykanie¹⁶.

f) Kamień z Rosetty

Czarna bazaltowa płyta zawierająca dwujęzyczny tekst (po egipsku i grecku) została odkryta w trakcie robót fortyfikacyjnych w egipskim porcie Rosetta w 1799 roku przez francuskiego kapitana Pierre'a Francois'a Boucharda w trakcie jednej z kampanii Napoleona. Kamień pochodzi ze 196 r. przed Chr. i zawiera dekret kapłański wydany dla uczczenia faraona Ptolemeusza V. Jako że wersja egipska zapisana została zarówno hieroglifami jak i pismem demotycznym, dlatego kamień z Rosetty był wielkim przełomem dla egiptologów. Pozwolił poznać i odczytać hieroglify, a co za tym idzie całą utrwaloną w piśmie spuściznę tej starożytnej cywilizacji.

2. W MEZOPOTAMII

a) **Niniwa**, stolica Asyrii, to starożytne miasto w północnej Mezopotamii, leżące nad wschodnim, lewym brzegiem Tygrysu. Odkryto tu bogate znaleziska architektoniczne: 12 km murów obronnych, pałace królewskie (Sennachryba i Aszurbanipala), liczne przykłady sztuki asyryjskiej, a przede wszystkim **bibliotekę Aszurbanipala** – bogaty zbiór tekstów zapisanych pismem



¹⁶ Szerzej zob. F.G. Kenyon, *Our Bible and the Ancient Manuscripts*, London 1939; L.W. Hurtado, *The Earliest Christian Artifacts: Manuscripts and Christian Origins*, Cambridge: W.B. Eerdmans Publishing 2006.

klinowym na glinianych tabliczkach, które pozwoliły lepiej poznać historię nie tylko Asyrii, ale i całej Mezopotamii. Cenne tabliczki zawierają mitologie, epepeje oraz legendy dotyczące początków świata i ludzkości; m.in. epos o Gilgameszu (w toku prac znaleziono brakujące fragmenty tego sławnego dzisiaj eposu). Paralele pewnych tekstów znajdują się w Księdze Ezdrasza. Inne tabliczki zawierają annały króla Sennachryba ze sprawozdaniami z jego wypraw wojskowych przeciwko królestwu Judy około 700 r.

Biblioteka Aszurbanipala – kolekcja około 25.000 glinianych tabliczek zapisanych pismem klinowym pochodzących z biblioteki asyryjskiego władcy, od którego wzięła swą nazwę. Została odkryta przez Austena H. Layarda w połowie XIX stulecia. Ten zbiór tekstów był jednym z największych w swojej epoce, jako że król należał do grona wykształconych kolekcjonerów. Biblioteka gromadziła niemal całą ówczesną wiedzę. Znalazły się w niej pisma filozoficzne, medyczne, historyczne, astronomiczne i administracyjne. Ukryte przez stulecia dla potomnych znalezisko dostarcza wiele cennych informacji na temat dawnego Bliskiego Wschodu. Oprócz najważniejszego chyba eposu o Gilgameszu gliniane tabliczki zawierają pełną listę władców tego rejonu starożytnego świata.

To bezcenne źródło informacji „zawdzięczamy” najazdowi Medów i Babilończyków, którzy w 612 r. przed Chr. zdobyli i splądrowali Niniwę. Aszurbanipal, jeden z ostatnich królów, zatrudnił wielu kopistów i dzięki ich pracy (przepisywali stare dokumenty babilońskie i asyryjskie) powstały liczne zbiory tabliczek pochodzących z różnych lat. Biblioteka w Niniwie rozrastała się według planu jej fundatora Aszurbanipala. Znalazły tam swoje miejsce dzieła, streszczenia oraz wyciągi z większych i ważniejszych prac. Biblioteka była składnicą ksiąg, ale i archiwum różnych dokumentów. „Książki” cieszące się największą popularnością i zainteresowaniem, doczekały się kilku egzemplarzy. Można było tam znaleźć tysiące tabliczek literatury religijnej, mitologicznej i magicznej oraz liczne księgi naukowe z zakresu matematyki, prawa, historii, magii, medycyny, astronomii itd. Katalog biblioteki Assurbanipala miał charakter przedmiotowego; były to etykiety przyczepiane do skrzyń, które wskazywały liczbę wierszy na tabliczce i właśnie gałąź wiedzy, której dotyczyły treści zawarte w skrzyni. Co ciekawe, bibliotekarze nie rabowali ksiąg z ich miejsc źródłowych, lecz je przepisywali i w zbiorach biblioteki umieszczali kopie. Dzięki tego typu odkryciom uczeni mają możliwość poznać i określić choćby w ogólnym zarysie historię piśmiennictwa mezopotamskiego.

b) Mari (obecnie: Tell el-Hariri) – starożytne miasto w północnej Mezopotamii nad środkowym Eufratem. Od III tysiąclecia przed Chr. ważny ośrodek polityczny i handlowy na szlaku północna Mezopotamia – północna Syria. Okresowo pod władzą Sumerów, Akadów, Asyryjczyków. Zdobyte około 1757 r. przed Chr. przez Hammurabiego, stopniowo popadało w ruinę¹⁷.



W tej miejscowości odkryto około 23.000 tabliczek glinianych o różnej tematyce, które przyczyniają się bardzo do głębszego poznania świata i obyczajów czasów patriarchalnych oraz profetyzmu. Wykopaliska w Mari dowodzą istnienia wysoko rozwiniętej cywilizacji w XVIII w. przed Chr. Nazwy miast, jakie tam znajdujemy, przypominają imiona ludzi wspomnianych w opowieściach o Abrahamie. Nie wiadomo jednak, czy ludzie z sagi o Abrahamie nosili te imiona, ponieważ pochodzili z tych miast, czy to raczej opowieści o Abrahamie odzwierciedlają legendy związane z powstaniem tych miejscowości.

c) Nuzi – starożytne miasto w Mezopotamii, położone na wschodnim brzegu Tygrysu. Obecnie stanowisko *Jurghan Tappa* w Iraku. Założone przez Hurytów około roku 1600 przed Chr., utworzyło mocarstwo dominujące w górnej Mezopotamii i Syrii do ok 1350 roku przed Chr. – Mittani – rywalizujące z Egiptem i Hetytami. W XII w. przed Chr. zdobyte przez asyryjskiego króla Adad-nirari I. W roku 1920 podczas wykopalisk na terenie miasta znaleziono archiwa zawierające między innymi 20.000 glinianych tabliczek pokrytych pismem klinowym w języku akadyjskim, które przyczyniły się do lepszego poznania życia starożytnej Mezopotamii. Pochodzą one z XV w. przed Chr. i opisują prawa i zwyczaje panujące w tamtych czasach. Dawniej uważano, że zwyczaje opisane w Nuzi odpowiadają tym opisanym w dziejach Abrahama, jego syna Izaaka i wnuka Jakuba z Księgi Rodzaju¹⁸ - w związku z czym potwierdzają ich starożytność. Dziś wiadomo, że opowiadania z Księgi Rodzaju są późne, a historie o trzech patriarchach (Abrahamie, Izaaku i Jakubie) nie

¹⁷ Zob. szerzej w: P. Matthiae i inni (red.), *Historia powszechna. Tom 2. Od prehistorii do cywilizacji na kontynentach pozaeuropejskich*, praca zbiorowa, Warszawa: Agora 2007.

¹⁸ Na przykład że było normą to, iż mężczyzna ożeniony z bezpłodną kobietą brał sobie konkubinę, która dawała mu potomstwo – tak, jak Sara poradziła Abrahamowi, aby wziął sobie służącą Hagar, by wypełnić obietnicę Boga (Rdz 16). Posiadanie posążków bóstw domowych związane było z prawem do spadku. To wyjaśnia sens opowieści o Racheli, żonie Jakuba, która skradła posążki swego ojca i ukryła je, kiedy razem z Jakubem opuściła.

były znane Izraelitom jeszcze w czasach niewoli babilońskiej. Teksty z Nuzi dostarczają jedynie ogólnego obrazu starożytnego tła terenów biblijnych.

d) Babilonia – tabliczki pochodzące z Babilonu, chociaż nie tak liczne jak te z Mari czy Nuzi, posiadają swoją wartość ze względu na obfite dane chronologiczne i historyczne, między innymi z czasów Nabuchodonozora. Szczególnie cenna jest tzw. „Kronika Wisemana”, wspominająca bitwę pod Karkemisz i zajęcie Jerozolimy.

e) Kodeks Hammurabiego – babiloński zbiór praw zredagowany i spisany w XVIII w. przed Chr. za panowania króla Hammurabiego, szóstego przedstawiciela I dynastii z Babilonu. Znane są wcześniejsze zbiory praw, starsze od kodeksu Hammurabiego: kodeks Urukaginy (I połowa XXIV wieku przed Chr.), kodeks Ur-Nammu (przełom XXII–XXI wieku przed Chr.), kodeks Bilalamy z Esznunny (przełom XXI–XX wieku przed Chr.), kodeks Lipit-Isztara (XX wiek przed Chr.). Ale z dotychczas odnalezionych mezopotamskich zbiorów praw kodeks Hammurabiego jest w najlepszym stanie.

Intencją Hammurabiego jako prawodawcy było spisanie wszystkich panujących zwyczajów i praw oraz ustanowienie jednolitych norm ułatwiających rozwój społeczno-gospodarczy Mezopotamii oraz zacierających różnice pomiędzy południem a północą rozległego kraju (pomiędzy Sumerami i Akadami). W tym celu kazał wyryć obowiązujące w jego państwie prawa (prawdopodobnie w znacznej mierze stosowane przez Sumerów) na wysokiej ponad dwa metry steli z czarnego diorytu. Tekst spisano pismem klinowym w dialekcie babilońskim języka akadyjskiego. Po przeciwnej stronie wyrzeźbiono postać króla, stojącego przed jednym z głównych bogów całej Mezopotamii - Szamaszem (bogiem słońca i sprawiedliwości) i przyjmującego z jego rąk insygnia władzy. W ten sposób Hammurabi uświadamiał wszystkim, że władza oraz prawa przez niego nadane pochodzą od samego boga i są nienaruszalne. Stelę dla podkreślenia jej znaczenia ustawiono przy największej świątyni Babilonu.

Niespodziewanie na przełomie grudnia 1901 i stycznia 1902, rozbitą na 3 części stelę z kodeksem Hammurabiego, odkrył w Suzie archeolog francuski M. Jequier, członek wyprawy de Morgana. Jako pierwszy tłumaczeniem 51 zachowanych kolumn tekstu zajął się francuski asyriolog Vincent Scheil. Sama stela znajduje się obecnie w Luwrze.

Tekst ze steli pozbawiony wyróżnień i punktów, a przez to faktycznie nie mający charakteru kodeksu, we współczesnych przekładach dzieli się na trzy części: wstęp, właściwe przepisy prawne z 282 paragrafami oraz epilog zawierający sankcje prawne. Kodeks unifikował i systematyzował obowiązujące prawa z wielu dziedzin. Zawierał przepisy prawa karnego, prywatnego oraz procesowego. Znaczna część spisanych praw dotyczyła kwestii

ochrony majątku oraz spraw rodzinnych (np. rozstrzygnięć w sprawach dziedziczenia, przynależności dzieci, zdrady małżeńskiej). Wiele miejsca poświęca się też problemom handlowym, kredytom, umowom, odpowiedzialności z tytułu wynagrodzenia szkody. Uwzględniono także podstawowe ceny towarów i usług. Opisano procedurę postępowania sądowego oraz wymieniono przestępstwa i odpowiednie dla nich kary. System kar opierał się na prawie talionu (*oko za oko*) oraz mutylacji (*czym uczyniłeś, to ci odetniemy*), na przykład jeśli syn uderzył ojca, ucinano mu rękę. Wiele przestępstw zagrożonych było karą śmierci. Tylko nieliczne kary były bezkrwawe i ograniczały się do grzywny w srebrze, co dla karanego mogło się skończyć niewolą za długi.

Prawo ustanowione przez Hammurabiego miało charakter kazuistyczny, to znaczy jego przepisy formułowano przewidując konkretne, możliwe do popełnienia przestępstwa, nie starając się o wypracowanie uniwersalnych zasad ogólnych. Mieszkańcy państwa Hammurabiego nie byli równi wobec prawa. O wielkości kary decydował status: wolny czy niewolnik, posiadany majątek lub funkcja (wyróżnia się urzędników - dwór). Liczyło się, kto skarżył i kto był oskarżonym. Za uszkodzenie ciała niewolnika odszkodowanie brał jego właściciel (odszkodowanie za utratę zdolności do pracy).

Przykłady prawa Hammurabiego

- § 1 Jeśli ktoś kogoś oskarżył i rzucił nań podejrzenie o zabójstwo, zaś tego mu nie udowodnił, ten, kto go oskarżył, poniesie karę śmierci.
- § 22 Jeśli obywatel rabunku dokonał i został złapany, człowiek ten zostanie zabity.
- § 102 Jeśli kupiec dał agentowi handlowemu pieniądze jako pożyczkę bezprocentową, a on tam, gdzie poszedł, poniósł stratę, zwróci kupcowi kapitał.
- § 103 Jeśli podczas jego podróży nieprzyjaciół zabierze mu wszystko, co niósł, przed bogiem przysięgnie i będzie uwolniony.
- § 128 Jeśli obywatel żonę sobie wziął, a umowy z nią nie zawarł, kobieta ta nie jest jego żoną.
- § 195 Jeśli syn ojca swego uderzył, rękę utną mu.
- § 196 Jeśli obywatel oko obywatelowi wybił, oko wybija mu.
- § 197 Jeżeli kość obywatel złamał, kość złamają mu.
- § 198 Jeśli wyrwał oko poddanego albo złamał kość poddanego, zapłaci jedną minę srebra.
- § 199 Jeśli wyrwał oko niewolnika innej osoby albo złamał kość niewolnikowi innej osoby, zapłaci połowę ceny jego kupna.
- § 200 Jeśli obywatel ząb obywatelowi równemu sobie wybił, ząb wybija mu.

- § 218 Jeśli lekarz obywatelowi operację ciężką nożem z brązu wykonał i spowodował śmierć obywatela lub łuk brwiowy obywatela nożem z brązu otworzył i oka obywatela pozbawił, rękę utną mu.

- § 229 Jeśli budowniczy wybudował komuś dom, a dzieła swego nie wykonał trwale i dom, który wybudował, zawali się i zabije właściciela, budowniczy poniesie karę śmierci.

- § 230 Jeśli przez to zabił syna właściciela domu, będzie zabity syn budowniczego.

- § 282 Jeśli niewolnik powie swemu panu: Nie jesteś moim panem, zaś pan dowiedzie mu, że jest jego niewolnikiem, jego pan utnie mu ucho.

f) Enuma Elisz¹⁹ to babiloński epos napisany w języku akadyjskim, nazywany tak od pierwszych słów, które znaczą „Kiedy na wysokości”, „Kiedy na górze” – był to początek i jednocześnie tytuł książki. Pierwotny tekst tego eposu pochodzi z XIV wieku przed Chr., zaś zachowana wersja pochodzi z II wieku przed Chr. Był recytowany w Babilonie w czasie święta Nowego Roku. Nazywany jest też eposem o stworzeniu wszechświata. Na każdej z siedmiu tabliczek jest napis: „Ekal Aszurbanipala, szar mat Aszszur” – Pałac Aszurbanipala, króla Świata, króla Asyrii. Nagłówek każdej z nich to: *Enuma elisz* 1., 2. itd. W celu zachowania kolejności „kartek” tabliczkę następną rozpoczyna ostatni wiersz poprzedniej.

g) Epos o Gilgameszu – epos pochodzenia sumeryjskiego opisujący poszukiwanie przez legendarnego Gilgamesza (władcę Uruk) tajemnicy nieśmiertelności. W poemacie tym znajduje się między innymi opis potopu. Poemat powstał około 2000 roku przed Chr. Najpełniejsza jego wersja zachowała się w Niniwie w bibliotece Aszurbanipala, odkryta w 1853 roku w wersji akadyjskiej.

Inne eposy babilońskie to m.in. *Innana i Eriszkigal* – czyli epos o pierwszym mesjaszu; *Drzewo Hullupu* – epos o początku świata; *Potop* – epos powtórzony w Biblii, gdzie Ziusudra nosi imię Noego; *hymny do Innany* i inne.

3. W SYRII

¹⁹ Literaturę nt. *Enuma elisz* zob. na stronie orygenes.pl.

a) **Ugarit**²⁰ (dzisiejsze Ras Szamra) – Odkrycie w 1928 roku na tellu Ras Szamra starożytnego miasta portowego Ugarit otworzyło nowy etap badań nad starożytną Syro-Palestyną (biblijnym Kanaanem) i całym starożytnym Bliskim Wschodem. Archiwa literackie tego miasta reprezentują jedyny jak dotąd odnaleziony zbiór narodowej prozy i poezji z Syro-Palestyny okresu krótko przedbiblijnego. Jest to zbiór o unikatowej wartości dla poznania kultury i religii kananejskiej i jako taki stanowi ważny materiał dla studiowania szerokiego tła powstania hebrajskiej Biblii.

Jak wiele najcenniejszych odkryć archeologicznych, także i to było dziełem przypadku. Otóż w marcu 1928 roku syryjski rolnik wyznania alauckiego, Mahmed Mella az-Zir, podczas orki w pobliżu zatoki Minet el-Beida, około 150 m od brzegu morza, worał się pługiem w wielki kamień. Kiedy udało mu się go odkopać i podnieść, dostrzegł, że była to płyta nagrobna przykrywająca korytarz wiodący do grobowca. We wnętrzu znajdowała się ceramika, niektóre z naczyń były w ogóle nie uszkodzone. Wieść o tym odkryciu dotarła do ówczesnego



dyrektora Service des Antiquités w Bejrucie, prof. Charlsa Viroilleauda, który wysłał na miejsce odkrycia swego asystenta L. Albanèse. Ten zabrał owe znalezione fragmenty ceramiki i poddano je badaniu. Gdy stwierdzono, że można je zidentyfikować z ceramiką cypryjską i mykeńską późnej epoki brązu (XIV – XIII w przed Chr.), a sam grobowiec datować na XIII w. przed Chr., rozpoczęto ekspedycję archeologiczną.

To fenickie (kananejskie) miasto-państwo, leżące w Syrii nad Morzem Śródziemnym, kryło zbiory domy, pałace, świątynie, cmentarze oraz wiele obiektów ruchomych. Jednak największe znaczenie mają teksty z Ras Szamra. Znalezione literaturę w języku sumeryjskim²¹, akadyjskim, egipskim i hetyckim, zapisaną pismem klinowym oraz egipskimi i hetyckimi hieroglifami, przede wszystkim jednak ugaryckie zabytki piśmiennicze w nieznanym dotąd alfabecie pisma klinowego. Odnaleziono tysiące tablic (fragmentarycznych), z których złożono setki tekstów, w tym niektóre dość długie. Najważniejszymi tabliczkami są te, które zawierają *mit o Baalu i legendę Aqhata*²². Dzięki odkryciu nowego języka (ugaryckiego) zbliżonego do hebrajskiego wiele trudności

²⁰ Szerzej M. Majewski, *Ugarit – historia, religia, literatura, język*, UPJP II, Kraków 2010.

²¹ Sumer to najstarsza, pierwsza wysoko rozwinięta cywilizacja Mezopotamii i kolebka kultur Bliskiego Wschodu oraz Europy.

²² Zob. M. Majewski, *Ugarycki epos o Aqhacie a Stary Testament*, w: *Biblia w kulturze świata*, Kraków: Wydawnictwo Naukowe UPJP II 2011, s. 41-63.

gramatycznych i leksykalnych Biblii okazało się zupełnie zrozumiałe. Żadne z opowiadań znanych z Rdz 1 - 11 nie pojawia się w źródłach ugaryckich, chociaż zjawiają się w nich postacie podobne do biblijnych, takie jak Daniel, Lewiatan, El, Asztarte, Dagon czy Baal - bóg burzy, jadący na rydwanie otoczonym chmurami (por. Ps 7,18; 57,3).

Ugarit było w II tysiącleciu przed Chr. miejscem handlu, rzemiosła oraz styku kultur różnych stron Bliskiego Wschodu (Syrii, Kanaanu, Mitanni (Hurytów), Mezopotamii, Cypru i wysp Morza Egejskiego, Egiptu i Hetytów). To niewielkie królestwo posiadało bogatą i znaczącą stolicę. Militarnie słabe, odgrywało jednak ważną kulturową rolę i wywierało ważki wpływ zwłaszcza w Lewancie, którego część stanowiło. Ten wpływ widoczny będzie m.in. w biblijnej literaturze hebrajskiej, zwłaszcza tej najstarszej, z przełomu II i I tysiąclecia i z pierwszej połowy I tysiąclecia przed Chr. Otóż w literaturze ugaryckiej odnajdziemy pewne tradycje narracyjne i poetyckie, które w nowej formie i odmiennym przesłaniu religijnym znajdują się w historycznej, prorockiej i mądrościowej literaturze Starego Testamentu²³.

Przykłady trudności lingwistycznych Biblii rozwiązanych dzięki tekstom z Ugarit:

- w Prz 26,23 niejasność tekstu hebrajskiego eliminuje się, stwierdzając, że hebrajski kopista na pewnym etapie zniekształcił słowo odpowiadające ugaryckiemu *spsg*, które znaczy „biała emalia”. Członem porównania jest „na garnku glinianym srebrna polewa” – tłumaczenie, którego domyślał się już RSV. Istnienie tego słowa pozostawało nieznane do czasu odkrycia go w Ugarit.

- ugaryckie słowo *tpt* odpowiada etymologicznie hebrajskiemu *spt* (jpevo *šōpēṭ*), tłumaczonemu tradycyjnie jako sędzia (jak w tytule Księgi Sędziów – *šōpṭīm*). Jednakże częste użycie tego terminu w ugaryckim w znaczeniu „władca” potwierdza przypuszczenie, że „sędzia” jest nie zawsze dobrym odpowiednikiem słowa hebrajskiego i oznacza znacznie większy zakres autorytetu i władzy niż tylko sądowniczy.

- w Am 1,1 zawód proroka Amosa jest określony jako *noqed* i tłumacze mają trudności z wyjaśnieniem tego terminu. Równoważny termin w ugaryckim – jak się okazuje – dotyczy sprzedawcy owiec lub wełny, człowieka cieszącego się pewną pozycją społeczną, czasem zaś urzędowego pasterza świątynnego.

b) Ebla – stolica wielkiego królestwa w latach 2550-2500 – leżąca dzisiaj w północnej Syrii, jest miejscem pochodzenia około 20.000 tabliczek glinianych zapisanych pismem klinowym. Wykopaliska rozpoczęte tam w roku 1964 wykazały istnienie nowego języka

²³ Mały eksperyment statystyczny pokazuje, że w egzegezie biblijnej nie możemy się dziś obejść bez bogatych danych dostarczanych przez ugarytologię: w światowym wielotomowym słowniku biblijnym *Anchor Bible Dictionary* (D.N. Freedman (red.), t. I–VI, New York: Doubleday 1992) słowo *Ugarit* pojawia się 2386 razy w 441 artykułach, a słowo *ugaritic* (ugarycki) występuje 1520 w 433 artykułach. Więc łącznie (bez innych odmian fleksyjnych i słów powiązanych, jak np. Ras Szamra) mamy prawie 4000 wystąpień – a jest to słownik nie ugarycki, ale biblijny.

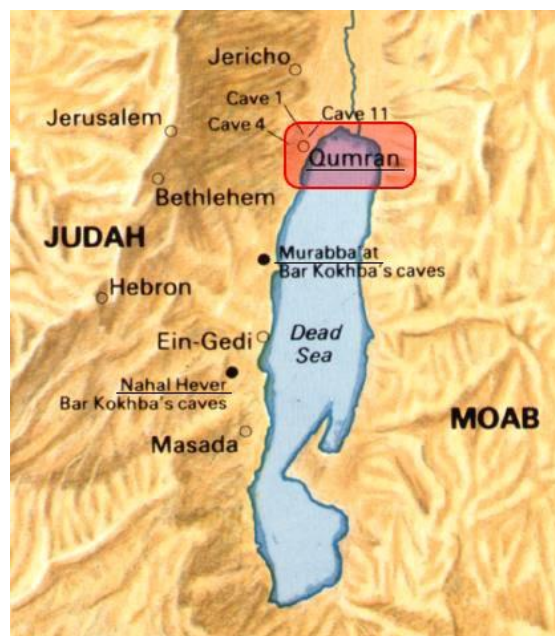
zachodnio semickiego, "eblaickiego", który został rozszyfrowany dopiero w roku 1974 i okazał się językiem różnym od ugaryckiego czy fenickiego. Odkrycia z 1975 zdają się potwierdzać hipotezę, która mówi, że język eblaicki był jednak językiem paleokananejskim. Dzięki temu nowemu językowi możliwe jest łatwiejsze zrozumienie języka hebrajskiego, bez potrzeby uciekania się do akadyjskiego. Znane są w nim nazwy bogów pojawiające się później w Biblii (Dagan, Kamisz, Dabir, Tiamat, oraz często spotykany "I1" w formie zdrobniałej występujący jako "Ja", oraz imiona własne w których częścią składową jest "I1": Iszrail, Iszmail, Mikail. Tabliczki świadczą również o istnieniu proroków w epoce poprzedzającej profetyzm biblijny, którzy nazywali się nabiutum, od rdzenia N-B-‘, znanego z ksiąg ST.

4. W PALESTYNIE – QUMRAN

Za czasów hellenistycznych dochodzi do powstania jednej ze słynnych sekt judaizmu, tzw. esseńczyków. Pomimo stosunkowo krótkiego okresu swego istnienia (168 r. przed Chr. - 68 r. przed Chr.) pozostawili oni trwały ślad po sobie w literaturze religijnej Judei. Ich istnienie poszło w niepamięć, aż do odkryć w Qumran w r. 1947, gdy manuskrypty wspólnoty esseńczyków ponownie ujrzały światło dzienne. Nie były to pierwsze odkrycia pism sekty, jednakże nigdy przedtem nie znaleziono ich w takiej ilości.

Odkryciom w Qumran poświęcimy szczególną uwagę, gdyż stanowią najważniejsze znalezisko archeologiczne XX w. Mówi się o qumrańskich rękopisach jako o najważniejszym odkryciu archeologicznym Palestyny w ogóle. Dotykają one sprawy pogłębienia znajomości tekstu biblijnego oraz życia religijnego sekty esseńczyków. Wraz z Qumran został udostępniony prawie kompletny tekst Biblii Hebrajskiej **starszy o jakieś 1000 lat** od dostępnych do tej pory kopii BH (Kodeks Leningradzki 1008/1009 r.). Dzięki rękopisom qumrańskim odkryto istnienie przynajmniej trzech różnych wersji tekstu BH.

Jednej zbliżonej do dzisiejszej TM (tekstu masoreckiego), drugiej do tekstu Samarytańskiego i trzeciej do LXX (Septuaginty). Dzięki nim pogłębiono znajomość języków tamtej epoki: hebrajskiego qumrańskiego, aramejskiego i palestyńskiego. Znaleziska z Qumran stanowią źródło specjalistycznej dziedziny archeologii biblijnej – qumranologii.



A. Odkrycie Qumran

W 1947 r. na północno-zachodnim brzegu Morza Martwego w pobliżu starożytnych ruin, nazywanych przez Arabów Khirbet-Qumran, beduiński pasterz odnalazł w grotach ogromne gliniane dzbany. Wewnątrz znajdowały się zwoje z bardzo starymi tekstami hebrajskimi. Okazało się, że spisano je pomiędzy 100 r. przed Chr. a 100 po Chr. Pierwszą osobą, która rozpoznała starożytne manuskrypty z Qumran oraz ich prawdopodobne pochodzenie esseńskie był prof. E.L. Sukenik z Uniwersytetu Hebrajskiego. Po zakończeniu wojny arabsko-izraelskiej w 1948 r. rozpoczęła się systematyczna eksploracja archeologiczna grot Pustyni Judzkiej.

Początkowo prace archeologiczne rozpoczęto tylko w celu zidentyfikowania i przeszukania grot, w których mogłyby ewentualnie znajdować się pozostałe manuskrypty (15.II - 5.III. 1950 r.). Z czasem przystąpiono do systematycznej pracy wykopaliskowej na terenie samej osady qumrańskiej (Khirbet Qumran). Pierwsza kampania, podczas której ustalono faktyczny związek między osadą a manuskryptami, miała miejsce w grudniu 1951 r. Następne cztery wyprawy archeologiczne (1953-1956) doprowadziły do odsłonięcia struktur zabudowy wspólnoty oraz nie opodal leżących cmentarzy.

Manuskrypty biblijne i pozabiblijne odnaleziono w 11 grotach z Qumran – choć tę popularną tezę trzeba zweryfikować, gdyż w lutym 2017 odkryto dwunasta grocie. Oprócz 12 grot qumrańskich – zwoje zostały odnalezione na Masadzie (słynnej twierdzy Heroda Wielkiego, bronionej heroicznie przed Rzymianami), w Wadi Murabbaat, Nahal Hever i Nahal Seelim. Praca nad porządkowaniem znalezionych fragmentów została wykonana w latach 50-tych XX w. przez międzynarodową grupę naukowców pod kierownictwem archeologa o. Rolanda de Vaux OP, autora monumentalnego dzieła „Instytucje Starego Testamentu”. Wydawanie w postaci publikacji naukowych wszystkich zwojów trwa do dzisiaj i jest już prawie ukończone. Ostatnio (koniec 2012 r.) ukazała się w internecie strona z projektem Israel Antiquities Authority: biblioteka sfotografowanych w doskonałej technice wszystkich tekstów qumrańskich: www.deadseascrolls.org.il

Badania archeologiczne w Qumran oraz pierwsza analiza większości manuskryptów z Pustyni Judzkiej zostały przeprowadzone przez katolicką *École biblique* w Jerozolimie. W 1952 r. do grupy qumranologów dołączył Polak, Józef Tadeusz Milik (1922-2006), który dzięki wielkim talentom filologicznym (znał biegle m.in.: ugarycki, sumeryjski, egipski, hetycki, gruziński, hebrajski) i paleograficznym, olbrzymiej pracowitości i genialnej intuicji odcisnął niezatarte piętno na studiach qumrańskich. Milik opublikował więcej dzieł dotyczących rękopisów z Qumran niż jakikolwiek inny z wykwalifikowanych uczestników wykopalisk archeologicznych nad Morzem Martwym. Dziś z grona polskich qumranologów

warto wspomnieć orientalistę dra Zdzisława Kaperę z UJ²⁴, prof. Piotra Muchowskiego z UAM²⁵ oraz ks. prof. Waldemara Chrostowskiego z UKSW²⁶.

B. Świadczenia historii o eseneńczykach

W 785 r. po Chrystusie patriarcha nestoriański Tymoteusz I poinformował listownie metropolitę Sergiusza z Elamu o przypadkowym natknięciu się pewnych ludzi na grootę, leżącą w okolicy Jerycha i zawierającą księgi ST oraz inne księgi spisane w języku hebrajskim. Ponad tysiąc lat później chrześcijanin pochodzenia żydowskiego, Szapiro, nabył znaleziony w okolicy Jerycha manuskrypt, tzw. "Deuteronomium Szapira". Wzmianki i wydarzenia te nie zwróciły jednak powszechnej uwagi na sprawę manuskryptów. Podobnie do czasu odkryć w Qumran w 1947 r. niewielkie znaczenie zyskały sobie wzmianki o eseneńczykach obecne u starożytnych pisarzy: Filona Aleksandryjskiego, Józefa Flawiusza, Pliniusza Starszego, Hipolita Rzymskiego i Solina. Co to za wzmianki?

a. **Filon z Aleksandrii** (ur. 13 przed Chr.; zm. 45 po Chr.) ilustruje doktrynę stoicką przykładami z życia eseneńczyków. Eseneńczycy według niego zamieszkują Syrię Palestyńską w liczbie około 4 tysięcy. Ich imię wywodzi się od słowa "świętość". Unikają życia miejskiego jako czegoś, co źle wpływa na stan ludzkiego ducha. Trudnią się rolnictwem i uprawiają różne rzemiosła, by zaopatrzyć się w to, co konieczne dla życia. Dobrowolnie zrzekają się posiadania dóbr materialnych. Nie zajmują się w ogóle żadnym zawodem, który jest związany z produkcją broni. Nie ma wśród nich żadnego niewolnika, wszyscy są ludźmi wolnymi. Dnia siódmego zbierają się w swych synagogach uszeregowani według wieku, młodzież siedzi poniżej starszych. Jeden z nich głośno czyta księgi, a inny spośród wykształconych występuje i tłumaczy wszystko za pomocą symboli. Każdy ich dom należy do wszystkich, ponieważ wszyscy zamieszkują we wspólnotach. Posiadają wspólne ubrania, posiłki, wspólny dach, ponieważ cały dzienny zarobek nie zachowują dla siebie, ale dla wspólnoty. Ona też troszczy się o chorych i starców.

²⁴ Np. Z.J. Kaper (red.), *Rękopisy znad Morza Martwego. Qumrańskie kontrowersje z lat 1991-1994*, Kraków 1995; tenże, *Półwiecze sporu o zwoje znad Morza Martwego*, Kraków 1996; tenże, *Polska bibliografia rękopisów znad Morza Martwego*, Euhemer 12 (1968) 129-140.

²⁵ Zob. P. Muchowski, *Rękopisy znad Morza Martwego. Qumran-Wadi Murabba'at-Masada-Nahal Chewer* (Biblioteka Zwojów 5), Kraków: The Enigma Press 2000. Jest to pierwsze polskie kompletne tłumaczenie niebiblijnych zwojów znad Morza Martwego.

²⁶ Np. W. Chrostowski, *Odkrycia na Pustyni Judzkiej*, Filomata 395 (1990) 57-91; tenże, Chrostowski W., *Samarytanin na drodze z Jerozolimy do Jerycha (Iz 10,30-37). O możliwych związkach Samarytan z Qumran*, w: W. Chrostowski (red.), *Księga pamiątkowa dla Księdza Profesora Ryszarda Rubinkiewicza*, Warszawa: Vocatio 1999, 50-68; tenże, *Ks. prof. Jan Łach, Qumran i qumranologia (1947-1957-2007)*, Zeszyty Naukowe SBP 5 (2008).

W innym zagubionym dziele, pt. "Apologia Hebrajczyków" - wymienionym przez Euzebiusza z Cezarei - Filon mówił o eseneńczykach, że mieszkają w różnych miastach Judei i w pewnej liczbie wiosek, w licznych wspólnotach. Ich powołanie bazuje na gorliwości o cnoty i pragnieniu życia w miłości braterskiej. Wśród eseneńczyków są tylko ludzie dojrzały. Są wśród nich rodziny, pasterze, hodowcy pszczoł. Każdy z nich przekazuje swój zarobek wybranemu przez nich intendentowi, ten kupuje co konieczne i rozdziela jedzenie oraz (wszystkie) rzeczy, których potrzebują. Mają oni do swojej dyspozycji płaszcze zimowe oraz tanie letnie tuniki. Odrzucają małżeństwo, przewidując niebezpieczeństwa jakie wypływają z niego dla wspólnoty. Praktykują wstrzemięźliwość.

b. **Józef Flawiusz** (ur. 37, zm. po 94 r.) umieszcza eseneńczyków obok faryzeuszów i saduceuszów. Przypisuje im odrzucenie małżeństwa, ale mówi, że adoptują dzieci w wieku odpowiednim do nauki. Pogardzają oliwą, nigdy nie namaszcza się. Ubierają się zawsze na białe. Gdy podróżują, nie zabierają ze sobą nic, za wyjątkiem broni dla ochrony przed zbójcami. Nie rezygnują z odzienia ani sandałów zanim nie zostaną całkowicie zniszczone. Nie stosują między sobą handlu, ale wymianę w naturze.

Wykazują szczególną troskę dla starożytnych pism, wybierają głównie te, które przynoszą zysk dla duszy i ciała. Nie od razu można zostać członkiem tej wspólnoty. Chętny musi najpierw przejść rok próby, podczas którego ma żyć według tej samej reguły, ale poza miejscem wspólnoty, nosząc białą szatę. Przez następne dwa lata pozwala się mu uczestniczyć w obmyciach wspólnoty, ale nie w życiu wspólnoty. Dopiero potem, po złożeniu specjalnej przysięgi, może zostać przyjęty do wspólnego stołu. Według czasu, który przeżyli według reguły wspólnoty, wszyscy dzielą się na cztery klasy. Przepaść między klasami jest tak wielka, że starsi, którzy zostali dotknięci przez młodszych, obmywają się. Z powodu prostoty i regularności życia większość z nich dożywa stu lat. Niektórzy kształcą się od młodości w księgach świętych i sentencjach proroków tak, że mogą przepowiadać przyszłość.

Pod koniec swoich rozważań o eseneńczykach Józef wspomina jeszcze o istnieniu drugiej grupy eseneńczyków, wyznającej odmienne poglądy w dziedzinie małżeństwa. Uważa ona, że propagacja rodzaju ludzkiego jest istotną dziedziną życia. Głównym jej celem jest zrodzenie potomstwa, a nie szukanie własnej przyjemności. Dalsze uzupełnienie pochodzi ze "Starożytności żydowskich" Józefa, napisanych w latach 93-94. Według nich eseneńczycy posyłają ofiary do świątyni jerozolimskiej, ale składają je według innego rytuału obmyć, stąd są wykluczeni z tych części świątyni, które są uczęszczane przez innych. Ich sposób życia nie różni się niczym od sposobu życia saduceuszów zwanych "Wieloma".

c. **Pliniusz Starszy** (zm. 79 po Chr.) w swoim opisie okolic Morza Martwego pisze o eseneńczykach jako o jedynym w swoim rodzaju narodzie, który zrezygnował z małżeństwa, a mimo tego ciągle wzrasta w liczbę dzięki fali tych, co nieprzerwanie napływają do nich.

d. **Hipolit Rzym**ski - zależny od Józefa Flawiusza - dodaje nowe szczegóły. Według niego eseneicy podzieleni są na cztery klasy. Pierwsza jest najbardziej zagorzała. Ci nie biorą do ręki żadnej monety, przekonani o tym, że nie wolno nosić, patrzeć ani produkować żadnej podobizny. Z tego samego powodu nie wchodzi do miasta, aby nie przejść przez bramę ozdobioną statuiami. Druga grupa to zeloci, albo sikariusze, którzy słysząc kogokolwiek nieobrzezanego dyskutującego na temat Prawa Bożego nakłaniają do obrzezania, a jeśli się opiera, wówczas mogą go zabić. Trzecia grupa jest złożona z tych, co nie uznają nikogo swoim Panem poza Bogiem, nawet gdyby ich zmuszano do uznania czegoś przeciwnego pod karą śmierci. Najniższą czwartą grupę tworzą ci, którzy dopiero co znaleźli się we wspólnocie i którzy przez starszych uważani są jeszcze za nieczystych.

Poza wyżej cytowanymi autorami, traktowanymi jako źródła pierwszorzędne co do znajomości esenizmu, istnieje jeszcze kilku autorów uważanych za drugorzędne źródła (Solin, Dion Chryzostom, Porfiriusz, Euzebiusz z Cezarei, Hegezyp, Epifaniusz, Izidor z Sewilli, Filastro).

C. Osiedle w Qumran

Całość zabudowań otoczone jest murem i składa się z wieży, budynków gospodarczych, piekarni, kuchni, pralni, stajni, spiżarni, spichlerza, warsztatu garncarskiego, mykwo do obmyć rytualnych oraz siedmiu dużych cystern służących do przechowywania wody i rozmieszczonych po całym terenie osady. Oprócz nich odnaleziono tzw. **scriptorium** czyli salę służącą do przepisywania manuskryptów. Odkryto w niej stoły pokryte w dziwny sposób: wypaloną gliną niby obrusem – rzecz niespotykana gdzie indziej (dziś w Muzeum Archeologicznym w Ammanie) oraz dwa kałamarze, z których jeden jeszcze zawierał wyschłe resztki roślinnego atramentu. Poza murami osady odnaleziono trzy cmentarze. Najmniejszy z nich zawierał około tuzina grobów, a największy około 1100 grobów uszeregowanych w regularne rzędy i sektory. Dysproporcja między sporą ilością grobów a znikomym obszarem samej osady pozwala przypuszczać, że samo Khirbet Qumran było tylko centrum wspólnoty. Reszta jej członków mogła mieszkać w pobliskich grotach, w namiotach albo znajdujących się w pobliżu osadach o podobnym charakterze (np. Ain Feshka – 2 km na płd. od Qumran).

D. Manuskrypty z Qumran

Najcenniejszym odkryciem Qumran nie są jednak struktury architektoniczne pozostałe po wspólnocie, ani też szczegóły, takie jak monety, które pozwoliły określić w przybliżeniu

okres zamieszkiwania tego miejsca przez wspólnotę, ale znalezione w grotach rękopisy. W rezultacie poszukiwań - między 1949 a 1956 - znaleziono 11 grot zawierających fragmenty manuskryptów w lepszym lub gorszym stanie. Większość z nich spisana jest na wyprawionej owczej lub koziej skórze (**pergamin**), na przedtem owłosionej stronie. Czasami pokrywano pismem drugą stronę skóry. Poza skórą używano, ale znacznie rzadziej **papirusu**, sporządzonego albo z miejscowej trzciny papirusowej rosnącej w Palestynie (Jezioro Hule, Kalamon), albo z trzciny sprowadzanej z Egiptu. Dla ułatwienia identyfikacji znalezionych fragmentów zwojów zastosowano skróty składające się z numeru groty, w której znaleziono zwój, potem skrótu nazwy Qumran, dalej skrótu tytułu utworu oraz jego specyfiki, np. 11QEx^a to pierwszy egzemplarz Księgi Wyjścia znalezionej w 11 grocie.

a. teksty biblijne – w Qumran znaleziono przeszło 200 manuskryptów biblijnych. Zidentyfikowano fragmenty każdej księgi Biblii hebrajskiej z wyjątkiem Księgi Estery. W przeciwieństwie do zwoju Izajasza, który zawiera kompletny tekst Księgi Izajasza, większość z nich jest reprezentowana tylko przez urywki stanowiące najwyżej jedną dziesiątą całej księgi. Najbardziej rozpowszechnione w Qumran były Psalmy (znaleziono 36 odpisów), Księga Powtórzonego Prawa (29 egzemplarzy) i Księga Izajasza (21 egzemplarzy).

Odnalezienie tych zwojów ma wielki wpływ na krytykę tekstualną Biblii. **Przykład:** Izajaszowa wizja światowego pokoju: *wilk zamieszka z owieczką, pantera z kozłębem będzie leżeć, cielę i lew i tuczny baranek razem, a mały chłopiec je poprowadzi* (Iz 11,6). Czy ten obraz Królestwa Pokoju nie jest błędnie tłumaczony? Przez lata wielu uczonych posiadało takie przypuszczenie. Biorąc pod uwagę paralelizm zdań, oczekiwać należy czasownika w miejsce frazy „tuczny baranek”. Wraz z odkryciem zwoju Księgi Izajasza znad Morza Martwego uczeni zyskali solidne argumenty przemawiające za ich opinią. Zwój z Qumran zawiera niewielką zmianę w literach hebrajskich, poświadczając wersję „będą się paść”: „cielę i lew będą się paść razem”. Jest to tylko jeden z wielu wariantów tekstu odmiennych wobec tradycyjnego tekstu Biblii hebrajskiej, które znaleźć możemy w zwojach znad Morza Martwego. W niektórych przypadkach tradycyjny tekst jest bez wątpienia bardziej wiarygodny, natomiast w innych – zwoje są pewniejsze.

b. parafrazy i komentarze do ksiąg biblijnych – np. komentarz do Rdz, Hab, Nah, Ps 37 oraz parafrazy zbliżone do tekstów biblijnych.

c. apokryfy – np. Księga Jubileuszów, Księga Henocha (etiopska), 4 Księga Ezdrasza itp.

d. dokumenty własne wspólnoty – poza Dokumentem Damasceńskim wszystkie inne teksty należące do tej grupy były nieznane do momentu odkryć qumrańskich. Są to m.in.: Reguła Zrzeszenia, Zwój Świątynny, Zwój Miedziany, Pieśni ofiary szabatowej, teksty

kalendarzowe, horoskopy i hymny dziękczynne. To bardzo cenne teksty dla poznania tego odłamu judaizmu czasów rzymskich.

e. Ostatnią grupę stanowią fragmenty tekstów o mniejszej objętości. Jest wśród nich *Psalterz* (z 5 psalmami dotąd nieznanymi), *Księga Misteriów*, *Słowo Mojżesza*, *Słowa Świąteł*, *Modlitwy Liturgiczne*, *Szabatnie Całopalenia*, utwór *O nowej Jerozolimie*, tekst *O Melchzedeku*, *Testimonia*, *Wizja Samuela*, *Florilegium*, *Przykazania*, *Wiek stworzenia*, *Lamentacja*, *Mądrość i męczyzna*, *O kobiecie*.

E. Qumran a chrześcijaństwo

Manuskrypty z Qumran wzbudziły wiele dyskusji i sporów, zwłaszcza co do ich przypuszczalnej relacji do chrześcijaństwa. Niektórzy zaczęli nawet wygłaszać opinie o narodzinach chrześcijaństwa z duchowości qumrańskiej. Głównie chodziło o problem zależności Jana Chrzciciela, samego Jezusa, a także Jana ewangelisty oraz Kościoła Jerozolimskiego od teologii Qumran, a być może i jakieś ściślejsze związki z tą wspólnotą.

a. Jan Chrzciciel a Qumran

Przed zakończeniem kampanii wykopaliskowych zaczęto mówić o tym, że Jan był wychowankiem esseńczyków, adoptowanym przez nich po śmierci Zachariasza i Elżbiety i wprowadzonym w doktrynę o rytualnych oczyszczeniach. Jan, tak jak mieszkańcy Qumran, oddał się na pustynię, ażeby tam przygotować się na nadejście czasów mesjańskich. W obydwu przypadkach mamy do czynienia z aktualizacją ducha prorockiego. W Qumran oczekiwano na przyjście Mesjasza, a raczej dwóch Mesjaszów (kapłana z rodu Aarona i wodza z rodu Dawida). Również uczniowie Janowi widzą w Jezusie Mesjasza. Wspólnota głosiła podwójne oczyszczenie, obmycie rytualne i obmycie eschatologiczne. Również u Jana mowa jest o chrzcie na odpuszczenie grzechów (Łk 3,3) i o chrzcie ostatecznym za pomocą Ducha św. i ognia (Łk 3,16).

Poza tymi szeroko pojętymi podobieństwami istnieją jednak różnice między Janem a esseńczykami. Jedną z nich jest uniwersalizm Janowy. Chrzest pokuty jest u niego dostępny dla wszystkich. W Qumran do obmyć są dopuszczani tylko wtajemniczeni w Regułę. Oczyszczenie tych ludzi ma przybliżać dzień sądu nad grzeszną resztą. Chrzest Janowy był jednorazowy, w gminie qumrańskiej obmycia były włączone w codzienny rytm dnia. Nic też nie wiadomo o tym, ażeby Jan wymagał odosobnienia od tych, którzy zostali już ochrzczeni. Jan oczekuje jednego Mesjasza, Qumran zaś dwóch.

b. Jezus a Mistrz Sprawiedliwości

Na początku odkryć zaczęto utożsamiać dwie osoby: założyciela chrześcijaństwa z założycielem wspólnoty qumrańskiej. Mówiono o tym, że Mistrz Sprawiedliwości był uważany za Mesjasza i Odkupiciela, że traktuje się go jako istotę bożą, która stała się człowiekiem mającym cierpieć a jego śmierć ma posiadać walor prześlągalny.

W rzeczywistości Mistrz Sprawiedliwości nie jest nazwany Mesjaszem. Przeciwnie, w pewnych tekstach występuje w roli przewodniczącego przy stole, przy którym zasiada również Mesjasz, po prawej stronie Mistrza Sprawiedliwości. Są to więc różne osoby. Mistrz nie jest również uważany za Zbawiciela, za jakiego uważa się tylko Boga. Poza tym Dokument Damasceński wspomina owszem o śmierci Mistrza, ale przedstawia ją jako śmierć normalną; został on skazany na wygnanie przez kapłana bezbożnego. Śmierć Jezusa ma natomiast w interpretacji chrześcijańskiej charakter prześlągalny, w duchu Izajaszowego Sługi Pańskiego.

c. Kościół pierwotny a Qumran

Zdaniem niektórych organizacja wspólnoty esseńskiej przypomina niektóre struktury wspólnoty chrześcijańskiej. We wspólnocie panuje prymat "Przewodniczącego nad Wieloma". Jej rada składa się z 12 członków oraz 3 kapłanów. Uczestnictwo w obmyciach daje prawo do prawdziwego członkostwa, które ma się kierować zasadami miłości i jedności, żyjąc we wspólnocie dóbr. Stary Testament jest tłumaczony i aplikowany do wspólnoty. Wspólne posiłki są związane z błogosławieństwem chleba i wina. Istnieje zwyczaj trzykrotnej modlitwy w ciągu dnia. Docenia się walor bezżeństwa.

Te zewnętrzne podobieństwa nie zasłaniają jednak różnic dzielących obydwie wspólnoty. W gminie pierwotnej chrzest nie jest praktykowany kilkakrotnie w ciągu dnia, ale jest praktyką jednorazową. Kościół nie jest grupą strzegącą zazdrośnie tajemnic swojej nauki, a raczej otwiera się na tych, którzy pragną zaakceptować Ewangelię.

Bezżeństwo NT jest postawą ocenianą jako coś doskonalszego, ale nie zalecaną dla wszystkich i motywowaną pragnieniem poświęcenia się służbie Bożej. We wspólnocie qumrańskiej, czasem też w wypowiedziach teologów wczesnochrześcijańskich, z bezżennością łączy się pogarda wobec kobiety i przekonanie o jej zgubnym wpływie na dążącego do sprawiedliwości. Wspólnota dóbr w kościele pierwotnym była jednak czymś dobrowolnym, a nie warunkiem *sine qua non* wstąpienia do wspólnoty. Teologia Kościoła odbiega od tej Starego Testamentu, z jaką Qumran jest ciągle mocno związane.

d. Jan Ewangelista a Qumran

Dualizm i podział między „synami światłości” a „synami ciemności”, o którym mówi się we wspólnocie qumrańskiej, obecny jest też u Jana. Chrystus z jednej, szatan z drugiej strony, są przewodcami dwóch odmiennych grup. Jedni chodzą w świetle, inni w ciemności, jedni w prawdzie, drudzy podążają za kłamstwem i kierowani są pożądliwością tego, co jest na tym świecie. Ale w Ewangelii św. Jana i jego Listach zwycięstwo w walce z ciemnością już zostało osiągnięte: *Teraz odbywa się sąd nad tym światem. Teraz władca tego świata zostanie precz wyrzucony* (J 16,11). Nakaz miłości nieprzyjaciół jest w kontraście do qumrańskiej zasady nienawidzenia każdego wroga.

III. OMÓWIENIE EPOK ARCHEOLOGICZNYCH PALESTYNY²⁷

1. PALEOLIT (1.000 000 - 10.000)

Paleolit (starsza epoka kamienia, epoka kamienia łupanego) to najstarszy i najdłuższy etap w dziejach rozwoju społeczności ludzkiej. Rozpoczyna się z chwilą pojawienia form przedludzkich zdolnych do wytwarzania prymitywnych narzędzi (otoczaki, pięściaki i rozłupce). To okres łowów i zbieractwa żywności. Epoka kamienia łupanego dzielona jest na trzy podstawowe podokresy:

paleolit stary zwany również dolnym	(około 1 mln - 65.000)
paleolit środkowy	(65.000 - 35.000)
paleolit górny	(od około 35.000 - 10.000)

Najstarsze ślady człowieka sięgają w Palestynie czasów starego paleolitu (około 500.000 lat temu). Ślady te pochodzą z odkryć w Al-Ubajdiyya, przeprowadzonych na południe od Jeziora Genezaret w 1959 roku. Jest to nie tylko najstarsze (około 500.000 lat) znalezisko kultury ludzkiej w Palestynie, ale i w ogóle na Bliskim Wschodzie. Oprócz typowych dla starego paleolitu form kamienia łupanego (otoczaki, pięściaki i rozłupce) znaleziono tam fragmenty czaszki i zębów. Należały one do człowieka, który swoją budową przypomina wg jednych Australopiteka (Coon), a wg innych Sinantropusa pekińskiego (Piveteau)²⁸.

Pierwotny człowiek palestyński był zbieraczem, a jego najczęstszym pożywieniem były płazy, gady, mięczaki oraz żółwie, które mógł znaleźć na brzegach jezior. Wiele gatunków ślimaków oraz ssaków służących mu jako pożywienie później zupełnie wymarło, również sam klimat z początkiem ciepły i bardzo wilgotny, w którym na terenie Palestyny żyły również nosorożce, hipopotamy, słonie i żyrafy, uległ zmianie.

Charakterystyczną dla **starego paleolitu** była **kultura aszelska** (nazwa pochodzi od typowego dla niej miejsca, St. Acheul). Jej pozostałościami na terenie Palestyny są

²⁷ W oparciu o S. Gądecki, *Archeologia biblijna*, t. 1-2, Gniezno 1994; T. Hanelt, *Archeologia biblijna*, Gniezno 1989; Levy T.E., *Archaeology of Society in the Holy Land*, New York: Bloomsbury Academic 1998.

²⁸ Dla wyjaśnienia można dodać, że Australopitek dzięki swojej budowie zębów wykazuje przewagę cech ludzkich nad małpami. Rozbudowa jego zwojów mózgu świadczy o zaawansowanym poziomie czynności intelektualnych. Sinantropus posługiwał się już mową artykułowaną. Poruszał się w pozycji wyprostowanej i miał ok. 1,5m wzrostu. Nie umiał używać ognia.

charakterystyczne krzemienie (pięściaki oraz ciosaki aszelskie), obrobione przez uderzenie kamienia o nieruchomy blok skalny, posiadające formy owalne i trójkątne.

Większość narzędzi posiadanych przez człowieka pierwotnego służyła mu do przygotowania pokarmów i obróbki innych używanych przez niego narzędzi. Ze względu na to, że żadne z kości zwierząt nie noszą śladów spalenizny, uważa się, że również ten człowiek nie znał techniki rozniecania ognia. Najbardziej reprezentatywnymi miejscami tej kultury w Palestynie są: Dżiszr Banat Jakob (poniżej J. Genezaret), Refaimbag'a (okolice Jerozolimy), groty Umm-katafa (Pustynia Judzka) oraz groty at-Tabun (Góry Karmel).

Pod koniec okresu aszelskiego, w którym człowiek żył na otwartych przestrzeniach, w związku z oziębieniem klimatu przenosi się on do jaskiń lub do tzw. nawisów skalnych. Z tym przejściem wiąże się początek nowej **kultury zwanej tabuńską** (nazwa pochodzi od groty at-Tabun, w górach Karmelu). Charakterystyczne dla niej są odłupki nieretuszowane o grubej piętce, przy czym przeważają odłupki grube i krótkie o nieregularnej linii. Obecne są także rdzenie oraz zgrzebla – prymitywne narzędzia kamienne.

W następnym okresie, czyli **paleolicie środkowym** (około 65.000 – 35.000) napotykamy na **kulturę mustiersko-lewaluaską** (od Peyzac-le-Moustier i Levallois-Perret, Francja). Z tego czasu pochodzą szczątki człowieka, którego określa się jako typ bezpośredni między neandertalczykiem²⁹, a Homo sapiens, którego najstarsi przodkowie pojawili się około 250 000 lat temu. Zostały one znalezione w grotach Karmelu. Np. w grocie Koźłęcia odnaleziono szczątki około 10 ludzi, w tym dwa kompletne szkielety ludzi dorosłych, wykazujące wyraźne podobieństwa do Homo sapiens. Istnieją trzy różne próby rozwiązania zagadki istnienia obok siebie dwóch różnych typów człowieka. Jedni uważają, że tzw. człowiek Karmelu (czyli typ przejściowy między neandertalczykiem a homo sapiens) był owocem naturalnego i odseparowanego etapu ewolucyjnego rozwoju. Drudzy twierdzą, że były to dwie różne grupy, krzyżujące się między sobą.

Narzędzia pochodzące z kręgu kultury mustiersko-lewaluaskiej są o wiele lepiej wymodelowane niż w poprzedniej kulturze. Wzdłuż obrzeża są one dokładnie opracowane. Podstawowym wskaźnikiem obecności tej kultury w warstwie wykopaliskowej jest stosunek znalezionych tam ostrzy do zgrzebel i odłupków.

W epoce **górnego paleolitu** (od około 35.000 - 10.000) pojawia się **kultura oryniacka** (od Aurignac, departament Haute-Garonne, Francja). Pozostałości tego typu kultury zostały znalezione w Palestynie w Erq el-Ahmer (Pustynia Judzka) i w el-Was. Była to kultura stosunkowo bogata pod względem formy. Zaliczają się do niej łódkowate drapacze, wiórowce, zazwyczaj długie z retuszem na krawędziach, groty z rozszczepioną postawą, jak

²⁹ Istoty praludzkie o szerokiej i niskiej czaszce, nachylonym czole i wystających wałach nadoczołowych oraz żuchwie pozbawionej wyniosłości podbródkowej.

również rylce. Ogólnie rzecz biorąc, człowiek górnego paleolitu zostawił już po sobie ślady konstrukcji mieszkalnych (namioty lub szałas).

2. MEZOLIT (10.000 – 7.000)

Mezolit – epoka przejściowa (mezo) między paleolitem a neolitem. Jest zjawiskiem regionalnym, pokrywa się częściowo z późnym paleolitem, częściowo zaś z neolitem i charakteryzuje się przede wszystkim **stopniowym przejściem od zbieractwa do rolnictwa i osadnictwa**, co prawdopodobnie spowodowane było znacznym ociepleniem klimatu w tej epoce (postępujące przemiany klimatyczne, schyłek zlodowacenia).

Najważniejsze w mezolicie jest pojawienie się tzw. **mikrolitów** - małych narzędzi kamiennych pozyskiwanych z łupliwych skał (krzemień, kwarc), używanych jako ostrza broni i narzędzi: harpunów, oszczepów i strzał, pił, wiertel, sierpów.

Z mezolitem w Palestynie związany jest rozwój ważnej **kultury natufijskiej**, której centrum znajdowało się w górach Karmel, Galilei i dolinie Jordanu (od stanowiska archeologicznego w palestyńskiej jaskini Wadi an-Natuf). Najwięcej z jej pozostałości znaleziono na wybrzeżu M. Śródziemnego oraz w Górach Judzkich, w jaskiniach jak i na otwartych terenach, gdzie osady ludzkie mają wygląd wsi. Kultura natufijska jest identyfikowana na podstawie materiału kamiennego i z kości. Narzędzia kamienne, jakimi się wtedy posługiwano, były obrobione przy użyciu ognia i często posiadały małe rozmiary. Pojawiają się małe ostrza, rylce i szydła wyprodukowane z kości, a także noże do żęcia zboża (błędnie określane jako sierpy) o kamiennych ostrzach oprawionych w kość, razem z prymitywnymi motykami. Narzędzia te świadczą o rozwijającej się uprawie zboża. Natomiast małe groty kamienne w kształcie półksiężyca, służące prawdopodobnie do strzał trzcinowych oraz haczyki do wędek i harpuny dowodzą, że łowiectwo i rybołówstwo towarzyszyło agrokulturze. Spośród prehistorycznych okresów Natufian jest uważany za szczególnie ważny epizod w dziejach Lewantu.

Powstają pierwsze domy zbudowane na kamiennym fundamencie wyłożone kamienną posadzką, o plecionych ścianach i dachach. Wewnątrz nich znajdowało się palenisko otoczone kamieniami a czasami również doły obłożone twardą wykładziną, służące jako pojemniki na ziarno. Wyposażenie domowe składało się z kamiennych naczyń, moździerzy i płaskich żaren. W obrębie tej samej osady można znaleźć groby.

Przykładem kultury natufijskiej na nizinym terenie Palestyny jest **mezolityczne Jerycho**. Jest to pagórek o około 4 ha powierzchni, położony w pobliżu źródła, dzięki któremu osiedle ludzkie mogło tutaj przetrwać około 7000 lat (od końca fazy paleolitu z przerwami, aż do czasów rzymskich). Najbardziej zagadkową a jednocześnie interesującą

budowlą Jerycha tego okresu, jest pomieszczenie (3,5 x 6,5 m) otoczone murami. Przedmioty znalezione w nim należą bez wątpienia do kręgu kultury natufijskiej (groty w kształcie półksiężyca, typowe harpuny z kości) i są podobne do tych, które zostały znalezione w górach Karmelu. Dziwne kamienie, wydrążone do głębokości 75 cm, mające służyć prawdopodobnie do podtrzymywania totemów wskazywałoby na przeznaczenie kultowe tego pomieszczenia. Być może budowla ta służyła jako sanktuarium źródła życiodajnego, jakie można spotkać czasami u ludów pierwotnych. Wiek tej budowli wg ustaleń analizy węglowej resztek znajdującego się tam drewna, wynosi około 7800 przed Chr. Jest to pierwsza data związana z początkami kultury osadniczej powstałej na nizinnych terenach Palestyny.

Na podstawie tych i kolejnych odkryć możemy stwierdzić, że Jerycho jest *jednym z najstarszych miast świata* i prawdopodobnie najstarszym nieprzerwanie istniejącym siedliskiem ludzkim. Istnienie osiedli ludzkich datuje się tam od około 8000 r. przed Chr, a zatem miasto – dziś również zamieszkane – liczy sobie około 10.000 lat!

3. NEOLIT (7000 – 4000)

Neolit (gr. neo – "nowy", lithos – "kamień"; młodsza epoka kamienia, epoka kamienia gładzonego) – końcowy okres epoki kamienia (poprzedzający epokę miedzi i brązu). Jego charakterystyczne cechy to uprawa roślin i hodowla zwierząt oraz stałe osady. Proces ten nazwano "rewolucją neolityczną" (udomowienie zwierząt, upowszechnienie hodowli i uprawy roślin, rozwój osadnictwa, upowszechnienie naczyń ceramicznych). Neolit to epoka człowieka współczesnego, który w IV tysiącleciu stworzył podstawy pisma (o tym w apendyksie).

W neolicie rozwijały się też nowe techniki obróbki kamienia, takie jak gładzenie powierzchni i wiercenie otworów. Pojawiła się wtedy nowa technika odmienna od dotychczasowej, polegająca na *gładzeniu kamienia*. Charakterystyczną dla tego okresu będzie **kultura tahuńska** (od Wadi Tahune), która przyczyniła się do rozwoju budowli mieszkalnych oraz całych systemów fortyfikacyjnych.

Okres ten dzielił się na **neolit przedceramiczny**, w którym rozwijały się dalej wyroby kamienne i produkty skonstruowane z kości, ale nieznana była jeszcze ceramika (7000 - 5000), oraz **neolit ceramiczny** (5500 – 4000), gdy wynaleziono i zaczęto stosować ceramikę.

A. Obraz kultury **neolitu przedceramicznego** (7000 - 5000) można sobie wytworzyć na podstawie wykopalisk, dwukrotnie zamieszkałego w tym czasie Jerycha. Pierwszy etap osiedliska przedceramicznego (**Jerycho A** = warstwy XV-XIII) jest już świadectwem wysoko rozwiniętej kultury miejskiej. Znalezione tam np. obronny mur miejski z kamienia, o

szerokości 1,95 m, który w pewnych partiach zachował się do wysokości 3,60 m. Do zachodniej części tego muru dobudowana została kamienna wieża obronna, zachowana do wysokości 9 m. Do murów przylegały domy, z których drewno poddane analizie węglowej wskazuje na 6850 r. (+ - 210). Domy zbudowane były na okrągłym lub owalnym planie, z wysuszonych na słońcu cegieł o lekko zaokrąglonych kształtach. Wewnątrz znajdowały się zagłębione podłogi pokryte warstwą gliny. Przestrzeń mieszkalna zajmowana przez Jerycho A pozwala przypuszczać, że miało ono około 2000 mieszkańców. W pewnym momencie miasto to z niewiadomej przyczyny zostało opuszczone.

Drugie siedlisko okresu przedceramicznego w tym samym miejscu zwane jest **Jerychem B** (warstwy XIII-X). Świadczy ono o obecności zupełnie nowej kultury tzw. tahuńskiej. Tym razem domy wznoszone były na planie prostokątnym z surowych cegieł o kształcie cygara, wiązanych glinianą zaprawą. Ściany malowane były czasami na kolor czerwony. Okrągłe paleniska umieszczono teraz nie wewnątrz, ale na zewnątrz budynków, pod gołym niebem. Pozostałością budownictwa sakralnego może być budowla (12 x 5m), składająca się z obszernego przedsionka i dużej sali wewnętrznej. Na jej przeznaczenie wskazywałyby znalezione tam figurki zwierząt, rzeźby falliczne oraz kompletny brak przedmiotów domowego użytku. Z samą obyczajowością religijną wiąże się też modelowanie czaszek zmarłych, pokrywanych w tym celu gliną, w której formowano kształt twarzy. W miejsce oczu wkładano muszle, a całość po wyschnięciu malowano na kolor czerwony. W jednym z domów Jerycha B znaleziono 7 takich czaszek. Stanowią one **najstarszy portret człowieka** utworzony przez niego samego. Jest mało prawdopodobne, ażeby wymodelowane czaszki stanowiły trofea wojenne. Pietyzm, z jakim zostały wypracowane, wskazywałby na to, że należały one do jakichś ważnych osobistości.

Dodać wypada, że na przestrzeni całego neolitu przedceramicznego napotyka się już na tzw. **pola dolmenowe**³⁰. Często są to ogromne bloki skalne ustawione pionowo obok siebie i tworzące rodzaj ścian, przykrytych następnie z góry płytami kamiennymi (np. słynne Stonehenge w Anglii). Często każdy z bloków skalnych, z których składa się taki grobowiec waży po kilka ton. W ten sposób powstawał rodzaj grobowca, przysypanego raz zwałami innych kamieni, innym znów razem tylko ziemią. Znaleźć je można w różnych częściach świata (we Francji tego okresu naliczono ich około 4500). Pola dolmenowe z Palestyny są znacznie starsze od słynnych pól dolmenowych w Stonehenge, w Wielkiej Brytanii, pochodzących z drugiego tysiąclecia. Na interesującym nas obszarze pojawiają się w dużej ilości w regionie północnym (górna dolina Jordanu i w okolicach jeziora Hule), następnie w

³⁰ Dolmen – prehistoryczna budowla o charakterze grobowca. Składała się z głazów wkopanych pionowo w ziemię i wielkiego płaskiego bloku skalnego, który był na nich ułożony.

Jordanii (Golen, Baszan). Trzecim regionem jest dolna dolina Jordanu, gdzie spotkać można dolmeny małych wymiarów. Czwarty region to Palestyna południowa oraz Moab i Edom.

B. Następną fazę neolitu stanowi **okres ceramiczny**, związany z pojawieniem się na terenie Palestyny - wynalezionej kilka wieków wcześniej w Mezopotamii - ceramiki. Rozróżnia się tu przynajmniej trzy odrębne kultury: jarmucką, regionu M. Śródziemnego i Jerycha IX.

Kultura jarmucka reprezentowana jest głównie przez wykopaliska w dolinie rzeki Jarmuk (dopływ Jordanu), ale pojawia się też w dolinie Betszan i Ezdrelon. Wiąże się ona z zamieszkiwaniem ludzi w ziemiankach. Pojawia się wtedy duża ilość siekier z gładzonego kamienia. Najbardziej jednak znamionym rysem tej kultury jest jej sztuka. Składają się na nią rzeźbione kamienie, figurki z gliny, czy zdobiona motywami krokwi ceramika.

Kultury wybrzeża M. Śródziemnego, obecna także w Palestynie północnej, była pod silnymi wpływami Anatolii (dzisiejsza Turcja). Ceramikę powstałą pod wpływem tej kultury zdobiono różnorodnymi żłobieniami (najczęściej w formie ząbkowania) wykonanymi przed wypaleniem przy pomocy zaostrej kości lub patyka. Ząbkowanie to biegnie czasem dookoła naczyń liniami prostymi, innym znów razem tworzy geometryczne figury pokrywające całą powierzchnię naczynia.

Kultury IX warstwy Jerycha jest typową dla kilku miejscowości leżących wzdłuż Jordanu i na zboczach gór zachodniej Judei (Tel Duweir, Wadi Rabah, Abu Usba). Jej znakiem jest znowu obecność ziemianek (do 2 m głębokich i 3 m szerokich), wyposażonych w podłogi i ściany wylepione gliną. W tego typu ziemiankach pojawia się pierwsza ceramika Jerycha, w skład której wchodzi naczynia pomalowane w czerwone wzory. Kultura ta przetrwała do końca piątego tysiąclecia.

4. CHALKOLIT (4000 – 3200)

Za początek **epoki miedzi** czyli **chalkolitu** (od greckiego *chalkos* = miedź i *lithos* = kamień) uważane jest pojawienie się metalurgii miedzi. Wśród ludów neolitycznych weszły do użycia pierwsze wyroby z metalu, przede wszystkim z miedzi (narzędzia, broń, ozdoby), chociaż nadal w powszechnym użyciu były narzędzia wyrabiane z kamienia i krzemienia.

Ludność tego okresu utrzymywała się głównie dzięki rolnictwu i hodowli, obydwu dziedzin mających za sobą już długą tradycję. Tak jak w poprzednim okresie, również i tu mamy do czynienia z kilkoma rodzajami kultury na terenie Palestyny. Odmierna kultura uformowała się u grup ludnościowych północnych, inny u grup południowych a jeszcze inna u tych grup, które rozwijały się w centrum kraju, stąd mówi się o kulturze:

- **południowej** (Jerycho VII i kilka miejscowości położonych na pld. Palestyny)
- **północnej** (związanej z wybrzeżem M. Śródziemnego)
- **centralnej**

A. Południową kulturę reprezentuje Jerycho VIII. Tam po raz pierwszy znaleziono groby kute w skale, będące odtąd w użyciu aż do epoki rzymskiej. W przypadku zbiorowych grobów Jerycha VIII (140 osób; 400 czaszek) chodzi prawdopodobnie o tzw. groby wtórne, w których składano już tylko same kości. Są one, poza ceramiką, prawie jedyną pozostałością tej kultury. Ceramikę pochodzącą z tego czasu łatwo rozpoznać po jej składnikach. Podczas gdy dotąd używano gliny z domieszką sieczki, teraz stosuje się glinę ze żwirem.

B. Kultury północne zajmują wybrzeże M. Śródziemnego (Hadera na równinie Szaronu, okolice Jaffy i Tel Awiwu, Ben Szemen). Wykazują one ścisłe związki z kulturą południa. Charakterystycznym dla tych kultur był sposób grzebania zmarłych, a właściwie ich kości. Składano je w urnach (ossuariach) posiadających kształt domków, rzadziej zwierząt. Domki te zbudowane były z gliny na czterech krótkich nogach, a z przodu posiadały otwór przez który wsypywano do nich resztki kości i popioły, zamykany małymi drzwiczkami. Czasami domki te pomalowane były w sposób upodabniający je do ówczesnych domów mieszkalnych. Tego rodzaju urny składane były w grotach sztucznie do tego celu wydrążonych, albo w dołach wykopanych w ziemi. Zebrane w większej ilości sprawiały wrażenie małej wioski umarłych.

C. Ślady kultury centralnej pochodzą głównie z doliny Ezdrelon (poza tym Sza'ar ha-Golan, Bet Szan, Bet Dżerach). Przemysł kamienny jak i ceramika wskazują na wyraźne wpływy wybrzeża. Kultura ta charakteryzuje się obfitością dekoracji obecnych na terakocie. Jako motywy dekoracyjne pojawiają się często sznury, linie, paski stworzone przy pomocy odcisków palców. Domy w tym czasie mają niejednorodną budowę. Oprócz planu prostokątnego buduje się także domy na planie apsydalnym (o jednej półokrągłej ścianie).

Ogólnie należy dodać, że wszystkie kultury chalkolitu związane były z grupami ludnościowymi przybyłymi spoza Palestyny. Na ich różnorodność wskazują odmienne typy ceramiki (A = ceramika polerowana; B = ceramika malowana; C = szara ceramika polerowana). Co do dokładniejszego określenia miejsca pochodzenia każdej z tych grup ciągle istnieją różnice zdań (R. de Vaux; G.E. Wright; K.M. Kenyon).

5. EPOKA BRĄZU (3200 – 1200)

To, co dotychczas było powiedziane o człowieku Palestyny, dotyczy okresu stanowiącego około 99,9% całego czasu istnienia ludzkości. Wszystko bowiem co wiemy o

tym czasie w Palestynie, jest rezultatem pracy archeologów i prac dziedzin pokrewnych. Ten ogromny okres stanowi epokę prehistoryczną Palestyny. Obecnie przechodzimy do pierwszej, najstarszej części historii ludów biblijnych, zwanej czasami także ich protohistorią.

A. Epoka wczesnego brązu (3200 – 2200)

W tym okresie powstają pierwsze wielkie imperia Starożytnego Wschodu. W południowej Mezopotamii rodzą się królestwa: **Kisz, Larak, Lagasz, Erech, Ur**. Region ten wszedł do Biblii pod nazwą Szinear (później zwany **Sumerem**). W Sumerze nad Tygrysem i Eufratem powstały fundamenty cywilizacji starożytnego Bliskiego Wschodu. W tym czasie nad Nilem został zjednoczony Egipt przez królów pierwszej dynastii. W obydwu tych krainach odkryto wiele dokumentów pisanych pochodzących z III tysiąclecia, nie ma natomiast takich dokumentów pochodzących z tego czasu z terenów Palestyny.

Pod koniec czwartego tysiąclecia wiele palestyńskich wsi rozwinęło się już w miasta. Wiele ze znanych i słynnych miast późniejszych czasów biblijnych znajduje swoje korzenie właśnie w początkowym okresie brązu. W początkowej fazie pozostawały one jako odrębne jednostki, aż do czasów Dawida, który złączył je w jedną całość.

Przykładem miasta z epoki wczesnego brązu może być **Jerycho i Aj**. Pierwsze było w tym czasie kwitnącą osadą, gęsto zbudowaną o silnych murach obronnych, otaczających wierzchołek wzgórza. W pierwszej fazie budowano domy solidne i przestrzenne, chociaż dość nieregularne; brak jakiegoś ogólnego systematycznego rozplanowania miasta. W następnej fazie widać już staranniejsze rozplanowanie przestrzenne całego miasta. Domy zbudowane są wzdłuż linii północ-południe. Przy budowie ich użyto duże ilości drewna.

Drugie miasto, Aj (znane z historii podboju Kanaanu za Jozuego), słynne jest we wczesnym brązie dzięki odkrytej tam - na miejscu dawnego akropolis - świątyni. Budynek ten ma kształt prostokąta o długości 25m o murach zbudowanych z ciosanych kamieni. Świątynia zaczynała się szerokim dziedzińcem, do którego mieli dostęp ci wszyscy, którzy brali udział w ofiarach rytualnych. Wejście na ten dziedziniec znajduje się w jednym z jego szerszych boków, po wschodniej stronie. W ścianie północnej były drzwi prowadzące do następnego pomieszczenia, położonego jeden stopień wyżej i pełniącego najprawdopodobniej funkcję pomieszczenia "hechal" (miejsce święte) znanego ze świątyni salomonowej. W pomieszczeniu tym, po jego prawej stronie od wejścia znaleziono ławę, mogącą służyć do ofiar płynnych (na ławie tej stało jeszcze trzynaście płaskich miseczek). Natomiast w lewym narożniku od wejścia, znajdowało się miejsce najświętsze "dewir", z niskim ołtarzem. Znaleziono na nim kamienne miseczki i alabastrowe, typowe przykłady przemysłu egipskiego z czasów drugiej i trzeciej dynastii. Sądząc po ceramice można by uważać, że świątynia ta

pochodzi z około XXVII wieku przed Chr. Zwraca się czasami uwagę na to, że przypomina ona o kilkanaście wieków późniejszą świątynię salomonową.

B. Okres przejściowy między wczesnym a środkowym brązem (2200 – 1800)

Kultura Palestyny wczesnego okresu brązu upadła pod naciskiem inwazji **Amorytów**, tj. północno-zachodnich koczowników semickich, pochodzących z krańców pustyni syryjskiej³¹. W terminologii starożytnej nazywano ich Amurru albo Martu. Od XXII w. ludy te zaczęły przenikać w głąb Babilonii, a później (1950-1600 przed Chr.) jedna z ich grup założyła dynastię amiryczko-babilońską, z której najbardziej znanym przedstawicielem był **Hammurabi**. Inwazję tych ludów na Palestynę uważa się za początek okresu przejściowego między wczesnym a środkowym brązem.

Okres, w którym ludy te rządziły Palestyną, nie da się zaliczyć ani do poprzedniego ani do następującego po nim okresu ze względu na zupełnie odmienną kulturę materialną. Jej pozostałościami najbardziej ewidentnymi jest specyficzna ceramika i zwyczaje grzebalne. Gdy chodzi o ceramikę, mamy tu do czynienia z nowym typem dzbana o foremnym kształcie, posiadającego płaski spód i szeroko rozwinięty otwór. Gdy zaś chodzi o zwyczaje grzebalne to podczas, gdy we wczesnym brązie dominowały groby wspólne, w okresie przejściowym przeważają groby pojedyncze. Rozróżnia się przynajmniej 5 rodzajów takich grobów.

Z punktu widzenia kultury materialnej wkład Amorytów do kultury Palestyny był niewielki, o czym świadczą choćby dwa z najbardziej reprezentatywnych miejsc tego okresu: Tell Adżul i Megiddo. Około 1900 roku Amoryci zostali zepchnięci w tereny góryste, mniej urodzajne Palestyny przez nowo przybyłych Kananejczyków (Rdz 10,16). Wraz z nimi upadła ich kultura, ustępując miejsca nowej, prężnej kulturze kananejskiej.

C. Okres środkowego brązu (1800 – 1600)

Jego początki związane są z napływem nowej ludności na tereny Palestyny. Kultura przyniesiona przez nowe grupy przetrwała bardzo długo, bo aż do 1.200 roku przed Chr. W tym czasie zaczyna kształtować się Palestyna taka, jaką znamy ze Starego Testamentu.

Odbiciem poziomu nowej kultury jest jej **ceramika**, różniaca się zdecydowanie od ceramiki okresów poprzednich. Naczynia produkuje się teraz całkowicie przy pomocy koła garncarskiego. Są to produkty bardzo wysokiego gatunku. W odróżnieniu od dawnych dzbanów posiadających płaską podstawę, pojawiają się teraz dzbany o podstawie spiczastej.

³¹ Wg Rdz 10,16 Amoryci byli poddanymi Kananejczyków zamieszkujących Palestynę; wg Rdz 15,16 i Am 2,9 Amorytami nazywano całą ludność zamieszkującą Palestynę.

Ceramikę tego rodzaju można znaleźć w grobach królewskich z **Biblos**³² (druga połowa XIX i początek XVIII w.) i wielu innych miejscach syryjskiego wybrzeża.

Z początkiem XVIII w. rozwija się w Palestynie nowy typ **systemu fortyfikacyjnego**, w którego skład wchodzi **mury obronne** i **bramy miejskie**³³. Mury te składają się z dwu warstw; niższej i wyższej. Warstwę niższą stanowią zazwyczaj pokłady niewielkich kamieni. Warstwę wyższą stanowi ubita ziemia. Tego typu mury spotykamy w Sychem i w Jerychu. Do systemu fortyfikacyjnego, jaki pojawił się w tym czasie, należały również szczególnego kształtu **bramy obronne** pochodzenia mezopotamskiego (z Mari). Zakładały one potrójne lub podwójne zwężenia głównej drogi doprowadzającej do miasta, i tym samym powstania wewnątrz bramy jednego lub dwóch dziedzińców (wykorzystanych później nie tylko jako miejsce kontroli ale i miejsce sądów). Wyniki prac archeologicznych w sferze **cmentarzysk** wskazują na krótki okres życia ludzi środkowego brązu. Wielu z nich zmarło przed 35 rokiem życia, niewielu dożyło 50 lat.

Archeologia tego okresu nie może dostarczyć żadnych bezpośrednich informacji o osobach patriarchów, jednak potwierdza zgodność niektórych zwyczajów patriarchalnych ze zwyczajami społecznymi i prawnymi tego okresu. Świadczą o tym teksty hieroglificzne i klinowe, wykopaliska z Ur i Haranu, a także Negebu. Wynika z nich zależność społeczno-prawnych zwyczajów patriarchalnych od zwyczajów ludności górnej Mezopotamii. Tak np. można wytłumaczyć podobieństwa do norm zachowań Hurytów, poznanych poprzez liczne tabliczki pochodzące z Nuzi. Także zwyczaje religijne wiążą ich ze środowiskiem górnej Mezopotamii. Patriarchowie używają np. tego samego imienia El, jakie używają inni Semici na określenie Boga (np. El Szaddaj³⁴, El Olam, El Eljon, El Haj itp.). Podobnie jak oni, wznoszą stale czy ołtarze w miejscach upamiętniających zawarcie przymierza czy teofanii tj. Bożego objawienia się (Rdz 28,18-22; 31,45; 35,14.20). Posiadają też posążków bóstw domowych, co związane było z prawem do spadku (Rdz 31) itd.

³² **Biblos / Byblos** to miasto portowe na wybrzeżu M. Śródziemnego, którego historia sięga VI tysiąclecia przed Chr. Miasto, wymienione 3 razy w Biblii pod nazwą Gebal, zasłynie jako wielki fenicki ośrodek handlowy. Jednym z głównych bogactw miasta był papirus (gr. *byblos*), który sprowadzano tu z Egiptu. Grecy handlarze, którzy ściągali do Gebal po ów cenny materiał pisarski, określali miasto słowem *Byblos*. Stąd też pochodzi nazwa *Biblia* (l. mn. od *biblion* – zwój papirusowy, księga).

³³ **Brama** (hebr. *sza'ar*) w rozwiniętym stadium stanowiła jeden z głównych punktów miasta. Była jak grecka agora czy rzymskie forum – rynkiem, gdzie odbywały się spotkania, sądy, handel i dysputy. Czasem w Biblii jest synonimem całego miasta (np. Rdz 22).

³⁴ El Szaddaj to najbardziej charakterystyczne określenie Boga dla okresu patriarchów (por. np. Wj 3). Etymologia tego imienia jest bardzo trudna do określenia. *El* znaczy „Bóg”, natomiast, słowo *Szaddaj* wyprowadza się od różnych rdzeni, z których najbardziej przekonującym wydaje się akadyjskie *šadu* – góra (W.F. Albright). Tu *El Szaddaj* oznaczałoby „Boga góry”, „Boga z góry”. Na podstawie starożytnych przekładów (Septuaginta, Wulgata) imię najczęściej tłumaczy się jako „Bóg Wszechmocny”.

Wyzwolenie Egiptu spod panowania Hyksosów³⁵ (tj. 1580) oznacza kres środkowego brązu. Teksty egipskie z tego czasu mówią o wyprawach faraona przeciwko wycofującym się Hyksosom. Prawdopodobnie na skutek tych wypraw na terenie Palestyny zostały zniszczone miejscowości takie jak: Tell Bet Mirsim, Jerycho (leżące długo potem w ruinie) i Megiddo (wkrótce odbudowane i zasiedlone).

D. Okres późnego brązu (1600 – 1200)

Późny brąz kształtuje się na ruinach pozostałych w Palestynie po najeździe egipskim związanym z wyparciem Hyksosów. Wyprawy egipskie (1600 – 1550) pozwoliły przejąć faraonom kontrolę nad Palestyną, ale dokonało się to za cenę dużych zniszczeń kraju. W wielu miejscach, odkopuje się duże warstwy popiołów pokrywających warstwy pochodzące ze średniego brązu. Popioły i gruzy są świadkami dramatycznych wydarzeń, które często związane były z całkowitym wykorzenieniem miejscowej ludności, o czym świadczy brak grobów w następnym okresie. W niektórych miejscach przerwa w osadnictwie sięga około stu lat (Tell Bet Mirsim). Jeszcze dłużej pozostawało niezaludnione Jerycho (1580 – 1400).

Totmes III (1479-1425 przed Chr.) przeprowadził w Palestynie zbrojną kampanię i w bitwie pod Megiddo, dysponując dwudziestotysięczną armią pokonał konfederację trzystu trzydziestu syryjskich książąt, na czele której stał książę Kadesz. Kilka pokoleń po zdobyczach wojennych Totmesa III, nowy system ustanowiony w Kanaanie ustabilizował się. **Kanaan stał się terytorium wasalnym Egiptu.** Wszelkie bunty przeciw egipskiej władzy kończyły się skutecznymi ekspedycjami karnymi. Palestyna została obciążona ekonomicznie, jako egipskie zagłębie zboża, taniej siły roboczej, niewolników i drewna.

Częściej niż w okresie poprzednim powstają w późnym brązie świątynie. Wśród nich warte wzmianki są szczególnie te, które odnaleziono w **Megiddo** i Tell ed Duwer (= **Lakis**). Świątynia w Megiddo składa się z jednej wielkiej sali. W głównej ścianie tej sali znajduje się płaska nisza, gdzie prawdopodobnie umieszczany był przedmiot kultu. Wszyscy uczestnicy ceremonii mieli tu dostęp przed oblicze bóstwa. Nie ma śladów jakiegoś odrębnego wydzielonego pomieszczenia, które mogłoby spełniać rolę "Miejsca Najświętszego" zarezerwowanego tylko dla wybranych. W Lakisz znaleziono ślady trzech świątyń zbudowanych na jednym i tym samym miejscu, od najstarszej (1480 – 1420) do najmłodszej o najbardziej rozbudowanej. Również tutaj nie ma żadnego podziału na miejsca święte i najświętsze. Trzy wystające ze ściany głównej ławy kamienne mogły być miejscem, na

³⁵ Hyksosi – ludy zachodnioazjatyckie (semickie i huryckie), które przybyły do delty Nilu ok. 1650 r. przed Chr. i na jakiś czas załapały Egiptem, ustanawiając stolicę w Awaris. Ponieważ nie zakładali własnej administracji, to nie stosowali represji w stosunku do ludności, lecz adaptowali istniejący porządek rzeczy. Przejęli pismo hieroglificzne i tytuły królewski, a nawet religię Egiptu.

którym stały posągi bóstw. Wśród przedmiotów religijnych tego okresu znaleziono małe (15 x 6cm), płaskie figurki bogini płodności **Asztarte**³⁶. Bogini - zazwyczaj z podniesionymi rękoma - trzyma w dłoniach lilię albo węża, bądź też jedno i drugie.

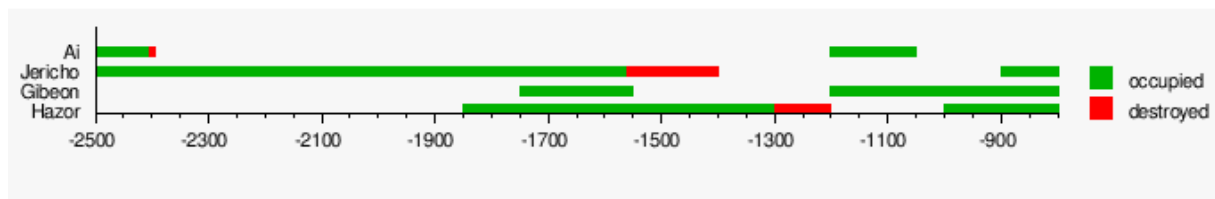
E. Teorie nt. podboju Kanaanu

Według Księgi Jozuego Kanaan został zdobyty podczas jednej kampanii militarnej. Dokonało się to w trzech krótkich wyprawach wojennych, które nastąpiły po zdobyciu Jerycha. Pierwsza wyprawa przeszła przez środek kraju i zakończyła się zdobyciem miasta Aj (Joz 7-8) (co ciekawe, *aj* oznacza „ruina”), druga zniszczyła związek królów kananejskich, jaki uformował się w Gibeonie (Joz 10), a trzecia zburzyła związek królów północy i najważniejsze miasto północy, Hazor (Joz 11). Po tych zwycięskich wyprawach Izraelitom nie pozostało nic innego, jak tylko podzielenie zdobytego obszaru między poszczególne pokolenia. Tym aktem zakończyła się biblijna historia zajęcia Kanaanu.

W tym samym Starym Testamencie spotykamy jednak drugi, bardziej prawdopodobny obraz tych wydarzeń. Księga Sędziów przedstawia je jako proces długotrwały i o wiele bardziej skomplikowany, niż zdawałaby się na to wskazywać Księga Jozuego. Mowa tam nie tyle o wyprawach całego Izraela, ale raczej o wyprawach pojedynczych pokoleń, także tych przebywających już w Kanaanie, które nie zostały zakończone pełnym sukcesem. Nie jest to zresztą obraz, który zawdzięczamy tylko Księdze Sędziów. Pewne teksty z Księgi Jozuego wskazują na to samo. Niektóre terytoria zostały zdobyte przez pojedyncze plemiona (Joz 15,13-19; 17,14-18; 19,47; 23,7-13), inne zostały wchłonięte przez pokojową infiltrację, jak np. terytorium Efraima, z którym nie wiążą się żadne opisy operacji wojennych, inne wreszcie pozostały w rękach Kananejczyków aż do śmierci Jozuego. Miasto Jebuzytów, późniejsza Jerozolima (*Jeruszałajim*), pozostało niezdobyte aż do czasów króla Dawida.

Jeszcze więcej danych przyniosły badania archeologiczne wspominanych w Księdze Jozuego miast, oraz innych osiedli omawianego okresu. Okazało się, że nie da się mówić o ich zniszczeniu w tym samym czasie. Niektóre z nich były w tym czasie opuszczone (Jerycho), a niektóre słabo zasiedlone (Aj). Poniższy wykres pokazuje cztery najważniejsze dla kampanii Jozuego miasta wraz z okresem ich zasiedlenia oraz zniszczenia.

³⁶ Asztarte (hebr. tr<Tov.[]; *‘aštōret*, gr. Ασάρτη) to bogini płodności tożsama jest z babilońsko-asyryjską boginią Isztar (występującą w tekstach akadyjskich) i sumeryjską Inanną (Panią Niebios). Kult Asztarte, nazywanej też Królową Niebios, rozpowszechnił się także wśród Izraelitów, o czym wspomina Biblia (Jr 7,18; 44,17-19.25). Spotykało się to ze sprzeciwem kapłanów i proroków JHWH. Od jej imienia pochodzi hebr. imię Estera (rTes.a.).



W związku z tymi obserwacjami próby odpowiedzi na pytania o podbój Kanaanu poszły w trzech kierunkach, opierając się częściowo na danych biblijnych, a częściowo na archeologicznych i socjologicznych.

a) Hipoteza **podboju militarnego** (ang. *Invasion Hypothesis* lub *Conquest Theory*) przyjmuje, że proces zdobywania Kanaanu miał charakter militarny, mniej więcej taki jak opisano to w Księdze Jozuego, choć nie był wydarzeniem jednorazowym. Był raczej efektem działalności wojennej różnych grup w różnych czasach. Grupy te mogły nadejść nie tylko z Egiptu, ale i z innych krajów, atakując Kanaan w różnych miejscach. Z czasem autorzy biblijni nadali całościowy charakter wielu różnorodnym tradycjom, które przechowane były w pamięci poszczególnych grup. Założycielem tej najwcześniejszej szkoły jest archeolog W.F. Albright, a jego kontynuatorami G.E. Wright, J. Bright, P. Lapp, Y. Kaufmann, A. Malamat i w mniej radykalnej formie Y. Yadin.

b) Hipoteza **pokojoyej infiltracji** (ang. *Infiltration Hypothesis* lub *Peaceful Infiltration Theory*) zakłada, że zdobycie ziemi obiecanej nie dokonało się w sposób militarny, ale dzięki pokojowej infiltracji, która trwać musiała dość długo. Izraelici jako luźna konfederacja plemion koczowniczych w początkowej fazie przenikali w niezamieszkałe rejony Kanaanu w poszukiwaniu nowych pastwisk, a później osiedlili się na tych ziemiach na stałe. Twórcami hipotezy są A. Alt, M. Noth, M. Weippert i J. Aharoni.

c) Hipoteza **wewnętrznej rewolucji** (ang. *Revolution Hypothesis*) głosi, że reorganizacja Kanaanu na przełomie epoki brązu i żelaza była owocem powstania kananejskich chłopów przeciwko uciskowi, jakiego doświadczali od władców wielkich miast. Miejscowa ludność wiejska, z pomocą niewielkiej ilości ludności napływowej (proto-Izraelitów), dokonała swego rodzaju rewolucji społecznej. Izraelitom przypisano zniszczenie Lachisz, Tell Beit Mirsim, Betel i Hazor. Ludy wiejskie zamieszkujące Kanaan wraz z plemionami przybywającymi z niewoli egipskiej utworzyły później naród izraelski. Teorię poparły znane z innych rejonów Bliskiego Wschodu zjawiska osadnicze, podczas których nomadyczne grupy o niskiej kulturze podbijały bardziej rozwinięte, miejskie cywilizacje. Twórcą tej hipotezy jest G. Mendenhall.

Dziś, wobec ciągle nowych danych archeologicznych i interpretacji historycznych, trudno wskazać naukowy konsensus. Wydaje się, że wszystkie trzy hipotezy mogły tu odgrywać pewną rolę (zob. rekonstrukcję archeologa Rolanda de Vaux OP). Kluczowe jest tu

wyróżnienie i interpretacja nowego typu osadnictwa, które określono jako osadnictwo izraelskie lub proto-izraelskie oraz odpowiedź na pytanie o etnogenezę Izraela. Tak czy inaczej, koniec epoki brązu (począwszy od końca XIII w.) to definitywny upadek wysoko rozwiniętej kultury miejskiej Kanaanu. Co spowodowało ów upadek?

F. Upadek Kanaanu i schyłek epoki brązu

Koniec XIII i XII wiek przed Chr., czyli schyłek epoki brązu, to koniec światowego porządku zbudowanego przez ostatnie 400-500 lat w basenie Morza Śródziemnego. Imperia upadają (np. państwo Hetytów), kultury zamierają (np. kultura mykeńska), miasta-państwa są niszczone (Mykeny, Ugarit), ludzie się przemieszczają. Dla Kanaanu będzie to schyłek kultury miejskiej. Przyczyni się do tego kilka ważnych wydarzeń w Palestynie. Pierwsze, to niepokoje wzniecane przez grupy ludności Habiru (Hapiru), o których donoszą listy z el-Amarna. Drugie to najazd tzw. ludów morza. Trzecie to początek osiedlania się nomadycznych klanów, być może proto-Izraelitów w Kanaanie (stanowisko tradycyjne), o czym opowiadają w sposób wyobrazeniowy księgi Jozuego i Sędziów. Czwarte to kryzys wewnętrzny miast kananejskich.

1. Sytuację niepokojów w Kanaanie dobrze naświetlają listy z el-Amarna, znalezione w pałacu faraona Echnatona, o których wspominałem wyżej. Jest to w dużej mierze korespondencja wasalów Syrii i Palestyny z faraonem. Jej językiem jest akadyjski, listy obejmują okres około 30 lat (1380-1350). Wynika z nich, że Palestyna była wcielona do królestwa Egiptu, jako zrzeszenie miast-państw skupiających w sobie różnorodną ludność. Listy wymieniają np. Jerozolimę, Lakisz, Sychem, Aszkelon, Gezer i Megiddo, których książęta zwracają się do faraona o pomoc przeciwko wzniecającym zamęt bandom **Habiru** na ich terytoriach. Faraon Echnaton nie udzielił im pomocy. Dokonało się to dopiero za Setiego I (1329 – 1301) po jego wyprawie do Palestyny (stela Setiego I z Beft Szan, rok 1301). Nie uchroniło to jednak Kanaanu przed walkami. Świadczą o tym ślady pożarów i zniszczeń występujące w wielu miejscowościach palestyńskich datowane na koniec XIV i początki XIII w. Wycofanie się Egiptu z Palestyny było jedną z głównych przyczyn rozpadu struktur społeczno-politycznych Kanaanu epoki brązu.

Nazwa **Habiru** jest być może spokrewniona z określeniem Hebrajczyków (ten sam rdzeń H-B-R). Habiru byli to ludzie wyjęci spod prawa, banici kananejscy ceniący wolność nad podległość Egipcjom, których pojawienie się spowodował egipski wyzysk ekonomiczny Kanaanu. Władza egipska kontrolowała w Kanaanie tereny przybrzeżne, gdzie zapewniała bezpieczeństwo szlaków handlowych, oraz żyzne, eksploatowane rolniczo doliny. Natomiast zabraniała osiedlania się w trudno dostępnych i porośniętych lasami rejonach górskich, gdyż

nie można było ich kontrolować. Wszyscy, którzy z rozmaitych przyczyn zdecydowali się osiedlić na tym obszarze, automatycznie dla władzy egipskiej stawali się wyjątkami spod prawa. Tu właśnie pojawili się Habiru. Pierwsze o nich wzmianki pochodzą z czasów panowania Amenhotepa II (1428-1397). Pod koniec epoki brązu w Kanaanie była to bardzo liczna i znacząca grupa. Jeśli grupa ta jest jakoś powiązana z proto-Hebrajczykami to jest to powiązanie społeczne bardziej niż etniczne (dotyczy bardziej zachowania i sposobu życia niż konkretnej narodowości). Co ciekawe, Dawid w Księgach Samuela opisany jest w podobnych kategoriach: banita, przywódca bandy żyjący na peryferiach, zatrudniający się u Filistynów dla pieniędzy i łupów.

2. Okres przeżywania się i stopniowego rozkładu cywilizacji kananejskiej to również schyłek egipskiej dominacji w tej części świata. Najboleśniejszym uderzeniem dla Kanaanu był najazd barbarzyńców, tzw. **ludów morza**, który można przyrównać się do najazdu barbarzyńców w V w. i w konsekwencji rozpad cesarstwa rzymskiego. Skutkiem tego najazdu zostały zniszczone wielkie miasta Bliskiego Wschodu. Ludy morza pojawiły się na terenie Kanaanu już w XIV w., zaciągając się w służbę miejscowych książąt. Pochodziły one przypuszczalnie z tych północnych i zachodnich części Anatolii (dzisiejsza Turcja), które miały kontakt z morzem, ale i nie tylko (dawniej badacze zbyt monolitycznie ujmowali pochodzenie tzw. ludów morza, jako spadkobierców kultury mykeńskiej). Niektóre z grup przybyły z wysp Morza Egejskiego (między Anatolią a Grecją), a niektóre nawet z Ilirii (północna część Półwyspu Bałkańskiego, naprzeciw Italii). Ich pochodzenie jest Dokumenty hieroglificzne ze ścian świątyni w Tebach wymieniają kilka z nich: **Filistyni** (płst), Teker (tkr), Szekelesz (szksz), Denajen (dnn), Weszesz (wszsz), Szardana i Teresz. Badania niektórych filologów wiążą te nazwy z plemionami wymienionymi przez legendy Homera (Teukroi, Danaci, Tersenoi, Achaioi). W wiekach XIII-XII ludy te atakowały Egipt i zagroziły istnieniu Nowego Imperium (za Ramzesa II, Merneptaha i Ramzesa III). Decydujący cios otrzymały one dopiero w piątym i jedenastym roku panowania Ramzesa III, który pobił je u bram Egiptu. Część z nich została rozproszona, a część (Peleszet – Filistyni) osiedliła się w południowo-zachodnim Kanaanie dając początek tzw. Filistynom, odwiecznym wrogom biblijnego Izraela, z którymi zmagali się bohaterowie tacy, jak Samson, Saul czy Dawid.

Według biblijnego opisu Dawid pokonał Filistynów, a Izraelici ich zdominowali. Nowe dowody archeologiczne (np. z The Tell es-Safi – biblijne miasto Gat, miasto goliata, najbliższe położone strefy wpływu Izraelitów) wskazują na coś przeciwnego: nie byli małą zamkniętą społecznością, ale dużą wspólnotą, mieli kontakty handlowe nawet ze Sri Lanką.

3. Teksty z czasów XIX Dynastii egipskiej wzmiankują o nomadycznej czy półnomadycznej ludności w regionie południowej Transjordanii zwanej kolektywnie „**Szasu**”.

Znów, jak przy Habiru, nie jest to określenie etniczne, ale dotyczy grup grasujących i plądrujących egipskie włości nomadów. Szasu w języku egipskim oznacza „Ci, którzy poruszają się pieszo” i określa koczowników pustyni, także pasterzy mających zgodę na wypas swej trzody w Goszen, we wschodniej delcie Nilu. Częsta formuła, jaka się pojawia w tekstach, to „**Szasu od Jah**” i być może jest to **najstarsza historyczna wzmianka** bóstwa czczonego przez ludy pustyni, później znanego jak Jahwe. Wielu badaczy w ludności typu Szasu widzi protoplastów późniejszych Izraelitów³⁷.

Obecność proto-Izraelskich plemion w Kanaanie tamtego okresu zdaje się potwierdzać słynna **stela Merenptaha**, faraona X dynastii (około 1224 – 1214) zwana również wybiórczo **stelą Izraela**, na której wyryto hymn na cześć zwycięstw faraona nad różnymi ludami (Tehenu, Hatii, Kanaan, Aszkelon, Gezar, Janoam, Hurru). Wśród wymienionych ludów pojawia się cytowane po raz pierwszy w dokumencie pozabiblijnym imię Izrael: *Kanaan został ukarany wszelkim złem. Aszkelon został uprowadzony. Izrael został zdewastowany. Nie ma już jego nasienia*. Owa stela z Teb jest datowana na około 1220 rok i wskazuje, na istnienie Izraela (choć de facto mówi o jego unicestwieniu). Tam, gdzie inskrypcja mówi o obcych państwach i terytoriach, użyto oznaczeń przedstawiających pałkę do miotania. Natomiast przy nazwie „YSYRIEL” nie ma wskazania na obce państwo lub terytorium, za to pojawia się oznaczenie wskazujące na „ludzi”, „naród” (mężczyzna, kobieta oraz trzy kreski wyrażające liczbę mnogą). Oznacza to, że Izrael tamtego czasu nie był postrzegany jako lud z własnym terytorium, lecz raczej jako grupa/klan, która nie posiadała własnego terytorium czy państwa. Tym niemniej, była na tyle znacząca, by wymienić ją wśród innych państw-miast przeciwników Egiptu.

4. Oprócz wyżej wymienionych czynników upadku Kanaanu (1. niepokoje wzniecane przez Habiru, 2. najazdy ludów morza, 3. instalowanie się grup nomadów, może proto-Izraelitów w Kanaanie) do załamania się kultury kananejskiej przyczynił się też **kryzys wewnętrznych królestw** – bunt ludności wiejskiej skupionej wokół miasta-państwa przeciw porządkowi pałacowemu i negatywnym zjawiskom społeczno-ekonomicznym³⁸.

Schyłek kultury kananejskiej wiąże się też z upadkiem starej epoki i rozpoczęciem nowego okresu. Zmiany te zostały przypieczętowane przez **innowacje cywilizacyjne i technologiczne, które ostatecznie pogrzebały epokę brązu**. To przede wszystkim:

- Odkrycie i rozwój metalurgii żelaza. Stanie się ono w nowej epoce głównym surowcem w wytwarzaniu narzędzi, w czym stopniowo zastąpi brąz i miedź.

³⁷ Szerzej W.G. Dever, *Beyond the Texts. An Archaeological Portrait of Ancient Israel and Judah*, SBL 2017, s. 101nn.

³⁸ Szerzej M. Liverani, *Nie tylko Biblia. Historia starożytnego Izraela*, tłum. J. Puchalski, Warszawa: Uniwersytet Warszawski 2010.

- Wynalazek (a raczej udoskonalenie) alfabetu przez Fenicjan, które przypada na XVI w., ale jego rozpowszechnienie będzie już związane z epoką następną, epoką żelaza. Alfabet, składający się zaledwie z 22 (Fenicja), ewentualnie 30 (Ugarit) znaków, szybko rozprzestrzenił się wzdłuż szlaków handlowych starożytnego Wschodu, wypierając starsze, znacznie bardziej skomplikowane rodzaje pisma (o tym szerzej w osobnym rozdziale poświęconym pismu).

- Innowacje w dziedzinie żeglarstwa: o ile Kananejczycy i Egipcjanie poruszali się po Morzu Śródziemnym ostrożnie i po dość ograniczonym terytorium (zapewne z uwagi na posiadaną technikę budowania okrętów i żeglugi), o tyle Fenicjanie staną się kolonizatorami na całym obszarze Morza Śródziemnego i nie tylko; później pałeczkę tę przejmą homerowi Grecy.

- Oswojenie wielbłądów i zastosowanie ich jako zwierząt jucznych. Jak innowacje w dziedzinie żeglarstwa otworzyły przed starożytnymi morza, tak oswojenie wielbłądów (o wiele silniejszych oraz bardziej odpornych na brak jedzenia i picia niż osły) otworzyło przestrzenie pustynne Arabii, środkowej Azji, a później także i Sahary – obszary w epoce brązu praktycznie niedostępne.

- Innowacje w dziedzinie rolnictwa: terasowanie, techniki budowy cystern, studni i kanałów umożliwiły uprawy ziem nie objętych wylewami rzek, wykorzystanie ziem pól suchych.

Cały ten system innowacji nie rozwinął się nagle i niekiedy potrzebował kilku stuleci na swój pełen rozwój – ale dobrze pokazuje różnicę pomiędzy odchodzącą epoką brązu, a nadchodzącą całkiem nową erą żelaza.

Osobny rozdział stanowi historia Jerycha tego okresu. Początkowe sensacyjne odkrycia zburzonych za Jozuego murów Jerych okazały się pomyłką. Wiadomo tylko tyle, że Jerycho było zamieszkane w początkach drugiego okresu późnego brązu, ale zostało opuszczone około 1325 roku. Brakuje śladów świadczących o dalszych losach miasta do końca późnego brązu. Być może było ono dalej opustoszałe, a opis Księgi Jozuego o zniszczeniu Jerycha jest rodzajem kultycznej legendy. Być może nastąpiło w tym czasie ponowne zasiedlenie ruin miasta, a ich zdobycie połączono ze zburzeniem za Jozuego. Miasto pozostawało dalej opuszczone przez około cztery wieki – mówi o tym też opis biblijny – nie znaleziono w nim żadnych śladów osadnictwa z okresu żelaza.

6. EPOKA ŻELAZA (1200 – 330)

Początki epoki żelaza związane są z ogólnym kryzysem kultury materialnej w całym wschodnim regionie Morza Śródziemnego. Epoka, która rozpoczyna się w tym czasie –

zwana epoką żelaza z uwagi na materiał, z którego wyrabiano narzędzia i broń – dzieli się w Palestynie na okresy.

A. Okres wczesnego żelaza (1200 – 900)

Przemiany kulturowe tego okresu zaowocowały powstaniem nowej idei państwa. Zarzucono funkcjonujący dwa tysiąclecia system miast-państw na rzecz państwa terytorialnego. Był to ogromny krok w kierunku rozwoju idei państwa i narodu, jaka charakteryzuje czasy dzisiejsze.

Kultura materialna tego okresu związana jest z pojawieniem się w Palestynie nowych ludów, będących częścią wspomnianych ludów morza. Nowoprzybyli na teren Kanaanu Filistyni przynieśli ze sobą specyficzny typ ceramiki, znanej już z Achaji, Cypru i Rodos. Nie jest to jednak ceramika oryginalna, importowana z tych miejsc, ale imitacja powstała w oparciu o rodzime wzory. Na naczyniach pojawiają się spiralne fryzy, w metopach (elementy dekoracyjne) występują rysunki ptaków, często uchwyconych w trakcie czyszczenia swoich piór. Tego typu ceramikę znaleziono w Aszkelonie, Gat i Ekronie.

Wśród zwyczajów pogrzebowych zwracają na siebie uwagę duże, gliniane trumny z wiekami, na których to wiekach spotyka się wymodelowane, w bardzo prymitywny sposób, zasadnicze rysy twarzy człowieka. Podobne elementy, przedmioty spotyka się we współczesnej kulturze cypryjskiej i egejskiej. Nie mają one natomiast żadnego związku z wcześniejszą kulturą Kanaanu.

Powyżej terytorium zajmowanego przez Filistynów, w Megiddo, gdzie nie mieszkali ani Filistyni ani Izraelici, znaleziono piękny przykład architektury tego okresu. Jest to **cinnor**, czyli kanał podziemny prowadzący od miasta do źródła wody znajdującego się poza murami. Kanał zaczynał się w mieście studnią pionową o szerokości 5,5 m wyposażoną w spiralne schody, dalej przechodził w pochyły tunel, wyposażony również w schody, ażeby w końcu przekształcić się w poziomy korytarz prowadzący prosto do źródła leżącego u stóp wzgórza. Całość kończy się schodami, pod które bezpośrednio podpływa woda. Nie ma żadnego przystępu do źródła poza murami miejskimi. Jest to cenny przykład ujęcia wodnego zbudowanego w celach obronnych w połowie XII w. przed Chr.

Co do pozostałości izraelskich z tego okresu wymienić należy też niewielki, ale bardzo ciekawy relikw, jakim jest **ostraka z Izbet Sartah** (miejscowość położona 3 km od Afek). Na tej skorupie glinianego naczynia przetrwały pierwsze ślady pisanego języka hebrajskiego. Są to cztery linie formy alfabetu hebrajskiego, prawdopodobnie skopiowane przez ucznia. Do niedawna uważano to za pierwszy pisemny znak, jaki pozostawił po sobie Izrael osiedlony już w Kanaanie. Tak było do odkrycia **ostraki** Khirbet Qeiyafa.

Ostraka z Khirbet Qeiyafa jest jednym z najnowszych odkryć współczesnej archeologii biblijnej. To efekty wykopalisk prowadzone w Khirbet Qeiyafa przez prof. Yosefa Garfinkela z jerozolimskiego Uniwersytetu Hebrajskiego. W lipcu 2008 r. odkryto tam glinianą skorupę o równych rozmiarach 15 na 15 cm zawierającą pięć linijek tekstu (każda po 10 liter) napisanego pismem protokananejskim. Tabliczkę odnalazł 17-letni wolontariusz Oded Yair. Wykopaliska prowadzono na miejscu twierdzy wznoszącej się nad Doliną Elah, leżącej na granicy Filistei i Judei, która była miejscem potyczki Dawida i Goliata. Badania metodą rozpadu węgla C14 pozwalają na datowanie jej powstania na lata około 1040 przed Chr. Przez ostatnie dwa lata odczytano zaledwie kilka słów m.in. król, sługa, sędzia. Hipoteza wysuwana przez archeologów zakłada, że tekst ostraki potwierdza istnienie monarchii w Izraelu ze stolicą w Jerozolimie w początkach X w. przed Chr., co koresponduje z informacjami czerpanymi dotychczas jedynie z tekstu biblijnego. Tym samym inskrypcja z Qeiyafa byłaby najstarszą znaną inskrypcją hebrajską.

Z bardziej okazałych śladów proto-Izraela tego czasu, czyli okresu Sędziów, wspomnieć trzeba najstarsze osiedliska w Kanaanie. Miejsca takie jak Szilo, Betel czy Gibe'a – dobrze znane z biblijnej historii – po odkopaniu ukazały się szczątki bardzo prostych budowli, często znacznie prymitywniejszych niż te, które znamy z poprzednich okresów. Przykładem jest **Betel**, gdzie odkryto zrujnowane domy, gorsze niż te, które zbudowano tu w okresie kananejskim. Ceramika w bardzo ubogim stylu zdominowana jest przez dzbanki służące do magazynowania produktów i garnki do gotowania. Z wykopalisk wynika, że Betel zostało w krótkim czasie dwukrotnie zniszczone. Być może po zdobyciu go przez Izraelitów (Jozuego?), Kananejczycy odebrali je z powrotem, niszcząc poważną część pokolenia Beniamina. Krótko potem pokolenie Efraima pozbawione umocnień na swojej południowej granicy zdobyło Betel eliminując stamtąd Kananejczyków (Sdz 1,22-26). W Betel nie ma śladów okupacji filistyńskiej.

Innym przykładem osady izraelskiej tego okresu jest **Gibe'a**, biblijna rezydencja Saula. W początkowej fazie wczesnego brązu tutaj wydrążono tunel prowadzący do źródła wody, podobny do tunelu w Megiddo. Również tutaj zaczyna się on ogromną studnią (11,3 m szerokości i 10,8 m głębokości), do której się schodzi spiralą schodów, biegnących w dół wzdłuż ściany studni (79 schodów), dalej tunelem opadającym na dół, dochodzi się do pomieszczenia położonego o 13,6 m poniżej poziomu posadzki studni, gdzie znajduje się miejsce pierwotnego źródła. Może to właśnie ta studnia wspomniana jest w 2Sm 2,13. W tej samej fazie wczesnego brązu pobudowano tu mury obronne (3,2 - 3,4 m szerokości) dookoła górnej krawędzi wzgórza. Są to początki nowego typu murów, które rozpowszechnią się w Palestynie w XI-X w. Główną ich cechą jest trzywarstwowość. W ich skład wchodziły trzy równoległe biegnące warstwy: mur zewnętrzny (w tym wypadku szeroki 1,5 m), warstwa

pośrednia i mur twierdzy (tutaj 1,2 m szeroki). Obydwa mury, zewnętrzny i wewnętrzny, były połączone ze sobą prostopadłymi przegrodami, które sprawiały jednocześnie, że wewnątrz całości powstały pomieszczenia, do których doprowadzały drzwi od wnętrza twierdzy. Niektóre z tych pomieszczeń zaadaptowano na magazyny, inne znowu posłużyły dla wzmocnienia muru zewnętrznego, dzięki zasypaniu ich gruzem i piaskiem. Całe wzmocnienie miało 52 m długości i 35 m szerokości. Jego mury, prymitywne, ale mocne, utrzymały w swojej górnej części konstrukcję drewnianą, której ślady pozostały w postaci grubej warstwy popiołu i zwęglonego drewna cyprysowego i sosnowego. W każdym z narożników kwadratowego umocnienia znajdowała się wg Albrighta - wieża (13 x 9). Jak dotąd odnaleziono tylko jedną z nich (płn.-zach.).

Wśród innych, istniejących wówczas miejscowości, wymienić należy Szilo (1Sam 1-4), gdzie odkryto dość proste domy mieszkalne (około 4 x 3 m), Betel (1 Sam 7,16), Tirsę, której domy stały już wzdłuż uporządkowanych ulic, Tell Szewa, które jak się wydaje nie posiadało jeszcze murów obronnych i Aj, gdzie ponownie użyto pomieszczeń pochodzących z okresu późnego brązu. W Bet szan (1Sam 31,9-10) odnalezione zostały duże świątynie kananejskie. Miały one typową, wsch.-zach. orientację. Jedna z nich - jak można sądzić po znalezionej figurce – należała do bogini Anat, druga prawdopodobnie do Dagona.

a. Okres panowania Dawida (ok. 1010 – 970) związany jest u swoich początków ze zdobyciem Jerozolimy (2Sam 5,6-8; 1Krn 11,4-6). Fragmenty biblijne mówią o podziemnym tunelu, którym wojownicy Dawida dostali się do wnętrza miasta Jebuzytów, czyli na Ofel, tj. na wzgórze leżące na południe od dzisiejszego terenu świątynnego. Chociaż od końca XIX wieku skoncentrowano na tym terenie liczne prace wykopaliskowe, pomimo tego przez długi czas (do 1967 r.) nie można było sporządzić dokładnej mapy miasta Jebuzytów. Udało się to dopiero dzięki kampanii Brytyjskiej Szkoły Archeologii (1961-67). Ustaliła ona, że wschodni mur miasta Jebuzytów nie znajdował się na szczycie, ale w środkowej partii zbocza opadającego do Cedronu, oraz że mur północny biegł w odległości mniej więcej 230 m od linii dzisiejszych południowych murów świątynnych. Stwierdzenia te pozostają w ścisłym związku ze sprawą zaopatrzenia miasta Jebuzytów w wodę z jedyne go dostępnego przez cały rok **źródła Gichon**³⁹, do którego dochodzono podziemnym tunelem. Wschodni mur miasta

³⁹ Najstarsze źródło wodne w Jerozolimie. Znajdowało się u stóp wzgórza, na którym wzniesiono Jerozolimę. Stanowiło główne źródło zaopatrzenia miasta w wodę. Jego istnienie było, być może, jednym z powodów, dla których Dawid zdecydował się zdobyć miasto Jebusytów i założyć tam nową stolicę swego Królestwa. Aby dostać się do miasta, król rozkazał grupie wojowników przejść przez podziemny tunel, przez który przepływała woda ze wspomnianego źródła. Ze względu na duże znaczenie, jakie dla miasta zwłaszcza podczas oblężenia - miały wody źródła Gichon, król Ezechiasz przekopał przez wzgórze tunel doprowadzający wodę w obręb murów miejskich. Istnieje on do chwili obecnej. Woda wpływa do zbiornika Siloam (patrz: Siloam).

Jebuzytów biegł 48 m poniżej linii wschodnich murów z czasów Nehemiasza i machabejskich. Przechodził on w pobliżu źródła Gichon, które leżało nieco poniżej poza murami. Dzięki takiemu usytuowaniu muru wejście i tunel prowadzące do źródła Gichon znalazły się w obrębie miasta.

Gdyby mur wschodni został zbudowany jeszcze niżej na stoku zbocza, tak ażeby objął również źródło Gichon, wówczas straciłby swój walor obronny. W ten sposób została rozwiązana przez archeologię zagadka tajemniczego wtargnięcia pierwszych sił izraelskich na teren miasta Jebuzytów poprzez ukryty tunel, który kończył się w mieście szybem (znanym dziś pod nową nazwą **szybu Warrne'a**). W ten sposób upadły poprzednia teoria identyfikująca tunel z przejściem zbudowanym znacznie później za Ezechiasza, jak i trudność powstała po badaniach H. Vincent, dla którego wejście do pierwotnego tunelu znajdowało się w niewytłumaczalny sposób poza murami pierwotnego miasta.

Na szczycie zbocza odkryto części budynków mieszkalnych ze środkowego brązu, przebudowanych w XIII w., kiedy wschodnie zbocze w górnej części zostało umocnione murami oporowymi. Na tarasach powstałych dzięki tym murom powstały domy, których trwałość była uzależniona od podtrzymujących murów oporowych. Te zaś po pewnym czasie uległy osłabieniu i dla ich wzmocnienia w epoce żelaza, prawdopodobnie w X w., dodano nowe mury oporowe, uznawane przez wielu za "umocnienia" reperowane za czasów Dawida. Do innych budowli Dawidowych, wchodzących w skład jego umocnień przeciwko Filistynom zalicza się obwarowania z Tell Bet Mirsim i fortyfikacje w Bet Szumesze. Także Beer Szewa została otoczona szerokim murem wraz z bramą obronną i wieżą południową. W pobliżu tej bramy odnaleziono tzw. beham, tj. wyżynę kultyczną, obok której stoi ołtarz kadzielny (2Krl 23,8).

b. Okres panowania Salomona (970-930) był według danych biblijnych o wiele bogatszy od czasów Dawida, mimo tego nie odpowiada mu proporcjonalnie duża ilość odkryć archeologicznych. Jest ich na tyle niewiele i są na tyle mało znaczące, że dziś uważa się opis biblijnego wielkiego i bogatego królestwa Salomona za legendę dynastyczną. Gdy chodzi np. o samą Jerozolimę często więcej jest danych tekstowych niż archeologicznych. Archeologię interesują tam szczególnie dwie sprawy: **świątynia Salomona** i **pałac**. Wiele trudności pochodzi przede wszystkim stąd, że teren, który uważa się za miejsce salomonowej świątyni i pałacu, leży pod dzisiejszą świątynią muzułmańską. Dlatego powstało wiele przypuszczeń i rozwiązań na papierze, nie mających swojego potwierdzenia w rzeczywistych pracach wykopaliskowych, a raczej bazujących na opisach biblijnych (1Krl 5-7) budynków, które uległy zniszczeniu podczas zdobycia Jerozolimy w 587 roku i których szczątki zostały prawdopodobnie przebudowane za czasów Zorobabela i Heroda Wielkiego. Nie wiadomo np.

kiedy w ogóle powstała świątynia w Jerozolimie, wielu uważa dziś, że znacznie później niż czasy Salomona. Pewne jest, że obydwie budowle – świątynia i pałac – musiały znajdować się poza murami miasta Dawidowego, gdyż przestrzeń, jakiej wymagały, równała się całej powierzchni mieszkalnej tego miasta. Natomiast łatwo było ulokować je na wzgórzu leżącym na północ od miasta Dawidowego, połączonym zresztą z nim bez jakiegokolwiek przeszkody naturalnej i znajdującym się prawie na tej samej wysokości.

Świątynia Salomona

Architektura: Kształt prostokątny, obok kwadratowego, jest typowy dla świątyń starożytnych (choć występują oczywiście i inne, bardziej skomplikowane kształty)⁴⁰. Spośród czterech typów starożytnych budowli świątynnych: 1. podłużny (*Langbau*): prostokąt z centralnym wejściem na krótszym boku, 2. szeroki (*Breitraum*): prostokąt z centralnym wejściem na dłuższym boku, 3. na złamanej osi (*Knickasche*; *Herdhaus*): prostokąt z bocznym wejściem na dłuższym boku, 4. kwadrat – Świątynia Salomona reprezentuje jeden z najbardziej powszechnych, typ *Langbau*, charakterystyczny zwłaszcza dla Palestyny epoki brązu. Jest to długa budowla czy to bez podziałów (Sychem, Megiddo), czy podzielona poprzecznie na mniejsze pomieszczenia ułożone jedno za drugim (Lakis, Betszean) z wejściem na środku osi kierunkowej. Podobnie typowym dla archaicznych świątyń jest zorientowanie Świątyni na linii wschód-zachód.

Całość budowli mogła nosić na sobie ślady zależności od stylu fenickiego⁴¹. W Fenicji spotykamy podobne świątynie składające się z trzech części, z których druga jest dłuższa, oświetlona od góry poprzez okna umieszczone prawie pod sufitem w bocznych ścianach, i z której prowadzą schody do Miejsca Najświętszego (Tell Tadżinat - Górna Syria, IX w.). Również sama sztuka budowlana mogła wiele zapożyczyć z budowli fenickich, na co wskazuje budowanie fundamentów z ciosów kamiennych na przemian z drewnem cedrowym (Ras Szamra, Megiddo).

Podział: Według danych biblijnych⁴² Świątynia Salomona tj. główny budynek był budowlą prostokątną, zbudowaną na osi wsch.-zach., składającą się z trzech części: ulam

⁴⁰ Zob. np. G.R.H. Wright, *Świątynie w krainie Kanaan z okresu przed przybyciem Izraelitów*, w: *Archeologia Palestyny*, red. L. Stefaniak, Poznań-Warszawa-Lublin: Księgarnia św. Wojciecha 1971, 701-709; S. Gądecki, *Archeologia biblijna*, Gniezno: Gaudentinum 1994, t. 1, 153, 165, 166, 196, 272, passim; M. Ottosson, *Temples and Cult Places in Palestine*, Uppsala: Almqvist & Miksell International 1980 (recenzja: Bib 64 (1983) 127-129).

⁴¹ Wg Biblii Salomon korzystał przy budowie z pomocy króla Tyru, Hiram, zob. np. 1Krl 5 – 6.

⁴² Archeolodzy określają przypuszczalny zarys murów Salomonowej świątyni, chociaż nie są w stanie przedstawić jej kompletnego planu. Można to uczynić częściowo w oparciu o analizę murów herodiańskich (wg Józefa Flawiusza Herod Wielki podwoił obszar świątyni) oraz Zorobabela, który w dużej mierze wykorzystał strukturę poprzednich murów.

(przedsionek), hechal (miejsce święte), dewir (miejsce najświętsze). Cały budynek miał 25 m szerokości i 50 m długości. Od jego strony frontowej poprzedzały go dwie kolumny spiżowe (12 m wysokości i 2 m szerokości) stojące po obu stronach schodów. Południowa nazywała się Jakim, północna Boaz. Za nimi zaczynał się sam budynek przedsionkiem, tj. **ulam**, którego podwójne drzwi miały 10 m szerokości. Przedsionek miał wewnątrz 10 m szerokości i 5 m długości. Następne pomieszczenia to **hechal**, czyli Miejsce Święte - leżące na tej samej wysokości co ulam, było większe (20 m długości i 10 m szerokości i 15 m wysokości) i całkowicie pokryte drzewem cedrowym i płaskorzeźbami. Tu znajdował się ołtarz kadzielnny i stół na chleby pokładne. Trzecie pomieszczenie to **dewir**, czyli Miejsce Najświętsze o połowę mniejsze od poprzedniego (10 m szerokości i 10 m długości). W tym miejscu przebywała arka JHWH, na której umieszczono cherubiny.

Pewne dekoracje świątyni również wskazują na podobieństwo ze świątyniami w Fenicji. Cherubiny, palmy, kwiaty, girlandy i owoce to motywy, które można znaleźć w obfitości rzeźbione w drewnie albo kości słoniowej na terenie Syrii (Arslan Tas) oraz w tych miejscowościach izraelskich, które zostały rozbudowane przez Salomona (Megiddo, Hazor, Gezer).

Wyjątkowym i zupełnie nie znanym do niedawna przykładem świątyni izraelskiej pochodzącej z czasów wczesnej monarchii jest ta, którą odnaleziono w **Aradzie** na Negewie (pustynia na południu Palestyny). Sanktuarium to ma układ podobny do świątyni jerozolimskiej. Wejście do niego prowadzi od wschodniej strony. W pierwszym, dużym pomieszczeniu, dookoła którego ścian znajdują się ławy, jest ołtarz w samym centrum służący do ofiar całopalnych (zbudowany z materiału wskazanego w Wj 20,25). Ołtarz ten (kwadrat o boku 2,5 m) przypomina ołtarz z opisu Namiotu Spotkania (Wj 27,1). Z drugiego pomieszczenia przechodzi się po trzech stopniach do Miejsca Najświętszego, gdzie na ostatnim stopniu stały dwa ołtarze do ofiar kadzielnnych. Wewnątrz trzeciego pomieszczenia było pokryte posadzką podwyższenie (*beham, bama*) i kultyczna stela (macewa). Jest to pierwsze z odkrytych jahwistycznych sanktuariów Izraela. Wśród znalezionych w świątyni ostraków dwa noszą hebrajskie napisy z imionami Meremot i Paszhur. Jest zastanawiające to, że w czasach Salomona istniała świątynia jahwistyczna, posiadająca tak nieortodoksyjne elementy wystroju jak *beham, bama* czy macewy. Co więcej, obecne w Miejscu Najświętszym macewy – duża i mniejsza – sugerują kult boga i bogini, jego małżonki, czyli najprawdopodobniej Jahwe i Aszery (por. **inskrypcja z Kuntillet Ajrud** (ok. 830 – 760 pne): „Jahwe i jego małżonka Aszera”).

Prace prowadzone w **Megiddo** (1925-39) wydobyły na światło trójdzielną bramę obronną z czasów salomonowych, zbudowaną według stylu fenickiego. Z bramy tej wychodziła wąska obmurowana droga skręcająca bardzo szybko i sprowadzająca po zboczu

wysokiego wzgórza. Do bramy z obu stron przylega mur kazamatowy do którego w północno-wschodniej części przylega budowla określona jako pałac (przypominająca pałac z Senscirli, Syria). Do murów obronnych w ich południowej części przylega inny, jeszcze większy pałac, zbudowany również według założeń planu pałaców północno-syryjskich (sali wejściowej prowadzącej do sali audiencyjnej i pomieszczeń prywatnych, skupionych dookoła dziedzińca). Dalej, w kierunku płd.-zach. pod murami kazamatowymi przebiega część umocnionego tunelu służącego jako przejście do źródła; część ta została wykonana również za Salomona. Nie pochodzą z czasów tego króla tzw. stajnie Salomonowe z Megiddo, co zostało potwierdzone przez znalezioną ceramikę pochodzącą z późniejszego okresu w tych budynkach. Megiddo, w każdym razie, pozostaje najlepiej udokumentowanym od strony archeologicznej osiedlem z czasów Salomona.

Budowle określone jako Salomonowe znaleziono także w **Hazor**. Zajmują one tylko niewielką część tego obszaru na wzgórzu, który kiedyś był okupowany przez miasto kananejskie. Również tutaj znaleziono mur kazamatowy, otaczający zachodnią część wzgórza. W pośrodku tego muru znajduje się potrójna - podobnie jak w Megiddo - brama z przylegającymi do niej z przodu dwoma zewnętrznymi wieżami. W Hazor zachowały się tylko fundamenty muru kazamatowego i bramy, które - według znalezionej tam ceramiki - datuje się na połowę X w. przed Chr. Niewiele odkryto z budynków leżących wewnątrz twierdzy i pochodzących z tego czasu.

Miasto **Gezer** - przebadane jeszcze szybciej niż Megiddo - posiada te same budowle, co poprzednio wymienione miejscowości. Także tutaj mamy do czynienia z podobną trójdzielną bramą obronną, która różni się od poprzednich tylko tym, że wychodząca przez nią na zewnątrz droga, skręca na lewo w dół wzgórza. Poprzedzające ją wieże stanowią tym razem część muru kazamatowego. O wiele bardziej wyraźny niż w Megiddo jest tutaj rów wyłożony kamieniami, biegnący środkiem bramy i służący do doprowadzania wody. Dzisiaj jest on odkryty, ale pierwotnie musiał być zamknięty od góry drewnianymi belkami albo płytami kamiennymi. Z murów kazamatowych odkryto tylko część, bezpośrednio przylegającą do bramy obronnej. Być może tutaj tak jak w wielu innych miejscowościach mury salomonowe zostały rozebrane w czasach machabejskich i zastąpione nowymi, zbudowanymi przy użyciu dawnego materiału.

Oprócz rozwoju budownictwa miejskiego za czasów Salomona dochodzi do szybkiego rozkwitu techniki **wytopu miedzi**. Po obu stronach Wadi el Araba (potoku spływającego kiedyś z M. Martwego w kierunku południowym) odnaleziono ślady osad, których mieszkańcy trudnili się wytopem miedzi. Były to często miejsca dobrze umocnione, zdolne do utrzymania kontroli nad wytopem i obrony samych pracowników, którymi byli często niewolnicy i jeńcy. W tych okolicach nie tylko praca, ale i samo przetrwanie było

niesłuchanie uciążliwe z powodu braku stałego dopływu wody, braku opału i żywności na miejscu. Sam opał był często transportowany z daleka (z Edomu). Najbardziej znaną hutą miedzi pochodzącą z czasów Salomonowych jest ta, która mieściła się w Ezion Geber (Tell el Kheleifeh), na pñ.-zach. w stronę zatoki Akaba. Służyła ona - jak się później okazało - nie tylko do wytopu, ale i do przetopu przywiezionego z innych miejsc surowego materiału, który następnie był magazynowany w budynku stojącym na środku dużego dziedzińca (około 30 m szerokości) otoczonego murem (45 m) kazamatowym, co wskazuje na charakter obronny miejsca. Surowiec sprowadzany był z różnych miejscowości leżących wzdłuż potoku Araba, skąd wydobywano rudę od czasów późnego brązu, gdzie istniały same kopalnie często bardzo rozwinięte, znające już system studni (do 20 m głębokości) i tuneli (70 cm szerokości x 1 m wysokości), którymi dochodzono do pokładu minerałów.

B. Okres środkowego żelaza (900 – 600)

Królestwa, Judy (płd.) i Izraela (pñ.), rozwijały się nieco inaczej. Rozwojowi kultury w państwie północnym sprzyjała bliskość Fenicji oraz innych królestw północnych, inaczej natomiast przedstawiała się sprawa w królestwie południowym (Judzie), graniczącym z pustynią Negew oraz mało znaczącymi pod względem kulturalnym państewkami zajordańskimi.

Trzeba też pamiętać, że historia biblijna jest pisana z perspektywy królestwa Judy i jego stolicy: Jerozolimy. To jej dwór tworzy historię, w której Juda jest błogosławionym przez Boga królestwem, właściwym spadkobiercą obietnic, państwem silnym i znaczącym od czasów Dawida i Salomona – a państwo północne (Izrael) jest nie liczącym się odstępca. Archeologia i ślady materialne przedstawiają obraz przeciwny. Izrael był od IX wieku silnym i dominującym w regionie państwem, zaś Juda jego niewiele liczącym się satelitą. Archeolodzy piszą dziś o Izraelu – państwie północnym ze stolicą w Samarii – jako o zapomnianym królestwie (*The Forgotten Kingdom*)⁴³, właśnie ze względu na niewielką uwagę, jaką poświęcali mu do niedawna badacze kierowani danymi biblijnymi. Zarówno w historii opowiedzianej w Biblii, jak i w badaniach naukowców Izrael pozostawał w cieniu Judy. To południowemu królestwu poświęcano i poświęca się gros uwagi. Tymczasem Izrael był większy (do 3 razy) i silniejszy niż Juda, zarówno pod względem militarnym, jak i gospodarczym, a w pierwszej połowie IX wieku oraz w VIII wieku zdominował południowe państewko. Ideologia polityczna dzieła Deuteronomistycznego (Joz – 2 Krl) przedstawia

⁴³ Np. I. Finkelstein, *The Forgotten Kingdom. The Archaeology and History of Northern Israel*, Atlanta: SBL 2013.

rzeczywistość już po upadku królestwa północnego (722 r.). Jest wyraźnie Judeo-koncentryczna w argumenacji, że wszystkie terytoria należące niegdyś do Izraela mają być rządzone przez króla Dawidowego w Jerozolimie, a wszyscy Izraelici muszą zaakceptować rządy dynastii Dawidowej i czcić Boga w świątyni w Jerozolimie. Stąd historia królestwa północnego przedstawiona w Biblii jest skrótowa, schematyczna, a wszyscy królowie północy są bez wyjątku potępieni. Jedynie Jeroboam I i Ahab są stosunkowo szerzej opisani, ale co oczywiste, ton tych tekstów jest jednoznacznie negatywny. Nie ma też wątpliwości, że istniał korpus tekstów z północy, przedstawiający alternatywną wizję. Całe tradycje i ślady tekstów z północy znajdujemy w Biblii: jak chociażby cykl Jakuba (Rdz 27 – 36), legendy o sędziach (Gedeon, Jefte; Sdz 6 – 8; 11 – 12) czy sama tradycja exodusu z Egiptu (Wj). Ciągłe trwają badania nad określeniem teologicznych wpływów północy na kształt tradycji biblijnej, redagowanej i ostatecznie zredagowanej w środowisku jerozolimskim.

a. Wykopaliska w Królestwie Północnym wykazały szczególnie rozwój urbanizacji w tym czasie. Miasta rozrastały się przestrzennie. Następowало zróżnicowanie w samej ich budowie. Jedne z nich są zdominowane przez wielką i bogatą dzielnicę administracyjną, inne składają się wyłącznie z zespołu prywatnych dzielnic mieszkalnych. Wszystkie są obwarowane, albo murami kazamatowymi, albo też murami "glacis", tj. pochyłymi w dolnej swej partii. Czasami można w nich spotkać ślady luksusowego, jak na owe czasy trybu życia, innym znów razem ślady umiarkowanego dobrobytu.

Narzędzia i broń odnalezione w tych miejscach są przeważnie wykonane z żelaza. Nie brakuje jednak przedmiotów sporządzonych z brązu. Mało natomiast znaleziono przedmiotów bardziej kosztownych, wyprodukowanych ze srebra, jeszcze mniej ze złota. Ceramika tego okresu jest na bardzo dobrym poziomie technicznym. Występuje w dużych ilościach, ale rzadko spotykane są kształty wyjątkowo piękne.

Przykładem miasta z tego okresu, będącego pod wpływem kultur północnych jest **Tirsa** (Tell el Fara), dawna **stolica królestwa północnego**, leżąca 1 km na pñ.-wsch. od Sychem. Tutaj zostanie przeniesiona stolica z miejscowości Sychem po podziale królestwa. Stratum III z Tell el Fara odpowiada okresowi, w którym miejsce to było stolicą Izraela. Na ruinach z późnego brązu, pobudowano nowy kompleks mieszkalny składający się z wielu podobnych domostw poprzedzielanych równoległymi ulicami. Domy zasadniczo czteropokojowe posiadały wejścia prowadzące na prostokątne dziedzińce, otoczone z czterech stron pokojami (dwóch dłuższych po bokach i krótszego z tyłu). Mury tych domów, szerokie na jeden kamień, nie mają praktycznie fundamentów. O ile pokoje posiadały posadzkę, o tyle brakowało jej na dziedzińcach. Domy były używane przez bardzo długi czas. Kiedy podniósł się poziom ulicy, dobudowywano jeden lub dwa stopnie mające wprowadzać na dziedzińce.

Miasto używało dalej bramę obronną z czasów późnego brązu. Przed samą bramą na jej osi, odnaleziono resztki świątyni z szerokim basenem i messebą; świadectwo żywotności praktyk kananejskich w miejscu okupowanym przez Izraelitów. Miasto było strzeżone przez mury pochodzące ze środkowego brązu oraz cytadelę odseparowaną od reszty miasta, która również pochodziła z czasów brązu (tutaj mógł spłonąć król Zimri 1Krl 16,15-18).

Mimo swoich umocnień miasto zostało zniszczone - prawdopodobnie podczas zdobycia Tirsy przez Omriego - a na jego resztkach zaczęto budować nowe imponujące budowle, które nie korzystały z poprzednich fundamentów. Tym razem prace murarskie są lepszej jakości niż w poprzednim przypadku. Ciekawym jest to, że rozpoczęto budować domy, ale ich nie dokończono. Przypisuje się to zmianie decyzji Omriego i przeniesieniu stolicy do Samarii. Stratum III Tirsy związane jest z pozostałościami po konstrukcjach wybudowanych z wielką dokładnością (mury są lepiej osadzone i ociosane z obydwu stron z solidnie wykonanymi narożami). Te budowle znajdują się w części zamieszkałej przez bogatych mieszkańców miasta i oddzielone od dzielnic ubogich długim, wąskim murem. Ta ostatnia dzielnica składała się z małych i gęsto zabudowanych pomieszczeń świadczących o znanym z Biblii, wzrastającym podziale między dwoma klasami. Warstwa II pochodzi z VIII w. i nosi ślady wielkich zniszczeń, spowodowanych przez Asyryjczyków (723) jeszcze przed zdobyciem Samarii.

Samaria to jedyne z większych miast założone całkowicie przez Izraelitów. Omri - po sześciu latach rządów w Tirsie - zakupił wzgórze położone na płn.-wsch. od Sychem i rozpoczął budowę miasta – **nowej stolicy**. Stratygrafia Samarii wymienia siedem warstw pochodzących z okresu środkowego żelaza: okres I (Omri 882-871), okres II (Achab 871-852), okres III (Jehu 842-814), okres IV (Jeroboam II 784-748), okres VII (721 - czas zburzenia Samarii przez Sargona II). Osiedle składało się z miasta górnego i dolnego, Położonego na zboczach u podnóża wzgórza. Akropolis czyli miasto górne, było zajmowane przez rezydencję królewską, otoczoną dwoma liniami murów. Pierwszy, wewnętrzny opasywał szczyt wzgórza, miał 1,6 m grubości i wykonany był w sposób bardzo dokładny z nałożonych na siebie szczelnie kamieni. Ten wewnętrzny mur przypisany Omriemu okazał się zbyt słaby, dlatego z czasem pobudowano nową mocniejszą linię murów, obejmujących większą część wzgórza. Drugi, zewnętrzny mur, typu kazamatowego osiąga 1 m szerokości (1,8 x 7 x 1) w części północnej i 5 m w części zachodniej. Jest on prawdopodobnie dziełem Achaba. Brama prowadząca do twierdzy znajdowała się we wschodniej części wzgórza. Wewnątrz murów szczególnie interesujące są cztery budowle: pałac Omriego poszerzony później przez Achaba (leżący w południowo-zachodniej części wzgórza), dalej magazyny, w których odkryto zbiór ostraków (leżące w samym pld.-zach, narożniku twierdzy), sadzawkę (10 x 5), wiązaną przez niektórych ze sceną przywiezienia zwłok Achaba (1Krl 22,28; leżącą

w pld.-zach. części wzgórza) i wreszcie tzw. "Pałac z kości słoniowej", czyli miejsce odnalezienia prawie 200 przedmiotów ozdobnych wyprodukowanych z kości słoniowej (leżące w pośrodku płn. linii murów kazamatowych). Późniejsza baszta prostokątna przylegająca z zewnątrz do płn.-zach. narożnika fortyfikacji uważana jest za miejsce śmierci króla Pekachiasza (2Krl 15,25).

Ze szczególnie cennych przedmiotów odnalezionych w Samarii są wspomniane już wyroby z kości słoniowej. Nieraz do kości słoniowej dodawano lazurytu, szkła, złota czy hebanu, uzyskując dzięki temu bardzo piękne efekty. Wiele z plaketek zdradza wpływy egipskie (Horus, Hah, Isis, Neftys, sfinksy). Większość z nich została znaleziona razem z alabastrowym naczyniem noszącym imię faraona Osorkona. Oprócz motywów egipskich obecne są też jak się wydaje i fenickie, stylizowane drzewa i kwiaty przypominające wzory z kapiteli protojkańskich albo proeolskich. Wyroby te zostały wyprodukowane w Fenicji, wiele z nich nosi na sobie litery pisma hebrajsko-fenickiego (paleohebrajskiego). Pochodzenie części z nich określa się na IX wiek (podobne do przedmiotów wydobytych w Arslan Tasz), a część na wiek VIII (podobne do wyrobów z Nimrud). Pierwsze charakteryzują się brakiem inkrustacji, natomiast drugie posiadają inkrustację.

Samaria jest również miejscem, gdzie odnaleziono **sporo ostraków** (63 czytelnych i wiele nieczytelnych) pokrytych pismem hebrajskim. Głównie chodzi tu o rachunki dotyczące podatków królewskich, które miały być dostarczane w oliwie i winie. Te krótkie zapiski są ważne dla poznania języka, charakteru pisma, systemu podatkowego, organizacji państwowej i topografii (Tirsa, Abiezer, Sychem, Asriel) oraz imion własnych (Abibaal, Paalmeom, Baalzakar, Meribal, Egeljo, Gaddijo, Joasz, Jojada, Joiaszib). Powtarzają się w nich często formuły podobne do tej: "W dziewiątym roku od Jaszita Ahinoamowi, dzban starego wina". Dokładne określenie czasu pochodzenia tych skorup jest sprawą dość skomplikowaną, ponieważ pojawiają się na nich numery, które jedni odczytują jako 15 inni jako 17 lat panowania określonego króla. W rachubę wchodzi Achab, Joahaz albo Jeroboam II. Wiadomo, że zarówno Joahaz, jak i Menahem wprowadzili dodatkowe podatki w dziewiątym roku swoich rządów.

Królestwa północnego dotyczy ponadto szereg inskrypcji pochodzenia obcego, w których pojawia się imię króla izraelskiego albo w ogóle jakaś wzmianka o Izraelu. Do takich inskrypcji należą:

- **inskrypcja Salamanassara III**, króla Asyrii zawierająca listę sprzymierzonych królów, jacy stawili mu czoła pod Karkar (853) nad rzeką Orontes. Na trzecim miejscu wymienia się króla Achaba, Izraelitę określając siłę jego wojska (2 tys. wozów bojowych i 10 tys. pieszych; 1Krl 22,1).

- **stela Meszy, króla Moabu**, zwana również "kamieniem moabickim", odnaleziona w Dibon, dotyczy zrzucenia jarzma izraelskiego przez Moab i zaprzestania płacenia daniny przez jego króla. Inskrypcja informuje o buncie, który miał miejsce za króla Achaba (około 851 r., inni 860), prawdopodobnie wtedy, gdy król izraelski był zajęty wojną z Aramejczykami. Według relacji biblijnej Moab wyzwolił się spod władzy izraelskiej dopiero po śmierci Achaba: chodzi tu prawdopodobnie dopiero o niepowodzenie karnej ekspedycji izraelskiej (2Krl 3). Tekst steli mówi: "Omri, król Izraela, upokorzył Moab wiele dni (=lat), ponieważ Kemosz był zagniewany na swój lud. I jego syn prześladował go i powiedział: "Upokorzę Moab. Powiedział to w swoim czasie, lecz ja zatriumfowałem nad nim i nad jego domem, a Izrael zginął na wieki". Idea tekstu jest taka sama jak w całym dziele deuteronomistycznym (Joz – Sdz – 1-2 Sm – 1-2 Krl): najazd i zwycięstwo wrogiej armii i wrogiego narodu jest związane z gniewem własnego bóstwa.

- Obelisk z Nimrud przedstawiający scenę składania daniny Salananassarowi III przez Jehu, króla Izraela (842) i następcy Achaba (obelisk został odnaleziony przez H.Layarda'a w 1840 roku). Fakt ten nie został odnotowany w Biblii.

- Stela Adad Nirari III (809-781) odnaleziona podczas wykopalisk w Tell el Rimah (płn. Irak – 1967) wymienia imię Joasza, króla izraelskiego (797-782). Król asyryjski mówi, że w pierwszym roku swego panowania (809): "otrzymał trybut od Jaasu Samarytanina".

- Inskrypcja Tiglat Pilesera III, króla Asyrii (745-742): 2Krl 15, 19-20. Z tekstu wynika jakoby król izraelski został najpierw pojmany - o czym wspomina ST - a potem wypuszczony na wolność. Po opisie ataku króla asyryjskiego na Gazę mówi się: "Co do Menachema to przygniotłem go jak zamieć śnieżna a on uciekł jak samotny ptak i upadł do moich stóp. Przywróciłem mu jego miejsce i założyłem na niego trybut."

- Annała Tiglat Pilesera dotyczące przewrotu na dworze izraelskim: "Oni obalili ich króla Pakacha, a ja uczyniłem Ausi (=Ozeasza) królem nad nimi...". Tekst dotyczy wydarzeń, które miały miejsce podczas wstąpienia na tron Ozeasza (731).

- Kronika babilońska Sargona II (722-705) mówi o zdobyciu stolicy państwa izraelskiego, Samarii w 721 roku. Po części Sargon przypisuje sobie w niej zasługi swojego ojca Salmanassara V: "obległem i zdobyłem Samarię uprowadziłem 28.290 mieszkańców jako jeńców. Odbudowałem miasto lepiej niż było (zbudowane) poprzednio i osadziłem tam ludzi z krajów, które sam zdobyłem. Ustanowiłem mojego oficera jako gubernatora nad nimi i nałożyłem na nich trybut jak dla innych miast asyryjskich".

b. Nieco inaczej przedstawia się w świetle wykopalisk, kultura materialna królestwa południowego (Judy). Poza bogatą Jerozolimą, peryferia są znacznie uboższe. Okres środkowego żelaza poprzedzony jest najazdem egipskim prowadzonym przez Szeszonka

(założyciela XXII dynastii egipskiej) w roku 924. Biblia referuje tylko tę część wypraw egipskich, która dotyczyła bezpośrednio królestwa południowego (1Krl 14,25-26). Więcej mówi o tym samym fakcie inskrypcja znajdująca się na murze świątyni Kamaku, w Egipcie, wyszczególniająca również i te miasta, które zostały zaatakowane w rejonie Negebu (Beer Szewa, Arad Jerahmela, Arad Rabba, Tamdr), w strefie Filistynów (Szaruhem, Gaza), w strefie Judy (Gezer, Aijalon, Bet Horon, Gibeon, Rabbah, Kiriath, Jearim), a także w strefie Izraela (Tirsa, Rehob, Bet Szan, Szunem, Taanak, Aruna, Borim, Gat Jaham, Soho, Megiddo). Fragment steli Szeszonka znaleziony w Meggido świadczy o tym, że miejsce to było przez jakiś czas we władaniu Egipcjan. Wydarzenia te miały miejsce za panowania **Roboama**, pierwszego króla judzkiego, w czasach podzielonego po Salomonie królestwa (929-913).

Za czasów króla **Asa** (911-870) trwał dawny konflikt między Izraelem a Judą. Po ataku króla izraelskiego i jego wycofaniu się (855) Asa zabrał się do umacniania północnych granic Judy. Ufortyfikowano wówczas Misa i Geba (1Krl 15,22). Wykopaliska w Misie (Tell el Nasbeh - 12 km na półn. od Jerozolimy) ukazały potężny mur z owych czasów (660 m długości), w skład którego wchodzi około 10 wież, sięgający 12-14 m wysokości. W miejscach gdzie nie ma wież mur ma 4 m grubości i jest podpierany u dołu przez glacie – skośną warstwę kamieni. Jedyna brama Misie prowadząca do twierdzy należy do najlepiej zachowanych bram Palestyny wśród tych, które zostały dotąd odkryte. Jest ona dwustopniowa. Podprowadza do niej wąskie podejście biegnące wzdłuż samego muru, które ułatwiało kontrolę nad wchodzącymi. Około 60 m dalej wąski korytarz wprowadzał w następną budowlę przypominającą drugą bramę. Podczas prac odnaleziono 53 cysterny prywatne służące do gromadzenia wody.

Za panowania **Jozafata** (870-848) dochodzi do rozbudowy floty Morza Czerwonego w zamiarze sprowadzenia złota z Ofiru (1Krl 22,49). Flota ta rozbiła się wkrótce pod Ezion Geber, czyli w pobliżu samego portu macierzystego. Prace przeprowadzane w tym miejscu (Tell el Kheleifeh) odkryły nowe fortyfikacje wybudowane w tym okresie, otoczone podwójną linią murów. Mur wewnętrzny (8 m wys. x 4 m szer. u podstawy i 2 m szer. u wierzchołka) był poprzedzony (w odległości 3 m) słabszym i węższym murem zewnętrznym umocnionym w narożnikach przez cztery wieże. Konstrukcja taka podobna jest do niektórych współczesnych budowli moabickich.

Nowy okres rozwoju królestwo południowe przeżywa za Azariasza (zwanego **Ozjaszem** (767-739). Obraz dobrobytu panującego za czasów tego królestwa ukazany jest szczególnie w 2Krl 26,1-23 (por. 2Krl 15,1-7). Za panowania Azariasza został pokonany Edom i umocniono na Negebie południowe granice państwa (Kadesz Barnea, Ezion, Beber, Jotbatch, Ramat Negew, Rosz Refet, Arad Rabbah).

Powstały fortece tzw. "wieże na pustyni" (2Krl 26,10), do których zaliczało się prawdopodobnie również pierwsze osiedle w Qumran. Niektóre z tych fortyfikacji zostały odkryte jak np. Arad, Kadesz Barea czy Horvat Uzza. Nie jest pewne czy inskrypcję Tiglat Pilesara III - mówiącą o daninie jaką król asyryjski otrzymał od niejakiego "Azirjau z Jaudi" - należy wiązać z osobą króla Azarjasza judzkiego, czy też nie. Jedni utożsamiają te dwie osoby, inni mówią, że idzie tu o małe księstwo Samal, leżące na wybrzeżu syryjskim i znane również pod nazwą Jaudi.

Pewna jest jednak następna lista Tiglat Pilesara III, na której widnieje imię kolejnego króla Judy, czyli Jehoachza, znanego powszechnie pod skróconym imieniem **Achaza** (734-728): "...we wszystkich krajach... otrzymałem trybut od Jauhazi z Jaudaea". Król judzki znalazł się tu w towarzystwie królów Edomu, Moabu, Gazy, Aszkelonu i Ammonu, którzy złożyli daninę królowi asyryjskiemu (2Krl 16,8-9). Relacja biblijna zgadza się z treścią inskrypcji Tiglat Pilesara III w odniesieniu do tych wydarzeń, które miały miejsce około 734 roku.

Lata panowania następnego króla w Judzie **Ezechiasza** (728-699) przypadają na czasy, w których upadło państwo północne (Izrael, zdobyta Samaria w roku 721). Niebezpieczeństwo asyryjskie w osobie Sargona II zbliżyło się do granic Judei. W 712 został pokonany dawny kraj Filistynów, ze stolicą Aszdod, o czym wspominają annały Sargona. Być może w związku z tą kampanią króla asyryjskiego pozostaje list pochodzący z Nimrud (=Kalah) donoszący o trybucie, jaki złożyli Sargonowi królowie Egiptu, Gazy, Ekronu, Moabu, Ammonu, Edomu i Judy. Król judzki zrozumiał potęgę sytuacji i zaczął przygotowywać się do wystąpienia zbrojnego.

Zreorganizowana została administracja kraju. Do dawnych 12 okręgów podatkowych doszły 4 nowe (Herbon, Soho, Zif Mamszat = Jerozolima?), o czym świadczą specjalne pieczęcie z tymi nazwami odnalezione na uchwytych wielkich dzbanów służących do magazynowania żywności. Na pieczęciach tych widnieje symbol królewski i napis: "należące do króla" oraz nazwa miasta.

Umocniono główne miasta Judy, przede wszystkim Jerozolimę. Król Ezechiasz w trakcie przygotowań do powstania przeciwko Asyrii kazał wybudować **tunel Siloam, zwany tunelem Ezechiasza** (1Krl 20,20; 2Krl 32,30). System wodny miał zaopatrzyć miasto w wodę w razie oblężenia. Prowadził ze źródła Gichon do sadzawki Siloe. Wewnątrz tunelu w roku 1880 odkryto napis na ścianie w stylu języka hebrajskiego znanego z ostraków Samarii. **Inskrypcja z tunelu Ezechiasza** opisuje ostatni etap prac dwóch grup drążących tunel, które mają się wkrótce spotkać po rozbiciu dzielącej ich wąskiej ściany skalnej:

...kiedy jeszcze były trzy łokcie do przekucia (usłyszano) głos człowieka wołającego do swojego współtowarzysza, ponieważ było tam pewne (nasunięcie się) skały po prawej stronie. A kiedy tunel został przebity, kamieniarze rąbali (skałę) każdy naprzeciwko swojego towarzysza, kilof naprzeciwko kilofa i woda popłynęła ze źródła do zbiornika o wielkości 1200 łokci, a wysokość skały ponad głowami kamieniarzy wynosiła 1000 łokci.

Napis, skradziony a później odzyskany, przechowywany jest w Muzeum w Istambule. Było to jedno z ostatnich dzieł przygotowawczych wykonanych między 705-701 rokiem pne.

Mimo iż Biblia podaje przekonywujące okoliczności budowy tunelu, argumenty natury archeologicznej i historiograficznej podają tę narrację w wątpliwość. Alternatywna teoria mówi, że tunel w Siloe nie mógł zostać wybudowany w czasach Ezechiasza, ponieważ nie było na to czasu przed asyryjską inwazją. Jego budowa wymagała bowiem aż ok. czterech lat. Miała ona natomiast mieć miejsce na początku VII w. p.n.e., w czasie panowania **Manasses**a. W okresie ekonomicznego rozkwitu król miałby zarządzić budowę ogrodów za przykładem władców asyryjskich, a tunel Siloe miałby doprowadzać do nich wodę. Późniejsza tradycja biblijna miałaby przypisać to przedsięwzięcie Ezechiaszowi zgodnie z tendencją do przedstawiania go jako władcy idealnego, na niekorzyść oczernianego Manasses⁴⁴.

Wkrótce nowy król asyryjski Sannacharyb (705-681) zaatakował Judeę (701) i założył swoją główną kwaterę w Lakisz siedzibie jednego z 14 okręgów Ezechiaszowych. Płaskorzeźba pochodząca z Niniwy ukazuje przełamanie podwójnego muru tego miasta przez Asyryjczyków i zniszczenie bramy miejskiej przy pomocy taranów. Uważa się, że tej fazie historii Lakisz odpowiada III stratum odkryte na pdn. od cytadeli. Tak mury jak i wieża przy bramach wykonane były z cegieł. Ślady wielkich zniszczeń z tego czasu odkryto również w Tell Bet Mirsim (=Aszan) i Beer Szewie. Według annałów Sennacheryba zdobyto wtedy 46 ufortyfikowanych miast Judy: "Ezechiasz, Żyd nie poddał się pod moje jarzmo. Obległem więc 46 jego umocnionych miast, fortec opatrzonych murami i niezliczoną liczbę wiosek leżących w pobliżu i zdobyłem je dzięki nasypom ziemnym i uderzeniom taranów doprowadzonych pod mury...". Przestraszony Ezechiasz przesłał do Sannacheryba prośbę o

⁴⁴ Szerzej zob. K.J. Baranowski, *Inskrypcja staro-hebrajska z Siloe jako świadectwo pamięci historycznej*, Przegląd Orientalistyczny 1-2 (2016) s. 3-12; D. Ussishkin, *The Original Length of the Siloam Tunnel in Jerusalem*, Levant 8 (1976) s. 82-95, D. Ussishkin, *The Water Systems of Jerusalem during Hezekiah's Reign*, w: M. Weippert, S. Timm (red.), *Meilenstein: Festgabe für Herbert Donner zum 16. Februar 1995*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag 1995, s. 289-307, E.A. Knauf, *Hezekiah or Manasseh? A Reconsideration of the Siloam Tunnel and Inscription*, Tel Aviv 28 (2001) s. 281-287, A. Sneh, R. Weinberger, E. Shalev, *The Why, How, and When of the Siloam Tunnel Reevaluated*, Bulletin of the American Schools of Oriental Research 359 (2010) s. 57-65.

nałożenie na niego kary pieniężnej w zamian za odstąpienie (2Krl 18,14-16). Cena została wyznaczona i król judzki spłacił ją. Inskrypcja Asyryjska pochodząca z ośmiobocznej glinianej przyzmy z Niniwy (686) mówi: "Jego samego uczyniłem więźniem w Jerozolimie, jego królewskiej rezydencji, jak ptaka w klatce. Otoczyłem go wałami ziemnymi ażeby niepokoić tych co chcieli opuścić bramy miasta... Zniszczyłem jego kraj ale jednocześnie podniosłem daninę i podarunki nałożone mi jako jego władcy ponad poprzedni doręczany mi dorocznie trybut... Ezechiasz przysłał mi później do Niniwy... 30 talentów złota i 800 talentów srebra...". Sennacheryb tymczasem poszedł na spotkanie faraona, który nadciągał przeciwko niemu, nie będąc przedtem w stanie wymóc poddania się Jerozolimy. Po tajemniczym opuszczeniu swojego obozu (2Krl 19,35) Sennacheryb wrócił do Niniwy.

Manasses był jednym z tych królów, którzy rządili w Judei bardzo długo (699-643). Ekspansja asyryjska osiągnęła wtedy swój punkt kulminacyjny, Esarhaddon zdobył Dolny (699), a Asurbanipal Górny Egipt (663). Judea znajdowała się w sferze zdominowanej przez Asyrię, której płaciła daninę. Annały Esarhaddona wymieniają "Menasi, króla Judei, wśród innych królów (Tyru, Gazy, Aszkelonu, Ekronu, Aszdotu, Biblos, Edomu, Ammonu) płacących na rozbudowę pałacu króla asyryjskiego.

Ostatnim okresem wielkości królestwa południowego było panowanie **Jozjasza** (641-609), który wykorzystał czas schyłku imperium asyryjskiego, ażeby zjednoczyć Judę z Izraelem będącym wówczas prowincją asyryjską. Król ten znany jest ze swojej reformy religijnej (rok 622) oraz odważnych poczynań politycznych. Kultura materialna Judy – jaką da się prześledzić na podstawie wykopalisk – potwierdza rozkwit życia miejskiego i wiejskiego. Wiele miast posiadało tłocznie wina i oliwy, farbiarnie, a w Jerozolimie natknięto się także na ślady warsztatu jubilerskiego. Nigdzie jednak nie znaleziono pozostałości wysokiego poziomu architektury i murarki. Najczęściej domy budowane ze słabo obrobionych kamieni i wyposażonych w glinianą podłogę.

Świadectwem podobnego stanu jest też odbudowany za czasów późnomonarchicznych wschodni mur Jerozolimy. Wzmianki z 2 Księgi Kronik (34,6) pozwalałyby przypuszczać, że Jozjasz rozciągnął pewnego rodzaju kontrolę - może na krótko przed śmiercią Asurbanipala - nad dawnym Izraelem i Gileadem. Ostrakon znaleziony w miejscowości Mesad Haszawjahu (na płd. od Joppy) z imieniem judzkiego gubernatora pozwalałby przypuszczać, że Jozjasz zajął również część terytorium Filistynów (co nie jest potwierdzone przez ST). Po kilkunastu latach gdy Egipt pośpieszył na pomoc Asyrii, atakowanej przez Babilończyków i Medów sytuacja się zmieniła. Jozjasz chciał przeszkodzić faraonowi w drodze do Asyrii i stoczył z nim pod Megiddo przegraną bitwę. Obecność armii egipskiej faraona Necho w Asyrii - po pokonaniu Jozjasza - stwierdzają dwukrotnie Kroniki Babilońskie. Z upadkiem Aszuruballita Asyria przestała istnieć.

Chociaż faraonowi nie udało się przyjąć kontroli nad Asyrią to jednak Judea przez kilka lat podlegała jego kontroli. On też ustanowił królem **Jojakima** (=Eliakima 608-598). Władza Egiptu nad Judą trwała jednak krótko. Już w 605 Nabuchodonozor, król Babilonu pobił faraona i przeszedł za nim aż do Potoku Egiptu. Judea dostała się w strefę wpływów neobabilońskich i zaczęła płacić daniny Nabuchodonozorowi.

Jojakim nie tracił nadziei na wyzwolenie się spod jego panowania i począł umacniać kraj. Nieznany z Biblii przykład nowych fortyfikacji pobudowanych przez niego było Ramat Rachel (pdn.-zach. od Jerozolimy). Stratum V-A tego miejsca odpowiadałby czasowi ostatnich królów Judy (608-586). Pod koniec okresu środkowego żelaza wzniesiono tu budynki na całkowicie nowym planie. Dawne budynki zostały nieraz zniszczone zupełnie, ażeby ustąpić miejsca nowym. Miejsce było bronione przez podwójną linię murów. Zewnętrzne masywne mury (3-4 m szerokości) obejmowały sporą przestrzeń (165 x 186 m). Były budowane w tym samym okresie (czasie) co wewnętrzna forteca i nie zamykały jej ze wszystkich stron. Prawdopodobnie w tym miejscu gdzie mur zmierza z północy na południe w kierunku wewnętrznej twierdzy znajdowała się jedna z jego bram. Być może po przeciwnej stronie fortecy znajdowała się jeszcze jedna brama muru zewnętrznego. Przestrzeń otoczona murem zewnętrznym została sztucznie wyrównana, co może wskazywać na przygotowanie terenu do ćwiczeń wojska. Wewnętrzna forteca jest niewielka (75 x 50), ale za to bardzo dokładnie skonstruowana. Jest ona otoczona murem kazamatowym (5,2 m szerokości). Większość pomieszczeń powstałych w tym murze pozostała niewypełniona i mogła służyć jako magazyny, niektóre mogły spełniać rolę mieszkań. Brama do wewnętrznej fortecy znajdowała się w jej wschodniej ścianie. Podwójna, wąska brama była zamykana przez dwie pary drzwi. Wprowadzała ona na wybrukowany pdn.-wsch. dziedziniec.

Niewielkie fragmenty budynków pozwalają stwierdzić, że przy ich wznoszeniu zastosowano najlepszą technikę murarską, przypominającą one wewnętrzny mur Samarii. Po raz pierwszy odkryto w Judei, właśnie tutaj, kilka kapiteł protoeolskich, podobnych do tych, które zostały znalezione w Samarii. Tak one jak i kolumny okienne zakończone rodzajem szerokich liści palmowych były kiedyś pomalowane na kolor czerwony na co wskazują ślady farby, co zgadza się ze słowami krytyki Jeremiasza skierowanymi pod adresem króla Jojakima, wykorzystującego współziomków przy budowie pałaców (Jer 22,13-14). Kiedy po trzech latach Jojakim odmówił płacenia trybutu Nabuchodonozorowi, król babiloński obległ go w Jerozolimie, uwięził, a król zmarł (598) w niejasnych okolicznościach.

Następny król Judy **Jojakin** (=Jehoniasz 598/7) został po krótkim okresie rządów oblegony w Jerozolimie przez króla babilońskiego i wzięty do niewoli. Razem z nim zostali uprowadzeni rzemieślnicy, wojownicy i bogatsza część ludności kraju. Jest to odnotowane także w Kronice Babilońskiej: "W siódmym roku, w miesiącu Kislew, król Akkadu

przećwiczył swe wojska, pomaszerował do kraju Hatti i rozbił obóz naprzeciwko miasta Judy i drugiego dnia miesiąca Adar zajął miasto i pojmał króla. Wyznaczył tam króla według własnego wyboru, otrzymał od niego wielki trybut i posłał ich do Babilonii". W tym samym, 597 roku Jojakin znalazł się na wygnaniu (2Krn 36,10). Źródła pozabiblijne, takie jak rachunki za oliwę, trzykrotnie potwierdzają obecność Jojakina w Babilonii: "10 (sila oliwy) dla Jakuukinu, syna króla Jakudu (=Judy), 2,5 sila dla syna króla Jakudu". Rachunki te dotyczyły sytuacji, jaka istniała około 592 roku.

W miejsce Jojakina, królem został ustanowiony **Sedecjasz** (597-586) ostatni król Judy. Przez kilka lat dochowywał on wierności królowi babilońskiemu, aż wreszcie zbuntował się i pociągnął kraj do ruiny. Edomici zorientowawszy się o trudnej sytuacji Judy uderzyli na nią (Ab 1,10-14; Lam 4,21-22). Sytuację tę potwierdzają listy z Aradu, w których lokalni dowódcy judzcy domagają się przysłania posiłków do Ramat Negew, atakowanego przez Edomitów. W między czasie nadciągnęła armia Nabuchodonozora i przystąpiła do pustoszenia i dewastowania miejsc obronnych w Judzie. Liczne miasta z tego okresu noszą na sobie ślady zniszczeń (Ramat Rachel, Bet Sur, Bet Szemesz, Arad, En Gedi). Do miejsc, które się poddały zaliczane są Lakisz i Azeka (Jer 34,11). Listy znalezione w Lakisz z tego okresu świadczą o nieznanym ze ST momencie upadku Azeka. W jednym z nich napisano: "Patrzmy na sygnały z Lakisz według rozkazów, które mój pan wydał, ponieważ nie możemy dostrzec sygnałów z Azeka." (list 4). Listy te w liczbie dwudziestu jeden znajdują się na ostrakach i skierowane są do dowódcy, "mojego pana Jausz", od podwładnego Hoszajahu, stacjonującego gdzieś między Lakisz a Azeka. Jeden z ostraków noszący datę "w dziewiątym roku..." może się odnosić do czasu, w którym Babilończycy oblegli Jerozolimę za Sedecjasza. Wreszcie latem 586 roku, Nabuchodonozor zrobił wylom w murach Jerozolimy⁴⁵ i zdobył miasto (2Krl 25,4). **586 to data upadku Judy, Jerozolimy i końca monarchii Izraela.**

Zarządca babiloński Judei **Godoliasz**, po krótkim czasie został zamordowany przez zwolenników partii proegipskiej, którzy razem ze swoimi rodzinami uciekli z Egiptu i tam założyli kolonię wojskową Yeb na Elefatynie na pld. kraju. Tam w czasach perskich powstała bogate archiwa (m.in. listy z Elefantyny).

C. Okres późnego żelaza (600 – 330)

⁴⁵ Więcej światła na sposób, w jaki król babiloński dostał się do miasta, rzuciły wykopaliska przeprowadzone na linii wschodnich murów Jerozolimy. Miejsce, w którym został dokonany wylom, mogło znajdować się tam, gdzie został podkopany mur oporowy, podtrzymujący cały system coraz wyżej wspinających się tarasów, na których wznosiły się budynki. Obsunięcie się muru oporowego spowodowało jednocześnie zawalenie się w kierunku Cedronu tej części miasta, którą podtrzymywały tarasy.

Obejmuje on dwa dość rozbieżne etapy historii Judy: jeden związany z czasami wygnania babilońskiego i drugi, który miał miejsce po powrocie z wygnania z Babilonii, a zakończył się u progu czasów hellenizmu.

a. Wygnanie babilońskie (586-538)

Niepodległość narodu Izraela skończyła się w 587/6 podbojem Jerozolimy przez imperium babilońskie. Wielu Izraelitów, zwłaszcza spośród jerozolimskich elit, w tym kapłanów, zostało deportowanych. Strategia deportacji i przesiedleń krzyżowych była dobrze znana już za poprzedniego imperium – Asyrii – a zmierzała do opanowania olbrzymich terenów podbitego imperium przez obalenie lokalnej klasy panującej. Jednak o ile Asyryjczycy sprowadzili na tereny Izraela przesiedleńców z imperium (późniejsi Samarytanie), o tyle Babilończycy pozostawili Judeę zdepopulizowaną. Na miejscu pozostała głównie ludność wiejska. Skutkiem najazdów, rabunków i wysiedleń w Judei, zwłaszcza w Jerozolimie nastał głęboki kryzys demograficzny i kulturowy. Archeolodzy wskazują, że w VI wieku przed Chr. wyżyny judzkie straciły od 80 do 90% swej populacji i że aż dwieście lat trwało podwojenie skromnej liczby tubylców za czasów perskich⁴⁶. Królestwo Judy opierało się, jak niegdysiejsze regiony kananejskie, na sile głównego miasta, Jerozolimy. Pozbawiona swych elit, tworzących kulturę, literaturę, sztukę, budownictwo itp., lokalna społeczność uległa procesowi dekulturacji, zajęta walką o byt. Centrum kulturowym, religijnym i ideowym stała się Babilonia i tamtejsza silna żydowska *gola* (diaspora – czyli wspólnota Żydów poza Palestyną).

Razem z zajęciem Jerozolimy i zniszczeniem wielu miejscowości Judei przez Nabuchodonozora kraj judzki wchodzi w swój okres upadku. Przykładem takiego stanu rzeczy może być Mispa, tj. miejscowość, do której zostało przeniesione centrum administracyjne babilońskie po zajęciu Jerozolimy. Jak w innych, tak i w tej miejscowości nie można dostrzec jakiegokolwiek wyrażenia działalności budowlanej. Z drobnych pozostałości znaleziono tu dużo pieczęci. Najpiękniejsza z nich należała do niejakiego "Joazaniasza, sługi króla", którego niektórzy utożsamiają z dowódcą wojska, który zjawił się u Gudoliasza w Mispa (2Krl 25,23; Jer 40,8). Na pieczęci znajduje się pierwsze przedstawienie ptaka (koguta) w taki właśnie sposób.

Przybycie uprowadzonej elity judejskiej do stolicy Babilonii, miasta Babilon, musiało wywołać duże zaskoczenie. Żyjąca dotąd w prowincjonalnej Judei, była przekonana, że

⁴⁶ O. Lipschits, *Persian Period Finds from Jerusalem. Facts and Interpretations*, JHS 9 (2010) 1-30; tenże, *The Rural Economy of Judah during the Persian Period and the Settlement History of the District System*, w: *The Economy of Ancient Judah in Its Historical Context*, red. M. Lloyd Miller, E. Ben Zvi, G.N. Knoppers, Winona Lake: Eisenbrauns 2015, 237-264; P. Guillaume, פרו ורבו and the Seventh Year. *Complementary Strategies for the Economic Recovery of Depopulated Yehud*, w: *The Rural Economy of Judah*, 123-150.

centrum świata stanowi Jerozolima i jej prześwietna świątynia. Tymczasem u bram stolicy imperium czekała na nią kultura, nauka (matematyka, astronomia itd.), sztuka, literatura i architektura na najwyższym światowym poziomie. Budowle obronne (jak różnobarwna brama Isztar) czy kompleksy pałacowe i świątynne (91-metrowy ziggurat E-temenanki dla boga Marduka) zapierały dech w piersiach, a wiszące ogrody Semiramidy nie bez kozery uchodziły za cud starożytnego świata. Hucznie obchodzone święta i procesje, rozwinięte akademie, liczne wynalazki, o których Żydzie nie mieli dotąd pojęcia, a wreszcie wielka armia dopełniały całości obrazu. Można zaryzykować tezę, że było to najwspanialsze miasto ówczesnego świata. Nie dziwi więc, że elita judejska, nawet ta nastawiona bardzo ortodoksyjnie, podlegała świadomemu i nieświadomemu procesowi wieloaspektowej akulturacji. Już w drugim pokoleniu członkowie rodziny królewskiej przyjęli imiona babilońskie (jak Szeszbassar czy Zorobabel), a oswojeni przesiedleńcy rozwinęli prężną działalność rolniczą, finansową i handlową. Istotnym elementem asymilacji było przejęcie przez diasporę języka i pisowni aramejskiej oraz babilońskiego kalendarza.

Mimo tych istotnych elementów akulturacji część wygnańców zachowała swą tożsamość etniczną i religijną, a punktem odniesienia była dla nich ciągle świątynia jerozolimska, która choć zniszczona, nie została zastąpiona żadnym innym miejscem świętym. W otaczającym wieloetnicznym środowisku ośrodki izraelskie jednoczyły się wokół wartości konsolidujących poczucie narodowej i religijnej odrębności, w tym wokół pamięci o świątyni (inaczej niż diaspora egipska). Kopiowano oraz pisano teksty, które później stały się częścią Biblii. Podzielano głębokie przekonanie, że świątynia musi zostać odbudowana, a nowa budowla powinna się opierać na modelu danym przez Boga. Efektem tej świadomości są dwa wielkie dokumenty z tamtego okresu: 1) pisma proroka niewoli Ezechiela z jego monumentalną wizją nowej świątyni i nowego kultu (Ez 40–48) oraz 2) zredagowany zaraz po niewoli dokument P z kapłańską wersją nowego sanktuarium i nowego kultu.

b. Diaspora. W okresie babilońskim punkt ciężkości przenosi się z Judei poza granice kraju. Księgi biblijne interesują się bardziej losem tych, którzy byli poza granicami niż tych, co pozostali w Judei. Powstały wtedy dwa ośrodki Żydów poza granicami Judei. Jeden w Egipcie (zwł. **Aleksandria**, miejsce powstania Septuaginty), a drugi w Mezopotamii.

Diaspora egipska ma dość niejasne początki. Wiąże się ją nie tylko z wypadkami, które miały miejsce po śmierci Godoliasza (586) i związane były z ucieczką do Egiptu tych ludzi, którzy zabrali ze sobą Jeremiasza. Niektórzy upatrują jej początków już za reformy Jozjasza (między 630–620 rokiem) skierowanej głównie przeciw sanktuarium w Betel. Inni wiążą ją z ucieczką Żydów przed inwazją Scytów, która miała miejsce mniej więcej w tym samym czasie. Inni jeszcze wiążą ją z inwazją faraona Neko II i deportacją Joachaza do

Egiptu. Do tych Żydów dołączyliby ci wszyscy, którzy razem z wojskiem perskim Kambizesa zjawili się w Egipcie. Najbardziej znaną kolonią utworzoną przez Żydów przybyłych tam po upadku Jerozolimy za Nabuchodonozora była położona w pobliżu dzisiejszego Assuanu, na wyspie **Elefantyna**, kolonia Jew, która wzniosła nawet świątynię ku czci JHWH (Jahu). Jej rozkwit przypada dopiero na czasy perskie (494-410), a schyłek na czas powstania XVIII dynastii; kiedy wszyscy zwolennicy władzy perskiej zostali wydaleny z Egiptu.

Bogatsza w tych czasach jest historia diaspory w Mezopotamii. Miejsce skąd wyszli patriarchowie zostało ponownie zaludnione tym razem przymusowo przez ludność izraelską, najpierw tę, która pochodziła z państwa północnego z Samarii, a potem tę, która została uprowadzona z państwa południowego, z Jerozolimy. Pierwsza ludność została rozmieszczona w pobliżu Niniwy (Kalah i Nimrud), nad rzeką Habor (w Gozan), czyli nad jednym z dopływów Eufratu i wreszcie w Medii.

Druga znalazła się w regionach wysuniętych bardziej na pld.-zach., w okolicy Nippur, w pobliżu Babilonu (osady w Tel Awiw, Tel Mehal, Tel Harsza, Kerub, Addan, Immer Kasifia). Niektórzy twierdzą, że ludność ta była zatrudniona przy budowie sztucznego kanału, który zaczynał się od Eufratu, powyżej Babilonu, i po przebyciu około 250 km wpadał ponownie do tej samej rzeki, poniżej miasta Ur. Znalezione gliniane tabliczki z nazwą kanału "Potok Kebar" (Nahar Kebar) przepływającego przez Nippur, tj. przez region zamieszkiwany przez wygnańców judejskich. Nie wiadomo, czy ci wygnańcy uczestniczyli również przy rozbudowie samej stolicy, Babilonii (odkopano tam Bramę Isztar, strefę pałacową, Strefę świątynną i wiszące ogrody). W efekcie prac archeologicznych przeprowadzonych w Mezopotamii udało się zebrać wiele spostrzeżeń dotyczących tego okresu. Pomagają one lepiej zrozumieć warunki, w jakich przebywali Żydzi na wygnaniu, oraz ślady odbicia idei mezopotamskich w myśli i kulturze narodu żydowskiego. Tak np. wiele opisów z Księgi Ezdrasza - powstałej pod koniec niewoli - staje się zrozumiałych dzięki znajomości nazw, obyczajów i kultury materialnej.

Zrozumiałe stają się wizje tajemniczych zwierząt o ludzkich twarzach - stróży świątyni babilońskich - obecne w opisach Ez 1,5-11. Rozpowszechniony tam sposób kreślenia planów architektonicznych i urbanistycznych na tabliczkach glinianych pojawi się u Ezechiela w scenie kreślenia planów Jerozolimy (Ez 40 – 48). Podobnie wygląda sprawa obrazów pochodzących ze środowiska babilońskiego u Daniela.

Odkopane ogromne piece używane do wypalania cegły mogły posłużyć autorowi Księgi Daniela jako inspiracja do sceny trzech młodzieńców przechadzających się w piecu ognistym. Skazanie na śmierć w rozpalonym piecu nie było jak się okazuje czymś niezwykłym. Wspomina już o tym tekst niejakiego Sina (około 1750) dotyczący czterech

mężczyzn, którzy wrzucili do rozpalonego pieca niewolnika. Tekst mówi: "Ponieważ oni wrzucili młodego niewolnika do pieca, niech i oni będą wrzuceni do pieca przez niewolnika."

c. Okres po wygnaniu babilońskim

Konflikt między powracającym a pozostającymi. Z czasem pogłębiał się proces integracji tożsamościowej z jednej strony (diaspora w Babilonii), a dezintegracji narodowej i religijnej z drugiej (wiejska ludność w Judei, zwana *am-ha-arec* „lud ziemi”). Podczas wygnania babilońskiego dokonywało się zbieranie i porządkowanie tradycji w różnych grupach i szkołach – w pewnym stopniu musiało to prowadzić do kompromisów. Tego rodzaju procesy miały wyznaczone cele nie tylko retrospektywne, ale również programowe i ukierunkowane na przyszłość. Przy tym wygnańcy pod jednym względem stanowili jedność: pojmowali siebie jako właściwych reprezentantów nie tylko Judei, ale „Izraela” w ogóle, a wobec pozostałych w kraju odnosili się z wyraźnym roszczeniem do pierwszeństwa i do bycia elitą. Działalność Ezdrasza, kapłana stojącego na czele reformy religijnej w kraju po powrocie z Babilonii, potwierdza, iż kapłani żydowscy z diaspery babilońskiej byli przekonani, że to oni dziedziczą prawdziwą religię Jhwh, a nie ich odpowiednicy pozostający w Judei. Ci deportowani, którzy nie ulegli procesowi asymilacji, wypracowali na wygnaniu ideologię tożsamości i ortodoksji. Pojawiały się między nimi wyraźne spory, choćby na temat postawy „twardej” czy „miękkiej” wobec tubylców judejskich (jak się wydaje, zwyciężała opcja twarda), jednak dzielali wiarę w odbudowę kraju na fundamencie żydowskości.

Po wyzwoleniu za czasów Cyrusa (538 r.) i powrocie pierwszych grup do ojczyzny, repatrianci uważali się za czystych wobec *am-ha-arec* (określenie to nabiera w tym czasie pejoratywnego znaczenia). Doszło do konfliktu, który przybrał ostrą formę za Ezdrasza, gdy „lud ziemi” był traktowany jak obcy i apostaci. Powracający – którzy pochodzili przede wszystkim z Jerozolimy (w tym cała służba świątynna) – spodziewali się przywrócenia rodzinnych majątków i nowych przydziałów ziemi; na tym tle doszło do sporów i usuwania osadników. Tłem i usprawiedliwieniem tego konfliktu oraz usuwania tubylców były klasyfikacje religijne i teologiczne. Czas redakcji źródła kapłańskiego przypadł na czas zmagania się powracających i pozostających o nowe zdefiniowanie ich rodzącej się tożsamości oraz o przetrwanie w tej tożsamości, czy to w perskiej prowincji Jehud czy daleko na wygnaniu w diasporze babilońskiej. Izraelskie tradycje różnych ugrupowań jerozolimskich zyskały na wygnaniu nową jakość. Obecnie służyły teologicznemu opanowaniu kryzysu, ale bez tła i środowiska judejskiej religii ludowej, więc przy pomocy o wiele silniejszego wkładu intelektualnego. Powstała religia elitarna, która odpowiadała społeczno-politycznemu samorozumieniu wygnańców. Społeczność wygnańców, która od początku charakteryzowała

się roszczeniami normatywnymi, stworzyła rdzeń później „kanonizowanej” tradycji – opracowując zręby Tory.

Napięcie pomiędzy tradycjami normatywnymi a zawsze inaczej przeżywaną religią dnia codziennego odzwierciedlało społeczny podział na religię ludową czy popularną (opartą na rytach i praktykach) oraz religię oficjalną, religię elit (opartą na intelekcie, własnej koncepcji ortodoksji i skupionej na tekstach)⁴⁷. Jahwizm jako oficjalna religia elit jest rozwijany w stolicy, słabo jednak koresponduje z tym, w co wierzą i jak wierzą masy ludzkie poza Jerozolimą. Pismo kapłańskie powstałe w tym czasie jest tworem tej pierwszej tendencji, więcej, jej zwornikiem i punktem odniesienia dla kolejnych tradycji spisanych w Pięcioksięgu. Dekady, a nawet wiek powrotu z wygnania i restauracji państwa i narodu był być może najbardziej intensywną zmianą, jaka dokonała się w Izraelu w całym tysiącleciu.

Konflikt między kapłanami, lewitami i prorokami. Wewnętrzne napięcia we wspólnocie powygnaniowej nie ograniczały się do repatriantów z jednej strony i *am-ha-arec* z drugiej. Prawomocny kult i prawomocną świątynię po niewoli mogą ufundować prawomocni kapłani. A nie wszyscy są prawowici i uwierzytelnieni. Zdaniem autora kapłańskiego (P) Pięcioksięgu są nimi tylko ci z grupy kapłaństwa aaronowego. Jedyne oni są bosko usankcjonowani za sprawą pochodzenia z wnętrza założycielskich dla Izraela wydarzeń, jakim były exodus i Synaj. Mają swojego protoplastę przeszłości, Aarona, przez którego są połączeni z Mojżeszem. Autor kapłański, członek elity powygnaniowej, dokonuje świadomego przeniesienia wszystkich ważnych rytualnych funkcji i kultycznego autorytetu z Mojżesza na Aarona, czyli z pierwszego księcia na pierwszego legalnego kapłana. Mojżesz jest odbiorcą i przekazicielem woli Jhwh, a cały religijny kult i służba przybytku (ofiary, święta itd.) spoczywa w rękach kapłanów. Co więcej, kult Izraela regulowany władzą kapłańską pochodzi wprost z Synaju. Autor P forsuje autorytet kapłaństwa aaronowego i systemu kultu, nad którym sprawuje ono pieczę, stosując wzorzec dobrze znany na starożytnym Wschodzie. Łączy własne innowacje z bóstwem i herosami z przeszłości i prezentuje je jako powrót do tego, co „było na początku”, a więc coś co było oryginalne i doskonałe – ale co zostało zatraczone przez historię. Jednocześnie odwołuje się do boskiej legitymizacji kultu oraz protoplasty Aarona i jego wnuka Pinchasa.

Ten nacisk wynikał m.in. z konkurencji, jakiej z kilku stron doświadczało w tamtym czasie jego ugrupowanie. Z jednej istnieją po niewoli alternatywne kręgi personelu świątynnego, jak kapłani sadokiccy, upatrujący swojego protoplasty w postaci Sadoka

⁴⁷ S. Stowers, *The Religion of Plant and Animal Offerings Versus the Religion of Meanings, Essences, and Textual Mysteries*, w: *Ancient Mediterranean Sacrifice*, red. J. Wright Knust, Z. Varhelyi, New York: Oxford University Press 2011, 35-56. Zdaniem Van der Toorna podział ten lepiej określają binarne zestawienia: religia państwowa vs rodzinna lub miejska vs wiejska: K. Van der Toorn, *Family Religion in Babylonia, Syria and Israel*, 2.

(bohatera z czasów Dawida, który po zbudowaniu przez Salomona świątyni został jej pierwszym kapłanem) i kojarzeni nierzadko z nurtem deuteronomicznym, oraz świeccy lewici. Z drugiej strony działają prorocy, którzy są wyraźnie krytycznie nastawieni wobec kapłaństwa i idei religii promowanej przez kapłanów. Wszystkie te grupy należały do kręgu powygnaniowej elity, piśmiennej i uchodzącej za ekspertów w dziedzinie prawa sakralnego i wizji Jhwh, która w dużej mierze między sobą rozstrzygała o kształcie oficjalnej religii prowincji Jehud. Takie postkapłańskie teksty Pięcioksięgu, jak Wj 32 (bunt pod Synajem dowodzony przez Aarona) czy Kpł 10 (zabicie przez Jhwh pierworodnych synów Aarona) są wyrazem oficjalnej polemiki anty-Aaronowej. Oba ukazują Aarona i jego synów jako buntowników łamiących zasady ortodoksyjnego kultu. Prorocy z kolei będą konsekwentnie krytykowali kapłanów (Aaronowych) za formalizm i nieproporcjonalnie wobec wymagań moralnych rozbudowany system wymagań rytualnych. Pisma proroków powygnaniowych, różniące się zasadniczo co do wielu kwestii, w jednej są zgodne – w krytyce kapłaństwa⁴⁸.

7. OKRES HELLENISTYCZNY (331 – 62)

Wpływ kultury greckiej jest zauważalny już w okresie perskim (np. ceramika). Wzrasta on jeszcze bardziej i przybiera na sile w momencie pojawienia się na Bliskim Wschodzie Aleksandra Wielkiego.

A. Aleksander Wielki

Aleksander Wielki jest jednym z największych zdobywców w historii ludzkości. Militarne kampanie Aleksandra zmieniły oblicze starożytnego świata do tego stopnia, że w periodyzacji historycznej mówi się o końcu okresu klasycznego, a początku epoki hellenistycznej. Jak doszło do tego, że jeden człowiek podbił niemal cały ówczesnie znany świat?

W 336 roku przed Chr. dwudziestoletni Aleksander objął rządy po swym ojcu Filipie Macedońskim nad Macedonią i Grecją. Dysponował zaprawioną w boju, liczącą ok. 40 tysięcy wojowników armią, zreformowaną i wyszkoloną przez Filipa. Od początku miał duże poparcie wśród żołnierzy, był bowiem świetnie wyszkolonym wojownikiem i mądrym strategiem. Wiosną 334 roku rozpoczął kampanię wojenną przeciwko Persji, której pretekst był dosyć klasyczny: chęć wyzwolenia azjatyckich kolonii greckich spod panowania perskiego. Przekroczył Hellespont i rozgromiłszy miejscowe siły perskie nad Granikiem we

⁴⁸ L.-S. Tiemeyer, *Priestly Rites and Prophetic Rage. Post-Exilic Prophetic Critique of the Priesthood* (FAT 2.19), Tübingen: Mohr Siebeck 2006.

Frygii Mniejszej, opanował Azję Mniejszą. Bitwa ta rozpoczęła pasmo jego sukcesów. W 333 roku pokonał główną armię Dariusza III Kodomana, króla Persów, w rejonie miasta Issos (najważniejsza bitwa i zwycięstwo Aleksandra), a w następnym roku opanował Syropalestynę i Egipt. W 331 roku w okolicach wsi Gaugamela Aleksander ostatecznie pokonał wojsko Dariusza (największe starcie militarne Aleksandra). Po tym zwycięstwie zdobył ważniejsze miasta perskie z ich skarbami: zajął Babilon, Suzę, Persepolis, Ekbatanę, krainę Elamu. Był to koniec imperium perskiego i panowania Achemenidów⁴⁹. Nowy władca Persji szedł dalej na wschód i wiosną 327 roku przeszedł przez góry Hindukuszu rozpoczynając inwazję na terenach, które Grecy nazywali Indiami, a które właściwie są obszarem dzisiejszego Pakistanu. Niesiony falą licznych zwycięstw król dotarł z armią aż do Indusu. W 326 roku w bitwie nad rzeką Hydaspes, będącą wschodnim dopływem Indusu, rozbił silną armię hinduską posiadającą ok. 200 słoni bojowych (najciekawsza zdaniem wielu potyczka militarna Aleksandra). Jednak trudne warunki klimatyczne, opór miejscowej ludności i niezadowolenie wojska skłoniły go do powrotu do Mezopotamii. Od wiosny 323 roku Aleksander przygotowywał się do wyprawy na Arabię, ale jego nieoczekiwana choroba i śmierć położyły kres tym planom. Wódz zmarł w Babilonii 23 czerwca 323 mając zaledwie 33 lata. Choć pojawiły się pogłoski, że Aleksander został otruty, bardziej prawdopodobna wydaje się śmierć wskutek choroby, być może malarii.

Aleksander, choć brutalny w tłumieniu oporu, miał przychylny stosunek do podbitych Azjatów, chętnie okazywał łaskę i unikał prowokowania nowych poddanych. Wcielał młodych Persów do swojej armii, tworząc nowe orientalne korpusy szkolone na modłę macedońską. Był też inicjatorem wielu małżeństw grecko-perskich, sam dokonał symbolicznych „zaślubin z Azją”, biorąc za żonę Roksanę ze wschodniej satrapii Baktrii. Traktowanie na równi Macedończyków i „barbarzyńców” – choć było bardzo nie w smak tym pierwszym⁵⁰ – przyczyniło się do wielkiej popularności nowego wodza wśród ludności podbitej. Aleksander lubił otaczać się czołobitnymi Persami, którzy oddawali mu cześć nie tylko jako absolutnemu władcy ale również jako bóstwu. Podobnie było w przypadku Egipcjan, którzy entuzjastycznie przyjęli rządy nowego władcy i uznali go za faraona. Także Żydzi w Judei pozytywnie oceniali Aleksandra, o czym świadczyć może legendarnie

⁴⁹ Szybkie pokonanie Persji ukazane jest w symbolicznej wizji Dn 8, gdzie kozioł (symbol astralny Greków i konkretnie Aleksandra Wielkiego) pokonuje barana (symbol astralny Persów i konkretnie Dariusza III): *Podszedł on [koziół] aż do barana o dwóch rogach, którego widziałem stojąc nad rzeką, i rzucił się na niego z całą swą złością. Zobaczyłem, jak on zbliżywszy się do barana rozszło się na niego, i uderzył barana, i złamał oba jego rogi. Baran nie miał siły, by mu stawić czoła. Powalił więc on go na ziemię i podeptał nogami, a nie było nikogo, kto by wyrwał barana z jego mocy* (Dn 8,6-7).

⁵⁰ Grecy uważali się za wyższych cywilizacyjnie w stosunku do miejscowej ludności, nawet jeśli była to ludność Azji Mniejszej. Stosowali pogardliwą nazwę „barbarzyńca” (gr. βαρβάρους – człowiek dziki, niecywilizowany, okrutny, nieznający kultury europejskiej), którym określali każdego cudzoziemca.

zabarwione opowiadanie Flawiusza o wizycie imperatora w Jerozolimie i wyznaniu wiary w Boga Żydów (Ant. Jud. XI, 304-347)⁵¹. Polityka tolerancji w stosunku do ludów podbitych wynikała z rozsądku. Aleksander włączał w mechanizm działania państwa wyższe warstwy ludności podbitej, gdyż zdawał sobie sprawę, że bez jej poparcia nowy olbrzymi twór polityczny nie będzie stabilny. W kwestiach etniczno-kulturowych myślał znacznie szerzej niż Grecy, nie wyłączając swego nauczyciela ze Stagiry, Arystotelesa. Dążył do połączenia w nowym państwie spuścizny greckiej i perskiej oraz tradycji lokalnych, gdyż w jego planach było utworzenie ogromnego imperium, które byłoby kontrolowane później przez jego potomków.

Mimo że Aleksander nie rządził swym ogromnym imperium zbyt długo, efekty jego podbojów na trwałe zmieniły obraz starożytnego świata. Zakładane przez niego greckie miasta i kolonie, polityka wcielania i małżeństw mieszanych spowodowały rozprzestrzenienie się helleńskiej kultury na ogromnych obszarach. Podboje Aleksandra na blisko trzy wieki ugruntowały dominację polityczną i kulturalną cywilizacji greckiej na starożytnym Wschodzie, co miało ogromny wpływ na świat Biblii tak Starego, jak i Nowego Testamentu.

B. Następcy Aleksandra Wielkiego

Gdy Aleksander zmarł niespodziewanie i gdy zginęli jego nominalni dziedzice – brat przyrodni Filip i syn pogrobowiec Aleksander – generałowie armii macedońskiej, tzw. diadochowie (od starogr. *diadochos* „następca”) zaczęli toczyć między sobą wojny o władzę nad imperium. Walki i układy między nimi (tzw. wojny koalicyjne) trwały długo, pewnym przełomem była dopiero bitwa pod Ipsos we Frygii w 301 r., w której zginął Antygonos pobity przez koalicję czterech wodzów: Ptolemeusza, Seleukosa, Lizymacha i Kasandra. Doprowadziło to do powstania czterech państw hellenistycznych (por. 4 rogi z wizji Dn 8,8). Egipt wziął w posiadanie Ptolemeusz, który jako Ptolemeusz I Soter dał początek dynastii Lagidów (Ptolemeuszy). Seleukos wywalczył Babilonię i Syrię i jako król Seleukos I Nikator dał początek dynastii Seleucydów; wkrótce rozszerzył swą władzę opanowując znaczną część Azji Mniejszej. Lizymach objął władzę w Tracji, a Kasander w Macedonii.

Od około roku 280 główną rolę odgrywały już tylko dwa dominujące państwa hellenistyczne: Ptolemeuszy (Lagidów) w Egipcie, Palestynie, Fenicji i Cyprze oraz olbrzymie państwo Seleucydów w Syrii, wschodniej części Azji Mniejszej, Mezopotamii i Persji. Palestyna stanowiła część terytoriów granicznych pomiędzy obiema potęgami, stała się

⁵¹ Był to znany wśród Żydów w okresie perskim motyw uznania Jhwh przez pogańskich władców orientalnych (por. Dn 3,95n; 4,31-34).

więc areną walk, tzw. wojen syryjskich⁵². Na obszarze Judei, z Jerozolimą włącznie, były rozmieszczane oddziały zbrojne, a okresowo stacjonowały tam wielkie armie.

C. Judea pod panowaniem Ptolemeusza i Seleucydów

Ptolemeusz utrwalił swoje rządy w Egipcie, a następnie rozciągnął je na Palestynę, dając początek około 100-letniej dominacji Ptolemeusza nad Judeą (301-198). Chociaż za panowania Ptolemeusza I Jerozolima została zdobyta, a pewną liczbę Żydów i Samarytan deportowano, to dominacja Lagidów była dla Palestyny epoką raczej pomyślną. Ptolemeusz I Soter stworzył świetnie funkcjonujące państwo i na swoim wąskim wycinku imperium Aleksandra chyba najskuteczniej wprowadził ideały, którymi kierował się macedoński zdobywca. Jego królestwo przetrwało do 30 roku przed Chr., najdłużej ze wszystkich państw rządzonych przez generałów Aleksandra. Na czele każdego regionu stał już nie jeden człowiek, lecz wielu. Sprawami politycznymi i wojskowymi zajmował się *strategos*, administracją królewską *dioiketes*, natomiast za podatki i osobiste interesy króla odpowiadali *oikonomoi*. Wszyscy oni znajdowali się pod bezpośrednią kontrolą centralnej władzy w Aleksandrii, egipskiej stolicy założonej przez Aleksandra w 332 roku⁵³. Tym sposobem każda prowincja stała się hyparchią podzieloną na okręgi⁵⁴. Dla Żydów w Palestynie był to czas względnego spokoju, panowanie Ptolemeusza sprzyjało też szybkiemu rozwojowi społeczności żydowskiej w Egipcie. Aleksandria stała się największym skupiskiem Żydów poza Palestyną. Nie dziwi więc, że w elicie żydowskiej wielu sprzyjało panowaniu i polityce ptolemejskiej.

Sytuacja dominacji Lagidów w Palestynie zmieniła się, gdy do władzy doszedł Antioch III Wielki z dynastii Seleucydów (panował w latach 223-187 przed Chr.). W 200 r. wkroczeniem do Fenicji i Palestyny sprowokował władze aleksandryjskie, skutkiem czego doszło do wielkiej bitwy pod Panion (hebr. Baniās), późniejszą Cezareą Filipową, w której zostały pokonane siły egipskie króla Ptolemeusza V Epifanesa. W 198 r. poddał się Sydon, ostatnia twierdza egipskich Lagidów w Syrii. Palestyna z Fenicją i prowincją nadmorską przeszły pod panowanie Antiocha III. Król połączył małe okręgi administracyjne w większe prowincje zwane eparchiami. Galilea, Samaria i Judea z graniczną twierdzą Bet-Sur weszły w skład eparchii Samaria i stały się częścią imperium Seleucydów aż do panowania rzymskiego.

⁵² W III wieku przed Chr. ptolemejski Egipt i seleudzka Syria stoczyły pięć wojen tzw. syryjskich, z których każda trwała co najmniej kilka lat.

⁵³ Mówiąc ściślej, Aleksander doprowadził do rozbudowy i reorganizacji istniejącego już miasta, które nazwał swoim imieniem. Aleksandria była stolicą Egiptu niemal 1000 lat, do 641 roku naszej ery.

⁵⁴ Por. A. Lemaire, *Dzieje biblijnego Izraela*, tłum. M. Rostworowska, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM 2002, s. 73.

W tym czasie sympatie Żydów przechylały się raz na jedną, raz na drugą stronę. Antioch III napotkał w Jerozolimie sympatyzujące z nim stronnictwo, które już na jakiś czas przed zdobyciem przez niego tych terenów wynegocjowało nowy status Judei jako prowincji świątynnej (Ant. XII, 138nn). Władca potwierdził przywileje Żydów pochodzące jeszcze z czasów perskich, zwłaszcza swego rodzaju autonomiczny samorząd (*geruzja*) pod kierownictwem arcykapłana. Roztropny król również gdzie indziej autoryzował prawa istniejące na zdobytych obszarach⁵⁵. Władcy z dynastii Seleucydów byli zainteresowani rozkrzewianiem kultury hellenńskiej w swoim królestwie, jednak Antioch III starał się być ostrożny, a nawet życzliwy w stosunku do Żydów. Zdawał sobie sprawę, że wśród nich znajdowało się wielu zwolenników egipskich Lagidów. Wzorem poprzednich władców Jerozolimy był więc tolerancyjny wobec tradycji religijnych swoich poddanych do tego stopnia, że inwestował swoje środki w ich promowanie⁵⁶. Zwolnił Judeę na trzy lata z podatków, żeby ta mogła podźwignąć się ze zniszczeń wojennych, i zapewnił roczną dotację z kasy królewskiej na utrzymanie kultu w świątyni jerozolimskiej (Ant. XII, 129-153)⁵⁷. Autor 2Mch potwierdza, że taka polityka była typowa dla Seleucydów: *Bywało, że nawet sami królowie okazywali szacunek temu miejscu, a świątynię czcili najwspanialszymi darami. Nawet sam Seleukos, król Azji, z własnych dochodów pokrywał wszystkie wydatki, których wymagało składanie ofiar* (3,2-3)⁵⁸. Za panowania Antiocha III, a także przez większą część rządów jego następcy, pierworodnego syna Seleukosa IV Filopatora (187-175), Żydzi korzystali z możliwości względnej stabilizacji i rozwoju, toteż duża część społeczeństwa pozytywnie oceniała zmianę rządów i sprzyjała panowaniu Seleucydów. Nic nie wskazuje na to, że w judaizmie tego okresu kulturę hellenistyczną odbierano jako zagrożenie⁵⁹.

Pierwsza faza okresu hellenistycznego (ptolemejska) trwała od momentu formalnego przyłączenia Palestyny, po walkach między diadochami - do administracji

⁵⁵ Szerzej H.H. Schmitt, *Untersuchungen zur Geschichte Antiochos des Großen und seiner Zeit*, Wiesbaden: Steiner Verlag 1963, s. 60-62.

⁵⁶ Szerzej E. Gruen, *Seleucid Royal Ideology*, Society of Biblical Literature Seminar Papers 38 (1999) s. 24-53.

⁵⁷ Autentyczność obu dokumentów Antiocha pozostaje kwestią otwartą; zob. E. Bickerman, *Le Charte Séleucid de Jérusalem*, w: *Studies in Jewish and Christian History*, t. 2, red. A. Tropper, Leiden: Brill 1980, s. 44-85.

⁵⁸ Innym świadectwem jest gliniany cylinder z czasów Antiocha I znaleziony w kompleksie świątynnym Ezida w Borsippa, przedstawiający króla jako patrona kultu babilońskiego, „opiekuna Esagila i Ezida”, który zobowiązał się do odbudowy tych ważnych sanktuariów. Zob. A. Kuhrt, S. Sherwin-White, *Aspects of Seleucid Royal Ideology. The Cylinder of Antiochus I from Borsippa*, Journal of Hellenic Studies 111 (1991) s. 71-86.

⁵⁹ Szerzej J. Maier, *Miedzy Starym a Nowym Testamentem. Historia i religia w okresie Drugiej Świątyni* (Myśl Teologiczna 36), tłum. E. Marszał, J. Zakrzewski, Kraków: Wydawnictwo WAM 2002, s. 34.

ptolemejskiej (301), aż do zwycięstwa Seleucydów, w osobie Antiocha III odniesionego nad Ptolemeuszem V Baniąs (198).

a. W Egipcie, szczególnie po deportacji Żydów z Palestyny, wzrosła znacznie diaspora żydowska. Zamieszkiwała ona przede wszystkim Aleksandrię, następnie Arsinoe (okręg Fayum) i okolice Teb. Przypuszcza się, że w tym czasie przynajmniej 30 miejscowości było zamieszkiwanych przez Żydów. Niektóre z nich miały wyjątkowe znaczenie dla diaspory; np. w **Leontopolis** (w Delcie Nilu) zbudowano świątynię jahwistyczną (165?), uważaną przez pewien okres za konkurentkę świątyni jerozolimskiej. Ufundował ją Oniasz IV, pozbawiony możliwości sprawowania funkcji arcykapłańskich przez Hasmoneuszów, na miejscu dawnej świątyni egipskiej wykorzystując prawdopodobnie dawną budowlę do nowych celów. Miejsce to znajdowało się w obrębie tzw. terytorium Oniasza (Józef Flawiusz, Bell, I 190; Ant. XIV, 131), zamieszkiwanego przez żydowską kolonię wojskową, która strzegła drogi z Pelusim do Memphis. Tak kolonia jak i świątynia zostały prawdopodobnie ufundowane po roku 145. Sama świątynia w Leontopolis została zamknięta dopiero przez Rzymian po roku 70 po Chr., odgrywając do tej pory znacznie ważniejszą rolę niż np. świątynia żydowska na **Elefantynie**.

Centrum diaspory żydowskiej w Egipcie była **Aleksandria**. Inskrypcje wskazują na założenie kolonii żydowskiej około początku III w. przed Chr., prawdopodobnie za Ptolemeusza I. Notatka o tym, że sam Aleksander Wielki wyznaczył miejsce na osiedlenie się Żydów aleksandryjskich jest niepewna (Contra Ap. 35). Zajęli oni miejsce w dzielnicach leżących nad brzegiem morskim, w pobliżu pałacu królewskiego, we wschodniej części miasta. Ich liczba wzrastała aż do momentu, w którym zajęli dwie dzielnice miasta, z pięciu istniejących - dzięki czemu mogli zachowywać swoje prawo wolne od wpływów kultów miejscowych. Żydzi aleksandryjscy cieszyli się większym stopniem politycznej niezależności, niż gdzie indziej. Ich synagogi rozsiane były po całym mieście i przedmieściach. To właśnie w tym mieście zapoczątkowano tłumaczenie hebrajskich ksiąg świętych na język grecki (**Septuaginta** = **LXX**), zakończone w głównym zarysie w 117 r. przed Chr. (zob. List Arysteasza; Filon, De Vita Moysis). Filon twierdzi, że za jego czasów, tj. na przełomie er, co roku obchodzono na wyspie Faros święto na cześć zakończenia LXX. W Jerozolimie odwrotnie, dzień ten uważano za dzień żałoby i postu ze względu na profanację tekstu sakralnego. O obecności i wielkiej liczbie ludności żydowskiej w Aleksandrii świadczą liczne inskrypcje grobowe w języku aramejskim.

Inne inskrypcje i papiirusy dowodzą istnienia żydowskiego osadnictwa, albo przynajmniej obecności w Athribis, Ksenefyris i Nitrai, a Arsinoe, Filadelfii, Teadelfii, Psenyris, Tebtynie, miastach i wioskach Dolnego Egiptu. W Górnym Egipcie odkryto liczne ostraka w pobliżu Teb oraz oznaki bytności Żydów w Apollinopolis Magna (=Edfu). Filon

powiada, że za jego czasów Egipt zamieszkiwało około 1 miliona Żydów, co wydaje się liczbą przesadzoną.

b. Z inskrypcji i dokumentów oficjalnych można wnioskować, że w okresie hellenistycznym nie brakowało Żydów również w Azji Mniejszej. List Antiocha III do Zeuxisa (Ant XII, 148-153) nakazuje przeniesienie 2 tys. rodzin żydowskich z Mezopotamii do Lidii i Frygii w celu utworzenia tam nowych królewskich kolonii wojskowych. Za Szymona Hasmoneusza wymienia się różne miasta i regiony, w których nie brakowało Żydów (Karia, Pamfilia, Licia, Halikarnassos, Mindos, Knidos, Fasaelis, Side, Amysos, Delos, Samos, Kos i Rodos). Z czasów Hasmoneuszów pochodzą odnalezione w Delfach dokumenty dotyczące wyzwolenia żydowskich niewolników (170-157). Monety żydowskie z tego samego czasu zostały odkryte na Cyprze. Autor "Wyroczni Sybilskich" (dzieło apokryficzne) twierdzi, że cała ziemia i morze są pełne Żydów (Or. Sib. III. 271).

c. W tym samym czasie wpływy hellenistyczne rozwijały się również w Palestynie. Nieco inny kształt miały one za Ptolemeuszów, niż później za Seleucydów. Przeobrażeniu uległa w tym okresie urbanistyka Palestyny. Dotychczasowa nieregularna i często chaotyczna zabudowa miejska zostaje uporządkowana dzięki wpływowi helleńskiego. Typowym przykładem takich zmian jest plan zabudowy miasta **Marissy**, leżącego na skrzyżowaniu dróg z Jerozolimy do Gazy, z Aszkelonu do Hebronu i z Petry do Joppy. Miejsce to leżące już teraz nie w Judei, ale w Idumei zostało zreorganizowane przez Sydończyków. Otrzymało ich konstytucję i zostało poddane silnemu wpływowi Aleksandryjskiemu i hellenistycznemu razem z jego językiem, kulturą i sztuką wkrótce stało się - w miejsce Lakisz - najważniejszym miastem zachodniej Idumei. Dzięki wykopaliskom udało się odkryć hellenistyczny zarys zabudowy miejskiej, opierającej się na założeniach planu zwanego planem Hippodamosa⁶⁰. Plany te mogły zostać urzeczywistnione przez niego, a także przez jego naśladowców, dzięki zniszczeniom jakie pozostały po najazdach perskich. Na skutek tych zniszczeń miast nie trzeba było rozbudowywać, w oparciu o stare struktury, ale można było wznosić według całkowicie nowych koncepcji.

Taki właśnie plan miejski odkryto w Marissie. Dwie wielkie ulice biegną równolegle ze wschodu na zachód. Trzy następne, biegnące z północy na południe, przecinają się pod kątem prostym z dwoma pierwszymi. W ten sposób powstało 12 dzielnic, z których dwie spełniały wyjątkowe funkcje; jedna była dzielnicą świątynną, a druga administracyjną. Samo miasto miało kształt zbliżony do kwadratu i otoczone było murami wzmocnionymi wieńcami zbudowanymi na planie prostokątnym (3 wieże w murze zach.; 3 w murze połudn.; 1 w murze wsch.). Bramy – których nie odnaleziono – znajdowały się prawdopodobnie na końcu głównych ulic. Same ulice (od 2 do 6 m szerokości) były w większości wyłożone kamieniami.

⁶⁰ Słynny architekt grecki pochodzący z Milety, urodzony ok. 600 przed Chr.

Na głównej odnaleziono ślady kanalizacji. W końcowej fazie rozbudowy miasta odstąpiono od realizacji planu Hippodamosa. Ulice zostają nagle zatarasowane domami, z szerokich przechodzą w wąskie i kręte. Wśród odnalezionych w wykopaliskach pozostałości wymienić należy najbogatszy z dotychczas odnalezionych w Palestynie zbiór ceramiki. Obejmuje ona dzbany rodyjskie (od III do końca II w.), terra sigillata albo naczynia saijskie i dzbany Megery. Odkryto także trzy inskrypcje z ptolemejskiego okresu w Palestynie. Jedna z nich jest dedykacją dla Arsinoe, królowej Egiptu (221-203). Druga wspomina imię Berenika znane w rodzinie ptolemejskiej. Trzecia jest dedykacją dla Apollina od niejakiego "syna Kratonosa".

Najważniejsze grobowce Marissy zostały odkryte przez złodziei plądrujących groby (1902). Część ze znajdujących się w nich malowideł zostało zniszczonych przez fanatycznych Żydów z Bet Gowrin. Największym (22,7,5 m) i najbogatszym we freski jest grobowiec A. Składa się z korytarza wejściowego oraz sali środkowej, przez którą wchodzi się do trzech komór grobowych. W grobie tym spoczęło wielu członków rodziny. Podczas, gdy imiona ojców mają brzmienie semickie, imiona synów są już greckie. Część imion jest pochodzenia idumejskiego. Wszystkie one razem wzięte stanowią o pomieszaniu trzech różnych kultur i postępującej hellenizacji tej miejscowości.

Znaleziska monet świadczą o dalszym rozwoju handlowym Palestyny. Szczególnie bogata kolekcja monet z tego czasu została odnaleziona w miejscowości Sychem. Są to srebrne tetradrachmy (35) pochodzące z czasów panowania każdego z pięciu Ptolemeuszów. Na jednej z monet (III w.) widnieje jedyny znany wizerunek hellenistycznej świątyni zbudowanej na górze Garazim (wspominanej w Ewangelii św. Jana przez Samarytanę).

Druga część okresu hellenistycznego w Palestynie związana jest z panowaniem **Seleucydów** (197-135). Jest to czas wzmożonej hellenizacji, która w Judei napotkała na poważny opór ze strony ortodoksyjnych Żydów. Zazwyczaj motorem hellenizacji były zakładane na wzór grecki "miasta-państwa" polis z ich hellenistyczną konstytucją. W Judei takim ośrodkiem miała stać się **Akra**, miasto hellenistów w Jerozolimie. Zostało ono zbudowane na płd.-zach. od świątyni (pozycja ciągle dyskutowana) i nosiło nazwę "Antiochia w Jerozolimie", ze względu na swoje powiązanie z konstytucją właściwej Antiochii nad Orontesem, stolicy imperium Seleucydów. Trudności w odnalezieniu jej szczątków wywodzą się stąd, że po zwycięstwie Żydów ortodoksyjnych za Szymona Machabeusza (141), Akra została całkowicie zburzona, ażeby nie pozostawić hellenistom żadnego punktu oparcia w Jerozolimie. Prace przeprowadzone w płn.-wsch. części tzw. Górnego Miasta w pobliżu Muru Pierwszego zdają się wskazywać, że właśnie tam znajdowało się miejsce Akry.

D. Antioch IV Epifanes

Rządy Antiocha IV, najmłodszego syna Antiocha III, rozpoczęły się w cieniu poprzedzających wydarzeń, gdy jego ojciec został w 190 r. pokonany przez Rzymian pod Magnezją (dzisiejsza Manisa w Turcji) i zmuszony do zapłacenia ogromnej kontrybucji. Deportacja do Rzymu młodego Antiocha, przyszłego Epifanesa, jako zakładnika była formalną gwarancją posłuszeństwa Seleucydów Rzymowi. Przymusowy pobyt w stolicy nowego imperium nauczył go wiele o polityce, stosunkach międzynarodowych, jak i o sytuacji własnego królestwa w relacji do nowej potęgi globalnej, Rzymu. Gdy umarł Antioch III Wielki, młody Antioch był czwartym z kolei pretendentem do tronu po swoim starszym bracie Seleukosie IV Filopatrze i jego dwóch synach, Antiochu i Demetriuszu. Zwolniony po dwunastu latach z Rzymu i przebywający w Atenach spadkobierca dowiedział się o śmierci brata Seleukosa. Przy pomocy wojsk króla Pergamonu zdołał opanować jego tron i nie zważając na bratanków zasiadł na nim jako Antioch IV Epifanes. Przejął władzę w państwie w 175 roku i sprawował ją aż do swej śmierci w 164 roku. Antioch dążył do umocnienia państwa poprzez przywrócenie jego potęgi militarnej, ekonomicznej i politycznej. Usprawnił administrację, rozbudował flotę i armię i wzbogacił skarbiec królewski osłabiony reparacjami wojennymi płaconymi Rzymowi. Dwa razy skutecznie wyprawił się na Egipt – w 170 i w 168 r. – ale musiał wycofać się stamtąd wskutek interwencji Rzymu, którego potęgi się obawiał. Przez historyków oceniany jest jako jeden ze zdolniejszych władców Seleukidy, a za sprawą literatury żydowskiej jest symbolem prześladowcy religii objawionej.

Zaczęło się od tego, że w drodze powrotnej z kampanii egipskiej Antioch, pozbawiony owoców zwycięstwa nad Ptolemeuszami, najechał Jerozolimę i obrabował świątynię⁶¹. Wzniósł tam twierdzę Akre i osadził w niej garnizon syryjski. Jako zwolennik kultury greckiej, intensywniej niż dotychczas prowadził też proces hellenizacji podbitych terenów, nie unikając użycia siły. W społeczności żydowskiej doszło na tym tle do ostrego konfliktu. Na utrwalaony już podział na zwolenników dynastii Ptolemeuszy i Seleucydów nałożył się spór wokół stosunku do hellenizacji. Pierwszy z poglądów, teokratyczny, opierał się na kapłanach reprezentujących instytucjonalną teokrację i na wyższych warstwach judzkiej, a zwłaszcza jerozolimskiej społeczności. Koncepcja teokratyczna była przychylnie nastawiona

⁶¹ Opowiada o tym 1Mch 1,16-29 i 2Mch 5,11-21. Według źródeł biblijnych ze świątyni zabrał złoty świecznik i zagarnął świątynne skarby, poinformowany o miejscu ich przechowywania przez arcykapłana, po czym wrócił do swojej stolicy, Antiochii. 1Mch sugeruje, że było to w roku 169; według 2Mch w 168, podczas drugiej wyprawy na Egipt. Nie można wykluczyć, że wtargnięcie do świątyni miało miejsce dwukrotnie. Najazd na Jerozolimę mógł być reakcją na bunt, który według 2Mch wybuchł, gdy rozeszła się fałszywa plotka o śmierci Antiocha podczas kampanii w Egipcie. Podobnie jak wszystkie popularne bunty w starożytności, jego główną przyczyną były świeżo nałożone wysokie podatki. Szerzej S. Honigman, *Tales of High Priests and Taxes. The Books of the Maccabees and the Judean Rebellion against Antiochos IV*, Oakland: University of California Press 2014, zwł. s. 51.

do władzy i pozytywnie oceniała wpływy kultury greckiej. Drugi kierunek, o zabarwieniu eschatologicznym, rozwijał się w kręgu gorliwych kapłanów oraz wśród ludu. Swoje idee i nadzieje opierał na prorockich zapowiedziach zbawczej interwencji Jahwe. Kładł nacisk na żydowską tradycję i odrębność. Wśród zwolenników tego myślenia była grupa wiernych Prawu Żydów, zwanych chasydami (hebr. *chasidim* – pobożni), którzy zdecydowanie sprzeciwiali się wpływom helleńskim. Także wśród nich na skutek nasilenia się procesu hellenizacji nastąpiło rozdzielenie. Jedni, o nastawieniu pacyfistycznym, uważali, że walka zbrojna o wolność religijną i polityczną nie przyniesie spodziewanych korzyści, gdyż te sprawy są jedynie w ręku Boga. Natomiast radykalne skrzydło utrzymywało, że w obronie religii i tradycji trzeba się przeciwstawiać wrogom z bronią w ręku, nawet w dzień szabatu. Do tej grupy zaliczał się ród Machabeuszy (Hasmoneuszy)⁶², liderów powstania i późniejszych żydowskich władców⁶³.

Biblijne informacje nt. Antiocha pochodzą ze źródeł zbliżonych do Machabeuszy, nie dziwi więc to, że jego portret historyczny to wróg Boga i kwintesencja zła. „Zgodnie z tym historię jego panowania opisywano w najczarniejszych barwach, przy czym oczywiście w ogóle nie wzięto pod uwagę zmiany jego postawy. Dn 7-12 odzwierciedla historyczno-teologiczną ocenę, której nie da się przecenić w jej negatywnych aspektach. Królestwo Seleucydów jest tu przedstawione jako najgorszy, ale zarazem jako ostatni przejaw wrogiej Bogu potęgi światowej, jako czwarte i ostatnie królestwo światowe. Po jego upadku historia zbawienia wraz z przeprowadzonym sądem Boga ma osiągnąć swe spełnienie”⁶⁴.

E. Hellenizacja

Hellenizacja, mówiąc najprościej, to proces przenikania kultury greckiej do świata Wschodu. Podobnie jak i inne procesy asymilacyjne, zachodzi w sytuacji, gdy w danej społeczności zaczyna dominować element grecki, np. ze względów demograficznych, bądź też gdy grecka kultura jest postrzegana jako atrakcyjna⁶⁵. Po opanowaniu przez Aleksandra

⁶² Nazwy często używane zamiennie. Machabeusze założyli dynastię określaną jako Hasmonejska. Hasmoneuszami nazywa synów Matatiasza Flawiusz od czasów objęcia władzy przez Jana Hirkana I. Nazwa Hasmonejczycy (Hasmoneusze) pochodzić mogła od imienia Hasmona, przodka Matatiasza, lub od nazwy miejscowości Haszmona, z której pochodzić miał Matatiasz.

⁶³ T. Tomaszewski, *Jezus Chrystus nową świętynią. Studium egzegetyczno-teologiczne J 10, 22-39*, Koszalin: Feniks 2012, s. 19n.

⁶⁴ J. Maier, *Miedzy Starym a Nowym Testamentem*, s. 173.

⁶⁵ Za klasyczne cechy hellenizmu uznaje się zazwyczaj posługiwanie się językiem greckim, gimnazjalny system kształcenia, racjonalizm, rozwój nauk, uniwersalizm i kosmopolityzm, indywidualizm, a także silną kontrolę państwa; zob. J. Czerski, *Księgi narracyjne Nowego Testamentu. Wprowadzenie historyczno-literackie i teologiczne* (Opolska Biblioteka Teologiczna 59), Opole: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego 2003, s. 47. Można by listę tę uzupełnić o synkretyzm

Wielkiego Palestyny teren ten znalazł się na prawie trzy wieki w strefie wpływów greckich. Liczne nowe miasta zakładano na wzór grecki, podobnie przekształcano stare. Mieszczanie przejmowali grekę, językami lokalnymi mówili zaś głównie mieszkańcy wsi. Powstała też warstwa ludzi żyjących na pograniczu obu kultur, wywodzących się z rodzin miejscowych, ale którzy opanowali grekę niezbędną do sprawowania funkcji publicznych i robienia kariery.

Wpływ kultury greckiej nie ograniczył się jedynie do sfery materialnej, jak administracja, gospodarka czy finanse. Równie silny był wpływ kulturowy. O ile w okresie klasycznym wiodącą rolę odgrywały Ateny, w okresie hellenistycznym na czoło wysuwa się Aleksandria ze słynną biblioteką założoną przez Ptolemeusza Sotera i pierwszym uniwersytetem oraz Pergamon, który również posiadał zbiory biblioteczne mogące rywalizować z Aleksandrią. Literatura żydowska powstawała nierzadko po grecku (np. Księga Mądrości, 2Mch czy dzieła historyka żydowskiego Józefa Flawiusza), a hebrajskie Pisma Święte przekładano na język Platona (tak powstała Septuaginta)⁶⁶. W obrębie stosunkowo krótkiego czasu powstał w świecie żydowskim nowy klimat kulturalny, który z upływem czasu także w świecie religijnych wyobrażeń kładł inne akcenty niż to miało miejsce w tradycyjnej doktrynie, świadectwem czego jest np. Księga Koheleta czy Księga Mądrości. Z kolei Księga Syracha jest przykładem tego, jak zręcznie łączono hellenistycznie zabarwione wykształcenie z żydowską świadomością tradycji. Kultura hellenistyczna odmieniła oblicze religijne nie tylko świata greckiego i wielu krajów i kultur podległych, ale znacząco wpłynęła na rozwój religii objawionej, najpierw w łonie judaizmu, a potem chrześcijaństwa⁶⁷.

Doświadczenia z hellenistyczną kulturą były dla Żydów w przeważającej mierze pozytywne, pomijając wojenny zamęt po śmierci Aleksandra⁶⁸. Hellenizacja jako poważny problem ujawniła się dopiero w związku z kryzysem ideowym i religijnym, jaki miał miejsce w judaizmie II wieku przed Chr. Naprzeciw siebie stanęli reformatorzy proseleucy, którzy przyjmowali nowe idee tak entuzjastycznie, że własne uznawali za wstydlive, oraz obrońcy starego porządku, *chasideim*, którzy odstępstwo od tradycji uznawali za zdradę własnej tożsamości religijnej i narodowej. Pośrodku byli tacy, którzy pozostając wierni religii ojców, przyswajali sobie z hellenizmu to, co było do przyswojenia, starając się przy pomocy nowych pojęć pogłębić nawet zrozumienie Bożego objawienia⁶⁹. Można było być greckim w formacji

religijny związany z konfrontacją z religiami ludów orientalnych, rozwój sztuki, literatury, architektury i szeroko rozumianej kultury greckiej.

⁶⁶ Szerzej M. Wojciechowski, *Wpływy greckie w Biblii*, Kraków: WAM 2012, tu zwł. s. 28n.

⁶⁷ Szerzej zob. A. Świderkówna, *Hellenika. Wizerunek epoki od Aleksandra do Augusta*, Warszawa: PIW 1978.

⁶⁸ J. Maier, *Miedzy Starym a Nowym Testamentem*, s. 162.

⁶⁹ T. Brzegowy, *Księgi historyczne Starego Testamentu*, Tarnów: Biblos 2002, s. 318-320.

intelektualnej, a jednocześnie przestrzegać żydowskiego prawa⁷⁰. Dla *chasidim* jednak kultura hellenistyczna jako przyjęty sposób życia – *bios ho koinos*, jak mówił Józef Flawiusz – była postrzegana jako pogańska.

F. Powstanie machabejskie

Powstanie machabejskie wybuchło w 167 r. przed Chr. i przekształciło się w wieloletnią wojnę przeplataną okresami pokoju. Można ją podzielić na trzy zasadnicze fazy, zgodnie z głównymi celami operacji militarnej prowadzonej przez Hasmoneuszy: 1. faza wojny wyniszczenia (anihilacji) za Judy i Jonatana; 2. faza wojny wypędzenia (usunięcia) za Szymona; 3. faza wojny podbojów (aneksji) za Jana Hirkana, Arystobula i Aleksandra Janneusza. Zanim jednak zostaną omówione dwie pierwsze fazy – taki bowiem zakres obejmuje 1-2Mch – postawmy pytanie o przyczyny wybuchu powstania.

Przyczyny wybuchu powstania. Wydaje się, że tło wybuchu powstania było bardziej złożone niż wynika to z pobieżnej lektury 1-2 Mch. Tu na pierwszy plan wysuwa się bezpardonowa walka Antiocha i Seleucydów z judaizmem, narodową religią Żydów. Epifanes nie tylko wprowadził świeckie prawo greckie i zezwolił na powstawanie instytucji obcych kulturze żydowskiej, jak gimnazjon i stadion, ale ostrze swej polityki skierował przeciwko wierzącym w Judei. Społeczności żydowskiej nakazano przyjęcie nowych wierzeń, nałożono nań obowiązek uczestniczenia w składaniu pogańskich ofiar i zakazano wyznawania religii możeszowej pod groźbą kary śmierci. To, że Antioch prowadził politykę siły, a czasem terroru, nie ulega wątpliwości; czynili tak wszyscy starożytni władcy. Trudno jednak określić, jaki był zakres przymusowej hellenizacji i prześladowania religijnego za jego czasów. Trzeba bowiem pamiętać o odróżnieniu wojen machabejskich jako wydarzenia historycznego od teologicznie opracowanych dzieł, które je przedstawiają. Baza źródeł ogranicza się tu do tych proveniencji żydowskiej (Dn, 1-2Mch i Flawiusz), na dodatek wytworzonych przez osoby blisko związane z Machabeuszami i polityką dynastyczną Hasmonejczyków⁷¹. Dynastia ta miała konkretny cel w takim, a nie innym przedstawieniu przyczyn wybuchu powstania i własnej roli, a źródła, które powstały w jej środowisku, stanowią już opracowaną „wersję wydarzeń”, a nie ich opis. Wydaje się, że powody, dla których Antioch podejmował represje, nie miały wiele wspólnego z obsesją religijną czy manią antyżydowską. Tak zadeklarowana

⁷⁰ Wydaje się, że stanowisko takie reprezentował np. najwyższy kapłan Alkimos, zmarły w 159 r. przed Chr. Jego postawa została przez nurt pobożnościowy potępiona, a on sam uznany za kolaboranta (1Mch 7,23n; 2Mch 14,3n).

⁷¹ Szerzej H. Schmitt, *Untersuchungen zur Geschichte Antiochos*, s. 84nn; J. Maier, *Miedzy Starym a Nowym Testamentem*, s. 162-174. Co do proveniencji autora Księgi Daniela zob. np. T. Brzegowy, *Prorocy Izraela*, cz. I, Tarnów: Biblos 1999, s. 295. Z kolei Flawiusz w opisie jest bardzo zależny od 1-2Mch.

walka przeciw jednej religii lokalnej byłaby sprzeczna z tym, co wiemy o Seleucydach i pozostawałaby bez paraleli w erze hellenistycznej⁷². Raczej jego poczynania bazowały na chłodnej kalkulacji, aby zapewnić skuteczną politykę na znacznie szerzej zakrojonej mapie politycznej imperium Seleucydów. Ówczesne monarchie greckie nie miały bowiem ambicji rządów religijnych; to, co się liczyło, to zagwarantowanie porządku, pokoju i prawa na opanowanych terytoriach⁷³. Nie oznacza to, że żadnych prześladowań na tle religii nie było. Prawdopodobnie Grecy uważali, że Bóg Jahwe to kolejna lokalna odmiana Zeusa, a sprzeciw Żydów odbierali jako działalność wywrotową. Antioch Epifanes nie docenił wyjątkowości monoteistycznej religii żydowskiej, a wprowadzenie synkretycznego kultu do świątyni w Jerozolimie uznał mylnie za kwestię drugorzędną. Dla Żydów było to potworną arogancją wobec jedyne Boga, wobec której powstał ogromny opór, który pod przywództwem rodziny Hasmonejczyków (Machabeuszy) doprowadził do wybuchu powstania.

Konflikt zewnętrzny i wewnętrzny. Dyskutując o przyczynach wybuchu powstania machabejskiego, nie można zapomnieć o podziale w łonie samej społeczności żydowskiej. Współcześni badacze przesuwają akcent z wojny międzynarodowej na tarcia wewnętrzne pomiędzy Żydami zhellenizowanymi a tradycjonalistami. Księgi machabejskie potwierdzają taki obraz: konflikt równie silny, jeśli nie silniejszy jak zewnętrzny, rozgorzał pomiędzy frakcjami żydowskimi. Chodziło nie tylko o ocenę zderzenia judaizmu z hellenizmem, ale o władzę polityczną nad świątynną prowincją Judei, której przywódcy stawali się równocześnie arcykapłanami świątyni jerozolimskiej. Konflikt ten ujawnił się wyraźniej już przed wybuchem powstania przez sojusz, jaki frakcja reformatorska zawarła z rządem Seleucydów przeciwko frakcji konserwatywnej. Tak ocenia to autor 1Mch: *W tym to czasie wystąpili spośród Izraela synowie wiarołomni, którzy podburzyli wielu ludzi, mówiąc: «Pójdźmy zawrzeć przymierze z narodami, które mieszkają wokół nas. Wiele złego bowiem spotkało nas od tego czasu, kiedyśmy się od nich oddalili». Słowa te w ich mniemaniu uchodziły za dobre. Niektórzy zaś spośród ludu zapalili się do tej sprawy i udali się do króla, a on dał im władzę, żeby wprowadzili pogańskie obyczaje. W Jerozolimie więc wybudowali gimnazjum według pogańskich zwyczajów. Pozbyli się też znaku obrzezania i odpadli od świętego przymierza. Sprzęgli się też z poganami i zaprzędali się [im], aby robić to, co złe (1,11-15).*

⁷² Szerzej E. Gruen, *Seleucid Royal Ideology*, s. 47; S. Weitzman, *Plotting Antiochus's persecution*, *Journal of Biblical Literature* 123 (2004) s. 220; E. Bickerman, *The God of the Maccabees. Studies on the Meaning and Origin of the Maccabean Revolt*; w: *Studies in Jewish and Christian History* (Ancient Judaism and Early Christianity 68), t. 1-2, Leiden: Brill 2007, s. 1025-1042.

⁷³ J. Assmann, *Martyrdom, Violence, and Immortality. The Origins of a Religious Complex*, w: *Dying for the Faith, Killing for the Faith. Old-Testament Faith-Warriors (1 and 2 Maccabees) in Historical Perspective*, red. G. Signori, Leiden-Boston: Brill 2012, s. 39-60.

Obie strony konfliktu starały się wciągać w niego postronne osoby i instytucje⁷⁴. W pierwszej fazie była to wewnętrzna walka o władzę między kapłanami świątynnymi, podczas której obiecano królowi wyższe daniny za mianowanie nowego arcykapłana, Jazona. W taki sam sposób arcykapłanem został Menelaos. Konflikt dotyczył głównie Jerozolimy, jako stolicy. Jerozolima miała znaczącą wyższą warstwę społeczną, która pozytywnie oceniała otwarcie religii żydowskiej na wpływy hellenistyczne. Naprzeciw tej reformy stały konserwatywne warstwy wiernych Torze, w przeważającej mierze z uboższej ludności miejskiej i obszarów wiejskich, negatywnie nastawione do nadchodzących zmian⁷⁵.

Możliwe jest, że inicjatywa hellenizacji Jerozolimy wyszła nie tyle od władz Seleucydów, ale z samej żydowskiej frakcji reformatorskiej⁷⁶. Arcykapłan Jazon w ten sposób uzyskał pozwolenie od Antiocha IV, aby zbudować gimnazjon i podjąć hellenistyczny sposób życia. Wielu Żydów domagało się gimnazjonu i chętnie do niego uczęszczali. Niektórzy z nich za wstydlive uważali znamię obrzezania, które starali się ukrywać, stosując zabiegi chirurgiczne⁷⁷. Ponieważ dla *chasiidim* przyjęcie nowej kultury było zdradą – zatem to nie bycie Grekiem czy greckim, ale porzucenie prawa żydowskiego na korzyść międzynarodowych wpływów stało się rzeczywistym rdzeniem ostrego konfliktu, który doprowadził do bratobójczej walki⁷⁸. Księgi machabejskie wielokrotnie ukażą Machabeuszy niszczących miasta żydowskie i mordujących własnych pobratymców, którzy przyjęli ideały greckie (np. 1Mch 2,44-48; 3,5-9; 7,23-24; 9,73). Wynika z tego, że powstanie Judy to nie tylko walka wyzwolenicza z okupantem, ale w pewnym sensie wojna domowa przeciwko tym,

⁷⁴ Szerzej S. Weitzman, *Plotting Antiochus's persecution*, s. 219-234; E. Bickerman, *The God of the Maccabees*, s. 1025-1042; S. Honigman, *Tales of High Priests and Taxes*; tenże, *Religious Persecution or High Taxes? The Causes of the Maccabean Revolt against Antiochus IV*, *Bible and Interpretation*, October 2014 (online: <http://www.bibleinterp.com/articles/2014/10/hon388014.shtml>, dostęp z dnia: 05.06.2015);

⁷⁵ P. Schäfer, *Geschichte der Juden in der Antike. Die Juden Palastinas von Alexander dem Großen bis zur arabischen Eroberung*, Stuttgart: Verlag Katholisches Bibelwerk 1983, s. 53; H. Kreissig, *Die Ursachen des 'Makkabäer'- Aufstandes*, *Klio* 58 (1976) s. 249-253; Ł. Niesiołowski-Spanò, *Antiochus IV Epiphanes and the Jews - A Reassessment*, w: *History, Archaeology and the Bible Forty Years after "Historicity"*, red. I. Hjelm, T.L. Thompson, London: Routledge 2016, s. 130-140.

⁷⁶ J. Assmann, *Martyrdom*, s. 43.

⁷⁷ Józef Flawiusz tak o tym pisze: „[Menelaos i Tobiadzi] umknęli do Antiocha. Oświadczyli mu, że chcą odstąpić od praw ojczystych i wyznaczonego przez nie ustroju, aby przyjąć prawa królewskie i grecki sposób życia. Prosił więc, żeby im pozwolił zbudować gimnazjon w Jerozolimie; zgodził się na to król. Odtąd starali się o to, aby niewidoczne były u nich oznaki obrzezania. Chcieli bowiem być Grekami nawet wtedy, gdy się rozbiorą. Odrzucili także wszystkie inne obyczaje ojczyste i naśladowali życie obcych narodów”. (Ant XII,v,1). Aluzje do zabiegu „od-obrzezywania” znajdziemy w apokryfie „Wniebowzięcie Mojżesza (8,3) i w Misznie (Awot 3,11). O takiej możliwości pisze też św. Paweł: *Jeśli ktoś został powołany jako obrzezany, niech nie pozbywa się znaku obrzezania* (1Kor 7,18a).

⁷⁸ E.S. Gruen, *Heritage and Hellenism. The Reinvention of Jewish Tradition*, Berkeley: University of California Press 1998, s. 1-41.

którzy włączyli się w proces hellenizacji Judei⁷⁹. Konflikt, który ujawnił się z całą mocą wybuchem powstania machabejskiego, nie był jedynie konfliktem zewnętrznym. Był także wsobny dla judaizmu. Gorliwość ujawniła się tu jako zjawisko wewnątrz-religijne i w swej istocie nie była skierowana przeciw innym monoteizmom i wiarom, ale przeciw heretykom i apostatom z wnętrza judaizmu. Ukazuje to zwłaszcza lektura 2Mch: o ile w 1Mch naczelną ideą jest walka przeciw poganom o wolność i prawo, o tyle w 2Mch głównymi przeciwnikami są zhellenizowani Żydzi.

8. OKRES RZYMSKI (63 przed Chr. – 311 po Chr.)

Okres ten zaczął się od 63 roku, gdy Pompejusz przejął władzę nad Palestyną. Początkowe lata, a nawet dziesiątki lat związane były z walką o władzę, z powstaniami, a więc z czasem niesprzyjającym powstawaniu i rozwojowi nowego budownictwa. Okoliczności zmieniły się dopiero po wygranej Cezara w Egipcie, gdy Antypater otrzymał jako wyraz wdzięczności od Rzymian tytuł prokuratora Judei. Jerozolima odzyskała swoją własną konstytucję, a wraz z nią prawo odbudowania murów obronnych. Antypater przystąpił do dzieła, naprawił (około 47 przed Chr.) zniszczenia spowodowane przez Pompejusza przy zdobywaniu miasta.

A. Herod Wielki

Epoka wielkich zmian w architekturze Palestyny zaczęła się wraz z panowaniem Heroda Wielkiego. Jego długie rządy dzieli się często na trzy okresy. Pierwszy (37-25), w którym miały miejsce niepokoje i który związany był z wyeliminowaniem jego przeciwników. Drugi (25-14) to czas pokoju. Tutaj zapadły decyzje o rozbudowie świątyni jerozolimskiej. Trzeci okres (14-4), to czas intryg pałacowych, oznacza etap zmierzchu panowania Heroda.

1. Najważniejszym dziełem tego króla była bezsprzecznie **rozbudowa Świątyni**, zapoczątkowana w 19 r. przed Chr. i ukończona w zasadniczej części w 9 przed Chr. (całość zakończono w 64 r. po Chr., na krótko przed wybuchem pierwszego powstania żydowskiego i zniszczeniem świątyni). Według danych zaczerpniętych z Józefa Flawiusza i Miszny, oraz wyników prac archeologicznych w pobliżu murów - świątynia zajmowała teren w kształcie trapezoidalnym. Cały jej obwód wynosił 1380 m. Mur okalający świątynię od zachodu miał około 480 m, a mur północny około 300 m. Sam teren dziedzińca świątynnego wznosił się

⁷⁹ E.S. Gruen, *Heritage and Hellenism*, s. 37-41; J. Kirsch, *God against the Gods. The History of the War Between Monotheism and Polytheism*, New York: Viking Compass 2004, s. 78-82.

wysoko ponad poziom podłoża skalnego, na którym opierała się południowa - poszerzona przez Heroda - część dziedzińca świątynnego. Herod poszerzył dawną świątynię 30 m w kierunku południowym i 200 m w kierunku zachodnim. Do budowy murów otaczających teren świątynny użyto duże bloki kamienne (największe 1,8 wys. - 12 m dług.), bardzo starannie ociosane. Na zewnętrznej stronie dookoła gładkie rowkowanie, które pozwalają łatwo zidentyfikować herodiański styl budownictwa i technikę obróbki kamienia. Dzisiaj resztki takiego muru spotyka się jeszcze w miejscu zwanym "Ścianą Płaczu" (pozostałość zachodniego muru świątyni). Są one śladem wysoko rozwiniętych umiejętności kamieniarskich (kamienie narożne waży około 100 ton).

W murze otaczającym teren świątynny znajdowało się **8 bram**. Od strony wschodniej prowadziła na teren świątynny Brama Suzy (od wyrzeźbionego na niej pałacu z Suzy). Niektórzy utrzymują, że obecna Brama Złota (pochodząca z epoki muzułmańskiej, dziś zamurowana) zajęła miejsce Bramy Suzańskiej. Przez nią wychodził arcykapłan za służbą liturgiczną na Górę Oliwną podczas szczególnych uroczystości (Lb 19,2). Najwięcej wejść prowadziło do świątyni od strony zachodniej. Aż czterema bramami można było przejść stąd na Dziedziniec Pogan; wszystkie one znajdowały się w dolnej partii muru zachodniego. Oprócz czterech bram leżących w dolnej partii murów na teren świątynny wprowadzały ponadto od strony zachodniej dwa wejścia leżące w ich górnej partii, na poziomie dziedzińca świątynnego.

Od wewnętrznej strony do murów okalających teren świątynny przylegały **portyki**. Najbogatszym z nich był Portyk Królewski (32 m szer.), w skład którego wchodziły 162 kolumny. Ustawione w czterech rzędach tworzyły trzynawowe pomieszczenie. Główna środkowa nawa była dwukrotnie wyższa (33 m) od pozostałych. Sam strop był drewniany i bogato rzeźbiony. Tutaj mogły znajdować się znane z Ewangelii stragany kupców i bankierów. Portyk wschodni był Portykiem Salomona (15 m szerokości). W jego skład wchodziły tylko dwa rzędy kolumn, niższych (12,5) niż w poprzednim portyku. Tutaj toczył dyskusję Pan Jezus w dzień Poświęcenia Świątyni. Miejsce, w którym Portyk Królewski łączył się z Portykiem Salomona określone jest jako pinaculum - miejsce największej różnicy poziomów między szczytem murów a poziomem ziemi (około 90 m). Do tego miejsca odwołuje się scena kuszenia w świątyni. Podobnie jak wschodni zbudowane były następne portyki, północny i zachodni.

Wszystkie cztery portyki stanowiły zewnętrzne obramowanie **Dziedzińca Pogan**, zajmującego największą część całego terenu świątynnego. Tu mogli wkraczać wszyscy poganie pragnący oddać cześć Bogu Izraela, oraz wszyscy Izraelici; również ci będący w stanie nieczystości sakralnej. Przejście z Dziedzińca Pogan na następne dziedzińce świątynne prowadziło przez bramy (9) w niskiej (1,5 m) balustradzie otaczającej zarezerwowany teren

świątynny. Balustrady tej nie mogli przekroczyć nie Izraelici, bez niebezpieczeństwa utraty życia. Informowały o tym inskrypcje w języku łacińskim i greckim: "Zabrania się cudzoziemcom przekraczania balustrady otaczającej świątynię i wchodzenia w obręb przybytku. Ktokolwiek zostałby na tym przyłapany sam będzie winien swojej śmierci, która go spotka". Odnaleziono fragmenty greckie dwóch inskrypcji tej treści (1971; 1936).

Wewnątrz balustrady znajdował się sam **Dziedziniec Wewnętrzny**, składając się z trzech części: Dziedzińca Kobiet, Dziedzińca Izraela, Dziedzińca Kapłanów. Na dziedziniec wewnętrzny prowadziło 9 bram (cztery od północy, cztery od południa i jedna od wschodu). Najbardziej imponującą z nich była Brama Koryncka (=utożsamiana z Piękną; Dz 3,2-3). W efekcie tego, że cały Dziedziniec Wewnętrzny był podwyższony w stosunku do Dziedzińca Pogan, wszystkie dziewięć bram było poprzedzonych schodami o pięciu stopniach. Bramy te miały 13,86 m wys. i 6,93 m szer. **Dziedziniec Kobiet** był dostępny dla wszystkich kobiet i mężczyzn z Izraela. Tam znajdowały się pomieszczenia przeznaczone do przechowywania drzewa, wina i oliwy. Tam też stało 13 skarbon (korban) w kształcie odwróconych trąb, gdzie wierni wrzucali ofiary na potrzeby kultu. Przedłużeniem Dziedzińca Kobiet był Dziedziniec Izraela leżący powyżej pierwszego (o 3,75 m). Na dziedziniec ten można było się dostać poprzez jedną z siedmiu bram (3 od pñ., 3 od pñd. i 1 od wsch.). Brama wschodnia zwana Bramą Nikanora (od nazwy fundatora) była tu jedną z najważniejszych bram świątynnych (23,1 m wys. x 11,55 m szer.). Ona zwana jest w Misznie bramą wiodącą na dziedziniec świątynny.

Na **Dziedzińcu Izraela** albo **Mężczyzn** gromadzili się na modlitwę mężczyźni będący w stanie czystości rytualnej. Pod poziomem Dziedzińca Izraela znajdowały się pomieszczenia - otwarte w stronę Dziedzińca Kobiet - gdzie przebywali lewici grając na instrumentach muzycznych. Wreszcie ostatni z wewnętrznych to **Dziedziniec Kapłanów**, oddzielony od poprzedniego balustradą. W miejscu tym mieli prawo przebywać tylko kapłani oraz Izraelici w dzień Święta Namiotów. Był on znowu wyniesiony powyżej poprzedniego dziedzińca i prowadziły do niego cztery schody. Na dziedzińcu tym znajdował się ołtarz całopalenia, cysterna i sam budynek świątynny. Ołtarz zrobiony według wymogów Prawa z nieociosanych kamieni i pozbawiony stopni, znajdował się naprzeciw bramy Nikanora, a dochodziło się do niego po rampie od strony południowej. Od strony północnej było miejsce, gdzie stały zwierzęta ofiarne. W pñd-zach. części ołtarza miały być dwa otwory, przez które spływała krew do kanału połączonego z kanałem wodnym, którym została odprowadzona do potoku Cedron. Między ołtarzem a świątynią stała jedna cysterna (kijor). Według Miszny od ołtarza podchodziło się do świątyni po dalszych dwunastu stopniach.

Centrum religijnym Izraelitów był **budynek świątynny**. Wybudowany przez Heroda, z zachowaniem dawnej tradycji salomonowej, składał się z trzech części: portyku, Miejsca

Świątę i Miejsca Najświętszego. Portyk (**ulam**) - szeroki i wysoki 50 m - posiadał wspaniałe drzwi (20 m wys. i 10 m szer.). Wewnątrz pomieszczenie portyku miało 5 m długości i 10 m szerokości. Następne pomieszczenie to Miejsce Świąte (**hechal**). Prowadziły do niego drzwi (10 m wys. i 5m szer.) zasłonięte kotarą z wyhaftowaną mapą nieba. Miszna mówi tu o dwóch parach drzwi, jednych otwierających się do wewnątrz portyku i drugich otwierających się wewnątrz Miejsca Świątego. Miejsce Świąte (długie 20 m i szerokie 10 m i wysokie 20 m) było pomieszczeniem, w którym stały trzy przedmioty: w pośrodku ołtarz kadzielnny, po prawej świecznik siedmioramienny, po lewej stół na chleby pokładne. Grubość muru Miejsca Świątego miałyby wynosić 3 m. Trzecim pomieszczeniem było Miejsce Najświętsze (**dewir**) oddzielone od poprzedniego podwójną kotarą. Miało ono kształt kwadratu o 10-metrowym boku. Do tego miejsca, pozbawionego arki z tablicami przymierza, wchodził tylko arcykapłan i to tylko raz w roku w święto Jom Kippur, tj. Dzień Przełagania.

Świątynia nie była jedyną budowlą, jaką zrealizował Herod w Jerozolimie. Znane są też jego prace przy twierdzy Antonii, Pałacu Herodowym i Stadionie oraz samych murach miejskich. Herod wzniósł w Jerozolimie również teatr, amfiteatr i stadion do ćwiczeń gimnastycznych: niektórzy lokalizują go w dolinie Tyropeon. Hipoteza ta nie jest jak dotąd potwierdzona przez odkrycia archeologiczne. Poniżej kilka słów o twierdzy Antonia i pałacu Heroda.

Na miejscu dawnej fortecy hasmonejskiej, Herod wybudował **fortecę** zwaną **Antonia**, przylegającą do płn-zach. narożnika świątyni. W oparciu o pierwsze wykopaliska rekonstruowano Antonię jako umocnienie posiadające w narożnikach 4 wieże, a w centrum spory dziedziniec (50 m kwadratowych) wyłożony płytami kamiennymi, które określono jako Litostrotos (L.H. Vincent). W późniejszych pracach wykopaliskowych uznano, że kamienny dziedziniec został - tak jak łuk zwany "Ecce Homo" zbudowany dopiero w II wieku po Chr., jako część Aelia Capitolina (świątyni greckiej postawionej później w miejsce świątyni jerozolimskiej). Odkrycia te pomniejszyły automatycznie obszar jaki mogła zajmować Antonia do przestrzeni między ścianą północną świątyni a Via Dolorosa. W tej twierdzy mieszkali Herod zanim nie zbudował sobie pałacu w zachodniej części miasta. Później służyła ona Piłatowi jako Praetorium.

Pałac Heroda znajdował się w płn-zach. części muru pierwszego. Częścią tego pałacu jest budowla znana dzisiaj pod nazwą Wieży Dawida (kiedyś Wieża Fazaela). Oryginalne herodiańskie mury zachowały się tu do 20 m wysokości. Pozostała część pałacu rozciągała się w kierunku południowym zajmując sporą część Górnego Miasta. Nie pozostało z niego wiele poza fragmentami fundamentów, na których opierały się budynki, tarasy, ogrody i kanały. Nie jest wykluczone, że to co wydobyto w 1901 roku, podczas budowy kościoła anglikańskiego jest resztką wieży Mariamme. To co odkrył C.N. Johns między 1937-1948 może być resztą

wymienionych przez Józefa Flawiusza wieży Hippikus. Kiedy Tytus zdobył Jerozolimę, rozkazał zniszczyć pałac Heroda będący jednocześnie fortecą. Ocalały wówczas tylko wieże.

Działalność Heroda nie ograniczała się wyłącznie do budownictwa na terenie Jerozolimy. Za jego panowania powstało wiele monumentów budownictwa, które rozmieszczane były na terenie całej Palestyny, przebudowywanych bądź też powstałych od fundamentów: Jerycho herodiańskie, Herodion, Aleksandrion, Hyrkania, Macheront, Masada, Cezarea, Samaria, Hebron.

Jerycho zostało przekazane Żydom na powrót przez Oktawiana (30 r. przed Chr.). Tutaj budowali swój pałac zimowy poprzedni Hasmoneusze. Tutaj również Herod wybudował swoją rezydencję zimową, amfiteatr, hippodrom, rozbudował system irygacyjny, dzięki któremu użyźnił całą dolinę.

Herodion był jednocześnie pałacem i fortecą zbudowaną przez Heroda na szczycie wzgórza w kształcie regularnego stożka, leżącego nieopodal Betlejem i widocznego z Jerozolimy. Miała to być siedziba odrębnej toparchii a jednocześnie grobowiec Heroda. Gotowa w 15 r. przed Chr. została zdobyta wkrótce po upadku Jerozolimy w 70 roku. Na szczycie wzgórza wznoszącego się około 60 m nad poziom otaczających go pól odkryto fortecę otoczoną podwójnym murem (średnica zewnętrznego 62 m), w którego wnętrzu biegnie korytarz (3.5 m). W mur wkomponowane są cztery wieże. Wschodnia część wzgórza zajęta jest przez ogród otoczony z trzech stron kolumnami. Zachodnia część wzgórza zawiera budynki dla służby oraz budynki pałacowe. W części półn-zach. znajdowały się termy, którego ściany pokryte są freskami w pierwszym stylu pompejańskim. Wewnątrz wzgórza, poniżej poziomu pałacu (15 m) odkryto cztery zbiorniki na wodę, którą dostarczano prawdopodobnie w workach transportowanych przez zwierzęta, z sadzawki leżącej u podnóża. Z fortцы schodziło się tam poprzez bramę (5 m wysoką) przechodzącą przez mur północny, po 200 marmurowych schodach, z których żaden się nie zachował.

Aleksandrion położony w pobliżu Jordanu, po jego zachodniej stronie był miejscem ufortyfikowanym wcześniej przez Aleksandra Jannai i przebudowanym (w 38 przed Chr.) przez brata Heroda Wielkiego. Również Herod przyczynił się do jej rozbudowy i ufał w jego siłę do tego stopnia, że przechowywał tutaj swoje skarby.

Hirkanium (Hyrkania) była również fortyfikacją z czasów przedherodiańskich. Położona na półd.-wsch. od Jerozolimy została zbudowana przez Jana Hirkana. Przebudowana przez Heroda Wielkiego służyła jako tajemne więzienie jego nieprzyjaciół.

Macheront to forteca Heroda Wielkiego usytuowana na szczycie pustynnego wzgórza na wschód od Morza Martwego (739 m n.p.m.). Podobnie jak Herodion pobudowana na szczycie wzgórza służyła jednocześnie za fortecę, pałac i więzienie. U stóp wzgórza Herod zbudował miasto. Tutaj za Heroda Antypasa został ścięty Jan Chrzciciel.

Masada jest najslawniejszą z fortec herodowych. Położona nad Morzem Martwym na Pustyni Judzkiej na wysokim wzgórzu (246 m n.p.m. – gdy teren znajduje się około 200 m p.p.m.) dominującym nad okolicą zajmuje obszar prawie 8 hektarów. Dostęp do płaskiego szczytu w kształcie rombu jest trudny, a twierdzy bronią strome kilkusetmetrowe zbocza. Herod Wielki, zdając sobie sprawę z wartości obronnych tego miejsca, umocnił je po Jonatanie Machabeuszu i zbudował pałac w północnej, schodzącej w dół 3 tarasami, części wzgórza. Prace wykopaliskowe (Y. Yadin; 1963-1965) wykazały, że mury pałacowe, ściany i kolumny zostały tu często po prostu wykute w ścianach skalnych. Górny taras pałacu składał się z pomieszczeń mieszkalnych. Oprócz pałacu znaleziono tu termy, pałac zachodni i **synagogę**. Ta ostatnia pochodzi z czasów I powstania żydowskiego. Usytuowana w półn-zach. części muru kazamatowego była skierowana w stronę Jerozolimy (12,5 x 10,5 m). Dookoła jej muru biegły wymurowane ławy wznoszące się coraz wyżej czterema stopniami w kierunku ściany. W jednym z jej narożników znaleziono pod podłogą fragmenty dwóch manuskryptów (część ksiąg Pwt i Ezechiela). Jest to **najstarsza ze znanych synagog i jedyna zachowana z okresu Drugiej Świątyni**. Dla zabezpieczenia wody zbudowano tu system potrójny. Pobudowano najpierw tamy i system kanałów zbierających wodę w zbiorniki położone w dolinie oraz dwa akwedukty. Wewnątrz wzgórza wykuto w skale 12 zbiorników; osiem w górnej partii i cztery w dolnej partii wzgórza. Każda z cystern mogła pomieścić około 4000 metrów sześciennych wody.

W roku 66 n.e. w czasie wojny żydowskiej Masadę zajęli zeloci. Masada stała się jednym z trzech ostatnich punktów oporu Żydów przeciw Rzymianom. W oblężeniu twierdzy brało udział 5 tys. żołnierzy rzymskich oraz 9 tys. niewolników i jeńców, wykorzystywanych głównie do prac ziemnych. Dzięki nim usypano skarpe, po której rozpoczęto szturm fortecy przy pomocy wieży oblężniczej. Sytuację wewnątrz twierdzy w czasie oblężenia znamy z relacji Józefa Flawiusza, jednak trudno powiedzieć, na ile jego opis odpowiada prawdzie. Kiedy dostrzeżono bezcelowość dalszej obrony przystano na propozycję zbiorowego samobójstwa. Każdy mężczyzna zabił żonę i dzieci, następnie wylosowano dziesięciu zelotów, którzy zabili pozostałych mężczyzn, z tych wybrano jednego, który zabił pozostałych i wreszcie popełnił samobójstwo. Pozostawiono nietknięte zapasy żywności, aby Rzymianie wiedzieli, że nie wzięli twierdzy głodem. Flawiusz podaje liczbę 960 obrońców, którzy odebrali sobie życie.

Samaria otrzymała w czasie Heroda Wielkiego zupełnie nowy wygląd. Król nazwał ją nowym imieniem Sebaste, na cześć Augusta. Z tego czasu pochodzą dwie okrągłe wieże umieszczone po obu stronach bramy wejściowej do miasta. W najwyższym punkcie miasta na wzgórzu umieszczono świątynię Augusta (35 x 24 m), dla której trzeba było skonstruować specjalną platformę. Herod wzniósł tu również stadion, w półn-wsch. sektorze miasta.

Otoczony czterema portykami o kolumnach doryckich był związany z kultem Kore. Wiele z dzisiaj odkrytych części forum i bazyliki zostało zbudowane także za Heroda Wielkiego.

Cezarea Nadmorska stała się dzięki aktywności Heroda miastem portowym. Port był największym przedsięwzięciem tego miasta. Badania przeprowadzone wskazują na to, że południowy falochron miał 600 m długości. Północny był znacznie krótszy (250 m). Część portu, jego magazyny i doki zostały wzniesione na wybrzeżu. Późniejsze bizantyjskie porty w Cezarei były znacznie mniejsze od herodowego. W teatrze - po wielu przebudowach - pozostała po czasach herodowych tylko cavea z jej schodami, euripus⁸⁰ i koncentryczne przejścia między rzędami. W późniejszym okresie cesarskim do remontu stopni teatru został użyty jeden ze zniszczonych kamieni noszący napis "Pontius Praefectus Judaeae" oraz "Tibericum". Jest to napis dedykacyjny piłata na cześć Tyberiusza, jedyny znany napis dokumentujący istnienie osoby znanej z Ewangelii. Do budowli Heroda zalicza się również sztuczne podium wzniesione na wsch. od portu. Prawdopodobnie miało ono stać się bazą Akropolu tego miasta.

B. Apostoł Paweł

Jest powszechną opinią, że po Jezusie chrześcijaństwo najwięcej zawdzięcza św. Pawłowi. Przewyższa w czynie i słowie Apostołów, nie zatrzymują go granice, władcy ani spory wewnętrzne. Idzie poprzez imperium rzymskie, obierając jako cel ewangelizowanie pogan, nie zamyka się i na Żydów. Może być uważany za reprezentanta chrześcijańskiego kościoła, który mając centrum w Antiochii wysyłał swoich misjonarzy na teren całej dzisiejszej Azji. Specyfika jego przepowiadania znacznie odbiegała od sposobu działania kościoła judeochrześcijańskiego, ukierunkowanego przede wszystkim na Żydów. Urodzony w Tarsie (Cylicja) na początku ery chrześcijańskiej w rodzinie żydowskiej, tam zaczął pobierać pierwsze nauki. Przenosi się następnie do Jerozolimy, gdzie pogłębia studia nad Prawem Mojżesza i tradycją pod patronatem Szkoły Gamaliela (około 15-20 po Chr.) osiągając - jak się wydaje - godność członka Sanhedrymu (Dz 26,10). W między czasie, w okresie działalności Jezusa, mógł być poza Palestyną skoro nie wspomina nigdy o naocznej znajomości z żywym Nauczycielem. Początkowo po śmierci Chrystusa, gdy rozwija się kościół Paweł występuje jako wysłannik Sanhedrymu w jego zwalczaniu, ale już około 36 r. następuje „nawrócenie” jego w drodze do Damaszku. Po przyjęciu chrztu udaje się do Arabii, wraca do Damaszku, potem potajemnie go opuszcza ażeby dotrzeć do Jerozolimy. Tutaj również musi ukrywać się przed atakami dawnych współwyznawców i pokonać niedowierzanie do niedawna prześladowanych przez siebie chrześcijan. Wraca do Tarsu i

⁸⁰ Kanał służący do odprowadzenia wody biegnącej dookoła orkiestry.

pozostaje tam kilka lat (39-43). Dopiero po tym okresie zostaje zaproszony do przepowiadania w Antiochii, dawnej stolicy państwa Seleucydów. Po śmierci Heroda Agryppy I jest wysłany przez kościół anticheński do przekazania kolekty kościołowi jerozolimskiemu. Po wypełnieniu swego zadania wraca do Antichii skąd rozpocznie swoją pierwszą podróż misyjną.

Rozpoczęła się ona - podobnie jak dwie następne - w **Antiochii**: jednym z największych miast leżącym w zasięgu wpływów rzymskiego cesarstwa, obok Rzymu, Aleksandrii i Aten. Miasto to nie straciło wiele na swoim znaczeniu nawet po zajęciu go przez Rzymian (64 przed Chr.). Oni to nadali mu tytuł stolicy prowincji Syrii, a w około 20 lat później (47 przed Chr.) przywilej wolnego miasta, które mogło kierować się swoimi prawami ojczystymi. Godnością tą miasto cieszyło się także za czasów, w których żył św. Paweł. W Antiochii mieszkało wtedy sporo Żydów. Razem z koloniami ateńskimi i macedońskimi należeli oni do założycieli miasta i otrzymali od króla Seleukosa I Nikanora te same prawa co Grecy (305-281). To właśnie wspólnota żydowska była pierwszym słuchaczem Ewangelii w Antiochii, zanim jeszcze pojawili się w tym mieście Żydzi z Cypru i Cyreny przepowiadający Dobrą Nowinę również Grekom (Dz 2,18-21). **C.D.N.**

C. Kościół judeochrześcijański

W czasie, gdy Paweł działał wśród pogan odnosząc pewne sukcesy, w Palestynie żył i działał prześladowany kiedyś przez niego "Kościół z obrzezania", tj. składający się z ludności żydowskiej. Mimo trudności kościół prowadzony przez Piotra i Jakuba nie został złamany. Gdy św. Paweł po ukończeniu trzeciej podróży misyjnej zjawił się w Jerozolimie opowiadając o licznych nawróceniach wśród pogan dokonanych przez jego posługę, Jakub i starsi nie omieszkali zaznaczyć, że i wśród Żydów kościół się rozrasta: *Widzisz bracie, ile tysięcy Żydów uwierzyło, a wszyscy trzymają się gorliwie prawa* (Dz 21,20).

Ci judeo-chrześcijanie, którzy zamieszkiwali Jerozolimę przed oblężeniem i zdobyciem miasta, opuścili je w roku 70 i udali się poza obszar Palestyny, do Pelli (Euzebiusz, HE III, 4,3). Część z nich powróciła z powrotem po ukończeniu wojny, gdy Szymon, "kuzyn Pana", został głową kościoła. Następny wstrząs wspólnota żydo-chrześcijańska przeżyła w 135 r., kiedy razem ze wszystkimi Żydami zmuszona została do opuszczenia Jerozolimy. W miejsce ich sprowadzono tam ludzi pochodzenia nieżydowskiego. Według Euzebiusza do tego momentu w Jerozolimie sprawowali władzę nad kościołem z obrzezania następujący biskupi: Jakub, brat Pański, Szymon, Justus Zacheusz, Tobiasz, Benjamin, Jan, Mateusz, Filip, Seneka, Justus Lewi, Efrem, Józef i Juda.

Pół wieku później wybucha konflikt między „kościołem z obrzezania”, a „kościołem z narodów” w sprawie obchodzenia Paschy w niedzielę, a nie dnia 14 Nizan (Sobór w Cezarei 196). W IV wieku judeochrześcijanie zamieszkiwali Syjon, dookoła pierwotnego miejsca wieczernika, podczas gdy etnochrześcijanie ulokowali się w pobliżu Świętego Grobu. Pierwsi nazywali się Nazarejczykami, drudzy chrześcijanami. Kościół judeochrześcijański miał swoich wyznawców także poza Jerozolimą. Pisząc do Tesaloniczn apostoł mówi: "Wyście się stali naśladowcami kościołów Boga, które są w Judei" (Tes 2,14). Jego ślady odnaleziono w Betlejem, Herodionie, Khirbet el Ain, Khirbet Kilkisz, w pobliżu Kirkanii, w Wadi Garabah. Gminy takie istniały także w regionie Szefali, w Gezer, Liddzie, Jaffie i Cezarei. Następnie w Samarii i jej okolicach (studnia Samarytanki, Flavia Neapolis). Na terenie Galilei kościół obrzezania był obecny w Nazarecie, w Kafarnaum, w Tyberiadzie, Seforis, Sekania, Giszkała i Szefer Amt. Gminy tego samego typu były w Jerozolimie i Syrii, Azji Mniejszej, Egipcie i Rzymie.

Gdy etnochrześcijanie zbierali się wspólnie w miejscach zwanych przez nich z greckiego "kościołami", judeochrześcijanie kontynuowali modlitwy w dzień szabatu w synagogach i świątyni jerozolimskiej dopóki ta istniała. Z czasem powstały odrębne i przeznaczone tylko dla nich chrześcijańskie synagogi, które wyewoluowały się z domów prywatnych. Śladami takich pomieszczeń jest tzw. "Dom Maryji" w Nazarecie, "Dom Piotra" w Kafarnaum, domus Ecclesia w Dura Europos.

Wydaje się, że tego rodzaju połączenie synagogi i pomieszczenia, w którym odbywały się spotkania eucharystyczne można spotkać w Jerozolimie na Górze Syjon. W budynku zwanym dzisiaj **Wieczernikiem** (którego wygląd obecny zawdzięczamy czasom krzyżowców) znajdują się dwie sale. Jedna z nich położona na parterze zwana jest "Groblem Dawida". Druga położona na piętrze, nad grobem Dawida, nazywa się "Wieczernik". Prace archeologiczne przeprowadzone w narożniku płd-wsch. zwróciły uwagę na wyjątkowej wielkości ciosy (do 104 cm wys. x 100 szer.), które nie mogły stanowić części budynku prywatnego. Ich obecność w tzw. "Grobie Dawida" wskazuje na to, że był to budynek użyteczności publicznej. To zaś, że w południowej ścianie dolnej sali znajduje się na wysokości 1,92 m apsyda (głęboka na 1,2 m) mogąca służyć na przechowywanie księgi oznacza, że pomieszczenie to mogło służyć jako synagoga (podobne apsydy znane są z synagogi z es-Samu i z Dura-Europos). Argumentem za używaniem tego miejsca przez chrześcijan są obecne tam graffiti na tynku ścian. Napisy te brzmią następująco: "Zwyciężaj Panie" i "O Jezusie spraw bym żył", "O Panie Samowładco". Wiek synagogi przy grobie Dawida (III po Chr.) jest starszy niż synagogi z Dura Europos.

W Nazarecie znajdowały się pozostałości pomieszczeń związanych tradycjami o rodzinie Jezusa. Pierwsza z nich to tzw. Grota Zwiastowania. Pod poziomem dzisiejszego

kościół, oraz kościoła krzyżowców i bizantyjskiego są resztki budynku mającego kształt synagogi z II-III w. Jej ściany pokryte białym tynkiem zachowały ślady napisów i rysunków. Napis XP MAPIA ("Bądź pozdrowiona Maryjo") mógłby wskazywać też na otoczenie etnochrześcijańskie, ale litera Y przekreślona hebrajską literą *waw* z krzyżem świadczy o tym, że idzie tu o miejsce judeochrześcijańskie.

Obok synagogi znaleziono też basen wytynkowany (o boku około 2 metrowym). Na tynku widać wyryte symboliczne drzewko, krzyż o trzech zakończeniach, łódki i sieć. Do basenu schodzi się po siedmiu stopniach. Miejsce to uważane jest za baptysterium (chrzcielnicę) judeochrześcijańskie.

W Kafarnaum odkryto ośmioboczny kościół, który w 1968 r. uznano za tradycyjne miejsce "Domu św. Piotra". Bizantyjski kościół ośmioboczny został wzniesiony w tym samym miejscu w V w., na miejscu wcześniejszego budynku synagogi albo kościoła judeochrześcijań. Największe z pomieszczeń tego budynku pokryte jest tynkiem, na którym znajdują się freski przedstawiające kwiaty i rysunki geometryczne. Na tynku widoczne są również graffiti (słowa "Amen", "Ichtyś", tzn. ryby, albo pierwsze litery imienia Jezusa, "Nadzorca", albo biskup, oraz "Romae.. Petrus").

Poniżej poziomu tego sakralnego budynku judeochrześcijań mogącego pochodzić z III-IV w. znajdują się fragmenty murów z okresu późno-hellenistycznego i rzymskiego zbudowane z bardzo prostego budulca. Z zapisków pielgrzymów pochodzących z początków V wieku wynika, że w Kafarnaum "z domu księcia apostołów uczyniono kościół". Sukcesja trzech kolejnych etapów następujących po sobie budowli mogłyby potwierdzać taką kolejność: Dom z epoki Jezusa, na nim miejsce kultu zbudowane przez judeochrześcijań, na nim kościół bizantyjski zbudowany przez chrześcijań pochodzenia etnicznego.

Poza synagogami judeochrześcijańskimi używano do celów liturgicznych również **groty**, te szczególnie, które uznane były za mistyczne, albo świetlane, ze względu na przenikającą je obecność bożą. Trzy z nich (Grota Narodzenia, Grota Nauczania na Górze Oliwnej i Grota Grobu Jezusowego) - były miejscami, na których powstały bazyliki za czasów Konstantyna. Znana była też grota Zaśnięcia Maryi w Getsmanii gdzie - według Transitu Virgins - M. Boska udała się na modlitwę po zapowiedzi swojej śmierci.

Pierwotne miejsce kultu na Polu Pasterzy (Bet Sahur) w pobliżu Betlejem znajdowało się też w grocie. Niedaleko Jerozolimy, w Ain Karim pozostała grota, która miałaby służyć św. Elżbiecie i św. Janowi podczas ich ucieczki (Ewangelia wg św. Jakuba) przed Herodem. Czterdziestodniowy post Jezusowy upamiętnia grota na zboczu Góry Kuszenia, w pobliżu Jerycha. W Jerozolimie, pod miejscem Kalwarii odkryto wreszcie grootę, w której do 135 czczono tzw. zejście Jezusa do piekieł w celu odkupienia Adama.

We wszystkich pomieszczeniach judeochrześcijańskich pozostały inskrypcje i znaki albo rysunki, które łączą się ze szczególnym rodzajem teologii, posługującej się nieraz metodami interpretacyjnymi odbiegającymi od dzisiejszych a zaczerpniętymi ze świata żydowskiego. Wiele zagadek pozostałoby nierozwiązanych, wiele inskrypcji nie mówiącymi znakami, gdyby nie znajomość owych metod interpretacyjnych, którymi się wówczas posługiwał świat żydowski. Chodzi tam np. o zastępowanie całego słowa jedną cyfrą, która była sumą wszystkich liter z jakich składało się słowo (zamiast słowa Iesous można było napisać cyfrę 6, ponieważ tyle liter pojawia się w tym słowie). Innym sposobem był tzw. notarikon, wg którego każda litera wyrazu była odczytywana jako pierwsza litera zupełnie odmiennego nowego wyrazu (np. słowo Ichtyś, tzn. ryba, stawało się początkiem wyrazów Iesous Christos Theos Uios Soter, tzn. Jezus Chrystus, Syn Boży, Zbawiciel).

Kościół z obrzezania miał zespół znaków na określenia symboliczne Chrystusa i Jego różnych funkcji. Tak np. dla wyrażenia idei Chrystusa jako Boga, posługiwano się znakiem koła, symbolem źródła życia⁸¹.

Temat Chrystusa-Boga mógł być wyrażony także poprzez figurę trójkąta. Jest on odpowiednikiem greckiej litery delta, która jest początkową literą słowa dios, czyli Bóg. Potwierdzeniem takiego znaczenia trójkąta jest apokryficzny List Abgara, króla Edessy do Jezusa. Jednym z siedmiu znaków, którymi podpisany jest List Jezusa to właśnie trójkąt (III wiek).

Chrystusa jako Mesjasza znaczone symbolem gwiazdy albo odrośli, co ma nawiązywać do proroctw "wschodzi gwiazda z Jakuba" (Lb 24,17) oraz "Korzeń Jessego stać będzie na znak dla narodów" (Iz 11,10). Przykładem takich symboli z kościoła w Umm er-Rasas (Jordania), amulet z Khm Kilkisz. Czasami gwiazda otoczona jest 12 promieniami mającymi wyobrażać 12 apostołów, którzy otaczają Zbawiciela.

Jeszcze inaczej przedstawiano moc Chrystusa. Często posługiwano się w tym celu literami Jehoszua tj. Jozue (IH), tego, który mocą Bożą wprowadził lud do ziemi obiecanej, tak jak Jezus wprowadza go do kraju szczęścia. Litery te znane są z inskrypcji na ossuariach jerozolimskich.

Chrystus jako światło życia oznaczany jest greckimi słowami *fos* tj. światło. Czasami łączy się z nim słowo *zoe*, tj. życie; obydwa słowa krzyżują się tak, że litera o jest wspólną dla obu. Symbolem Chrystusa oświecającego był również siedmioramienny albo pięcioramienny świecznik, który dzisiaj jest wyłącznie znakiem żydowskim (św. Ireneusz)⁸². Istnieją też

⁸¹ Tego typu koła znaleziono np. w Jerozolimie w pobliżu Bramy Złotej (trzy żółte koła otaczają umieszczony w pośrodku najmniejszego czerwonego koloru krzyż).

⁸² Za tym, że znaku tego używali również judeochrześcijanie świadczy choćby kamień grobowy niejakiego Calveriusa, gdzie obok świecznika spotkać można inne symbole chrześcijańskie (zmartwychwstanie Łazarza, rybę).

symbole Chrystusa Zbawiciela. Do tych ostatnich należy rysunek gołębiczy - wiązany zazwyczaj z Duchem św. niosącym czasami gałązkę oliwną. Do symboli Chrystusa Zbawiciela należy też ryba, **ichtys**. Ichtys (ΙΧΘΥΣ) to akrostych, czyli słowo, które utworzono z pierwszych liter wyrazów w zdaniu. Składa się ze słów: ΙΗΣΟΥΣ (Jezus), ΧΡΙΣΤΟΣ (Chrystus), ΘΕΟΥ (Boga), ΥΙΟΣ (Syn), ΣΩΤΗΡ (Zbawiciel). Ze względu na starotestamentowy zakaz przedstawiania wszystkiego co stworzone judeochrześcijanie używali raczej inskrypcji niż rysunku ryby. Ossuarium z rysunkiem ryby stanowi na razie wyjątek. Mniej zrozumiałym dzisiaj jest symbol pług na oznaczenie zbawczej aktywności Jezusa. Najróżniejsze formy tego narzędzia mają uzmysłwić prawdę o tym, że Chrystus kultywuje swoje pole, gdzie nie może wyrosnąć żadna zła roślina, żaden chwast. Łódź, która kiedyś ocaliła od śmierci Noego i jego rodzinę stała się również symbolem zbawczej mocy Chrystusa, a potem Chrystusa i kościoła (Nazaret, Gezer).

Moc zbawczą często symbolizowano też znakiem Tau (Ez 9,4), który w starohebrajskim wyglądał jak krzyż. Pojawia się on często na pomnikach grobowych. Istnieje jeszcze wiele innych symboli Chrystusa, takich jak brama, drabina, syn obietnicy itp.

APENDYKS – HISTORIA PISMA

*Człowiek zniknął, jego zwłoki w proch się rozsypały.
I księga tylko sprawia, że pamięć o nim krąży z ust do ust.
Pismo jest bowiem bardziej pożyteczne niżli dom z kamienia, niż grobowiec
na Zachodzie, lepsze jest niż rozkoszny pałac, niż pomnik w świątyni.
(papyrus Cheaster Beatty IV)*

Jeśli chodzi o historię pisma, polecam dwie dobre strony internetowe, opisujące większość alfabetów i systemów pisma: www.omniglot.com i www.ancientscripts.com. Literaturę nt. historii pisma i alfabetu zob. na www.orygenes.pl w dziale Bibliography Online, kategoria: Pismo – alfabet.

Teksty, gdy były ważne dla społeczności, utrwalano w pamięci i przekazywano kolejnym pokoleniom. Niektóre z takich tekstów, jak np. pewne pieśni biblijne czy staroindyjskie hymny *Rig-Vedy* przetrwały w pamięci ludzkiej w niezmienionej formie przez setki lat.

Jednak doskonalszą od pamięci formą utrwalenia i przekazu ważnych tekstów stał się ich zapis – czyli utrwalenie przy wykorzystaniu pisma. Opanowanie umiejętności porozumiewania się abstrakcyjnymi znakami pisma otworzyło przed ludzkością nowe możliwości. Wcześniej trzeba było ufać tylko ludzkiej pamięci, która jest zawodna. Dzięki pismu można było przekazywać informacje na wielkie odległości, przechowywać przez setki lat, dostarczać szerokiemu kręgowi odbiorców. Wraz z wynalazkiem pisma historia, nauka i literatura stały się faktem.

Najstarsze zachowane w zapisie teksty – znad Nilu hieroglify egipskie i znad dolnego Eufratu teksty w piśmie klinowym – liczą już sobie ponad 5000 lat! Zaświadczone ich przykłady datuje się bowiem na 3000 lat przed Chr. My wracamy do historii pisma, gdyż w badaniach archeologicznych często odwoływaliśmy się do różnych etapów pisania i różnych sposobów zapisu ludzkich myśli i słów.

A. Malowidła

Stan kultury pierwotnego człowieka dokumentował się w rysunkach wydrapywanych lub malowanych na kamieniach, ścianach jaskini lub przedmiotach użytku codziennego (np. malowidło przedstawiające polowanie na mamuta). Ten typowy przykład nie jest przytoczony przypadkowo, gdyż genezy pisma i jego podstawy – porozumiewania się – poszukuje się w

sposób naukowy właśnie w potrzebie zdobycia pożywienia (J. Cepik). Wszystko wskazuje na to, że to polowania stały u podstaw mowy i potem pisma (A. Sydor).

Nieforemne lub nieudolne rysunki lub malowidła oznaczały pewną myśl, którą autor od siebie czy w imieniu pewnej grupy ludzi chciał przekazać innym. Początkowo były to proste, prymitywne rysunki, ryciny czy malowidła o jednopoziomowym przekazie. Znaki przekazywania myśli rozwijały się i kształtowały powoli. Wiązało się to z rozwojem mowy, a także udoskonalaniem narzędzi, jakimi malowidła były wykonane i materiału, na jakim były utrwalane.

Czy istnieje możliwość wskazania momentu, w którym człowiek w sposób świadomy zaczął opisywać siebie i otaczający go świat – m.in. za pomocą takich malowideł? Ostrej granicy nie ma, ale przyjmuje się, że proces ten rozpoczyna się od około 30 000 lat przed Chr.

A teraz drugie, ważniejsze pytanie. W którym momencie malowidła stały się pismem? Trudno jednoznacznie na nie odpowiedzieć. Wydaje się to być długim procesem, który za początek ma proste jednopoziomowe malowidło, a za finał pismo piktograficzne. Dobrze to pokaże przykład:



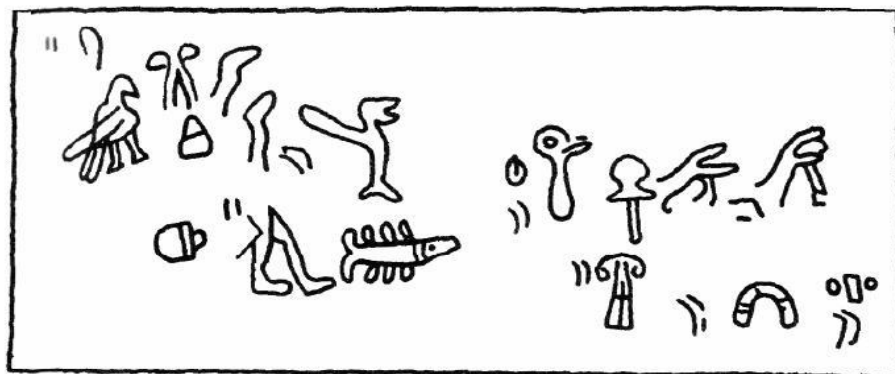
Zestaw niektórych znaków prehistorycznych.

W czterech górnych rzędach znaki paleolityczne z terenu Francji i Hiszpanii.
W dwóch dolnych – znaki z terenu Palestyny, Krety i Egiptu.

Źródło: Jerzy Cepik, Jak człowiek nauczył się pisać, Warszawa 1987.

Rysunek 1 – Znaki z okresu 25.000 – 20.000 lat przed Chr. (kultura grawecko-solutrejska)

Można powiedzieć, że za tymi znakami okresu paleolitu kryły się symbole, podobnie jak za znakami prehistorycznymi Palestyny, Krety czy Egiptu. Były to czasy poprzedzające nagłe pojawienie się prawdziwego, mającego już skończoną postać pisma – i to w dwóch niezależnych ośrodkach: hieroglifów egipskich czy sędziwych piktogramów Sumeru.



Wczesne pismo hetyckie, ok. 4000 lat. p.n.e.

Źródło: Adrian Frutiger, Człowiek i jego znaki, Warszawa 2003.

Rysunek 2 – Wczesne pismo hetyckie (około 4000 lat przed Chr.)

Te pierwsze przykłady pisma hetyckiego pokazują, że można było za jego pomocą przedstawić schematycznie przedmioty, daty, zdarzenia. Pismo to, z początku będące jedynie zbiorem kilku rysunków, zaczęto porządkować, ustawiając kolejno piktogramy obok siebie – tworząc szeregi znaków. Kolejne powtarzanie tych symboli w przypadku innych historii spowodowało wytworzenie pewnego uniwersalnego zestawu znaków, które mogły być już odczytane jako tekst przez osobę wtajemniczoną w ich znaczenie. Pismo hetyckie jest przykładem podstawy wszystkich pism, które powstały na drodze normalnego rozwoju – od obrazka do postaci bardziej abstrakcyjnej. Nie jest ono jednak prairódłem wszystkich rodzajów pisma na ziemi.

B. Pismo piktograficzne

Pismo piktograficzne, inaczej obrazkowe⁸³ znane jest jako najstarszy system piśmienniczy. Pojawiło się w drugiej połowie IV tysiąclecia przed Chr. Za pomocą

⁸³ Piktogramy = obrazki. Piktogramami są np. hieroglify, znaki drogowe czy oznaczenia przeciwpożarowe. Formą piktogramu jest również ideogram (zob. poniżej).

schematycznych rysunków symbolizujących osoby, zwierzęta, przedmioty oraz czynności przedstawiano elementy rzeczywistości, którą próbowano oswoić. Prostota rysunków w zrozumiały sposób oddawała znaczenia sytuacji (np. polowań), jednak nie była w stanie oddać wszystkiego, co chciano przekazać. Ograniczała porozumiewanie do podstawowych i prostych znaczeń, dlatego pismo to ulegało modyfikacji. Pismo piktograficzne doczekało się wielu odmian.

Piktogramy mogły być graficznymi elementami takimi jak kwadraty, trójkąty, serca, ptaszki, błyskawice, strzałki czy gwiazdki. Mogą być również małymi ilustracjami czegokolwiek, co można sobie wyobrazić: palca wskazującego, głowy lub całej sytuacji – pokłon zwyciężonego ludu królowi.

Zapis składający się wyłącznie z piktogramów jest niezrozumiały bez kontekstu opisywanego wydarzenia, zjawiska, czy obiektu, bo piktogramy są wieloznaczeniowe (np. trójkąt: znak ten oznacza coś zupełnie innego na drzwiach ubikacji, co innego po lekcji geometrii, a jeszcze co innego po lekcji historii starożytnej czy ekonomii). Dlatego między innymi mamy kłopoty z odszyfrowaniem piktogramów wielu prehistorycznych kultur. Tenże trójkąt wśród piktogramów mógł wskazywać na całą masę znaczeń: góra, dom, kobieta, bóstwo, płodność i wiele innych.

W pismach tego rodzaju można też było „zapisywać” czasowniki, najczęściej przez rysunek będący złożeniem dwóch lub trzech przedmiotów (np. kubek i głowa oznaczał „pić”). Niezwykle trudno było jednak oddawać pojęcia abstrakcyjne czy przymiotniki. Pismami piktograficznymi zapisane są najstarsze teksty Egiptu i Sumeru.

C. Pismo ideograficzne (ideogramy)

Następny etap rozwoju piktogramów stanowiły pisma ideograficzne. Znaki piktografii, będące nadal najczęściej przedstawieniem przedmiotu, nabierały nowych wartości (np. znak *niebo* oznaczał również *bóg*; znak *słońce* – *dzień* itd.), a rysunki piktografii ulegały uproszczeniu. Pismo ideograficzne oparte było już nie tylko na prostych obrazkach, ale na ideogramach – tzn. znakach reprezentujących semantyczne jednostki językowe. Innymi słowy ideogramy to umowne znaki graficzne lub pisemne, wyrażające określoną treść, ale jeszcze bez użycia liter.

Do pism tego typu należą hieroglify i współcześnie znaki chińskie. W przeszłości używano ich przede wszystkim w starożytnym Egipcie i wśród kultur prekolumbijskich. Charakter ideograficzny miało też początkowo pismo klinowe (2800 przed Chr.).

Stopniowo zasób znaków rozbudowywano, by można było zapisywać czasowniki, przymiotniki, pojęcia abstrakcyjne. W rezultacie powstała ogromna liczba znaków. Dość

powiedzieć, że pod koniec I tysiąclecia przed Chr. w Egipcie stosowano ich „na co dzień” około 5 tys., a w piśmie chińskim posługiwano się 50 tys. znaków.

Czasem nie rozróżnia się obu tych etapów pisma, traktując zamiennie nazwy piktogram i ideogram, jednak oba etapy są poświadczone w odkryciach archeologicznych.

a. Hieroglify⁸⁴

Najbardziej znanym rodzajem zapisu piktograficznego (właściwie: ideograficznego) są hieroglify. Hieroglify wykształciły się z pierwotnych piktogramów, przekształcając i wzbogacając je o znaki wyrażające konkretne pojęcia, przedmioty (ideogramy). Rozwijając pismo obrazkowe (piktograficzne), zaczęto stosować hieroglify będące mieszaniną wizerunków rzeczy i odpowiedników graficznych dźwięków mowy.

Hieroglify są najwcześniejszym rodzajem pisma starożytnego Egiptu, pochodzącym już sprzed 3000 r. przed Chr. Nazwa wywodzi się (podobnie jak nazwa władcy – faraon) z greki (ἱερογλυφικά *hieroglyphika*) i oznacza dosłownie „święte znaki”. Używane były od IV tysiąclecia przed Chr. do nawet IV wieku po Chr. W.V. Davies w swej książce *Egipskie hieroglify*⁸⁵ pisze: „Język starożytnych Egipcjan zajmuje wśród języków świata zupełnie wyjątkową pozycję. Jest nie tylko jednym z najstarszych języków „pisanych” (ustępując pod tym względem miejsca jedynie sumeryjskiemu), ale również ma najdłuższą spośród nich poświadczoną historię. Najstarszy zapis tego języka pochodzi z końca IV tysiąclecia przed Chr. i od tej pory pozostał w zaświadczonej dokumentami użyciu aż do około XI w. n.e.” – autor mówi tu o inskrypcji zapisanej w języku egipskim przy pomocy pisma koptyjskiego.

Czy rzeczywiście aż do XI wieku? Jest to kwestia problemowa, gdyż pismo koptyjskie to już zupełnie inny rodzaj zapisu, oparty na alfabecie greckim – nie mający już prawie nic wspólnego z hieroglifami. Pismo hieroglificzne (wraz z ukształtowanym z niego pismem hieratycznym i demotycznym) trwało – jak powiedziałem – i było pielęgnowane jako ciągle żywy język do około III–IV w. po Chr. Ostatni znany nam zapis pisma hieroglificznego został wykuty w 390 r. na ścianach świątyni na File.

⁸⁴ W.V. Davies, *Egipskie hieroglify*, tłum. M.G. Witkowski, Warszawa: Wydawnictwo RTW 1998; B. McDermott, *Odczytywanie hieroglifów egipskich*, Warszawa: Muza 2002; K. Myśliwiec, *Święte znaki Egiptu*, Warszawa 1989; J.P. Allen, *Middle Egyptian: an Introduction to the Language and Culture of Hieroglyphs*, Cambridge: Cambridge University Press 2000; M. Collier, B. Manley, *How to read Egyptian hieroglyphs: a step-by-step guide to teach yourself*, London: British Museum Press 1998; J. Kamrin, *Ancient Egyptian Hieroglyphs; A Practical Guide*, New York: Harry N. Abrams, Inc. 2004.

Transkrypcja i transliteracja:

Scott P., *The Ancient Stones Speak*, Ancient Egypt Magazine 38 (2006) 36-44 - cz. I

Scott P., *The Ancient Stones Speak*, Ancient Egypt Magazine 40 (2007) 32-39 - cz. II

⁸⁵ W.V. Davies, *Egipskie hieroglify*, s. 6.

Pismo hieroglificzne, jak zostało wspomniane, było kompletnym systemem zapisu informacji. Nie było ono jednak proste do opanowania i odczytania. Wprost przeciwnie, jest to niezwykle złożony i rozbudowany system, posiadający w szczytowym okresie rozwoju 700–800 znaków. System ten zdolny jest przekazać tego samego rodzaju złożone treści, co alfabet, choć w odmienny, sobie tylko właściwy sposób. Dodatkowo, kapłani egipscy – jedni z nielicznych piśmiennych w państwie – znając wartość posiadanej umiejętności, celowo komplikowali zapis, aby przypominał rebus.

Pod względem struktury pismo hieroglificzne stanowi „mieszany” system zapisu, to znaczy, że jego części składowe pełnią rozmaite funkcje: jedne znaki komunikują tylko znaczenie słów (**znaki ideograficzne**), inne zaś służą wyłącznie do wyrażania dźwięków mowy (**znaki fonetyczne**). Do tego dochodziły **determinatywy** – znaki występujące przed lub po wyrazach i służące do określenia kategorii znaczeniowych, do zaliczenia przedstawionej w znaku rzeczy do jakiejś grupy. Np. w języku polskim słowo zamek oznacza trzy rzeczy: budowlę, zamek do drzwi i zamek np. do spodni. Odpowiedni determinant postawiony przy piktogramie oznaczającym budynek, zaliczał go automatycznie do grupy budynków i czytający nie mylił go z zamkiem do drzwi czy do spodni.

Kierunek pisania. Hieroglify były zapisywane albo w kolumnach od góry do dołu albo w rzędach od prawej do lewej bądź też odwrotnie. Każdy znak posiada swoje lustrzane odbicie używane do zapisu w odwrotną stronę. Przy czytaniu musimy „spotykać” się z przedstawionymi hieroglifami, tj. czytać od strony, w którą „patrzą” przedstawione w piśmie hieroglificznym zwierzęta, ludzie itp.

Znaki te pojawiły się na kamieniach i murach świątyń i gł. w tych miejscach są szeroko poświadczone. Egipskie pismo hieroglificzne również ewoluowało. Jego uproszczona forma, powstała później, to **pismo hieratyczne** (tzw. kapłańskie; gr. *hiereus* „kapłan”), służące do codziennego użytku. Unikano w nim znaków o skomplikowanej formie. Upraszczenie form zapisu było wynikiem rozpowszechniania go i udostępniania większej liczbie ludzi. Należy pamiętać, że nie wszyscy posługiwali się pismem, nie dla wszystkich była również dostępna sztuka pisania. Szczególną rolę odgrywało pismo wśród warstw rządzących i kapłańskich. Osoby zajmujące się zapiskami były bardzo szanowane.

Pismo hieratyczne pisane było tuszem na papirusie lub na skorupach glinianych. Kolejnym krokiem ku uproszczeniu sposobu zapisu i udostępnieniu pisma szerszemu gronu ludzi było **pismo demotyczne** (ludowe; gr. *δημοτική demotika* – ludowe). Ta uproszczona wersja pojawiła się od VIII w przed Chr. i zaświadczona jest do V w. po Chr. Pismo demotyczne ulegało dalszym przekształceniom.

b. Pismo chińskie

Światem samym w sobie jest grupa pism chińskich, mających swoje autonomiczne pochodzenie. W ciągu tysiącleci pisma te izolowały się od tradycji zachodniej, choć dziś w niektórych sytuacjach stosuje się tam alfabet łaciński (np. w czasopiśmie dla obcokrajowców). Tradycyjne i niezmiennie chińskie pismo obrazkowe było i jest elementem spajającym ten naród, w którym istnieje kilkadziesiąt odmian języka, jednak tylko jeden rodzaj pisma.

Początkiem pisma, jak w każdym przypadku, był piktogram. Jednak co ciekawe, ten pierwotny i kluczowy element wszystkich pism, przetrwał na terytorium Chin do dziś. Chińskie pismo do dzisiejszych czasów uległo jedynie nielicznym zmianom, do dziś utrzymało system obrazkowy (właściwiej: ideograficzny). Stąd większa część mieszkańców Ziemi posługuje się dziś zapisem nie alfabetycznym – jak by się wydawało – ale ideogramowym, a więc pismem obrazkowym (Japonia, Chiny).

Znaki, których liczba z czasem urosła do kilkudziesięciu tysięcy, były symbolem jednosylabowego słowa.

Znaki chińskie (które później przejęli również Japończycy) zapisywane były w kolumnach od góry do dołu, a kolumny następowały w kolejności od prawej do lewej. Ten stan zachował się od czasów dzisiejszych (choć np. w japońskim częściej stosuje się dziś zapis „europejski”: poziomo i od lewej do prawej – który rozpowszechnił się dopiero w XX w. gł. pod wpływem j. angielskiego i komputera (Windows), który niejako wymusza czy preferuje poziomy układ pisma).

Pismo chińskie pisane było na papierze pędzlem maczanym w szybko schnącym czarnym tuszu, wyrabianym z sadzy zebranej po spaleniu drewna oliwki. Ze względu na charakter pismo to można nazwać pędzlowym. Nie różni się ono wcale od pisma drukowanego.

Dotąd za najstarszy przykład chińskiego pisma uznawano znak wyryty około 4500 lat temu na kawałku ceramiki znalezionym w Pingliangtai. Jednak chińscy naukowcy twierdzą, że mają dowody świadczące, że chińskie pismo narodziło się około osiem tysięcy lat temu – na podstawie rytów skalnych w Damaidi w północno-środkowej części Chin. Jeśli mają rację, to chińskie pismo byłoby najstarszym na świecie, gdyż uznawane powszechnie za najstarsze pismo klinowe z Mezopotamii ma ponad pięć tysięcy lat.

Ale to teza bardzo wątpliwa, gdyż wysuwa się ją na zasadzie podobieństwa znalezionych znaków do późniejszych znaków pisma – a takie zjawisko nie jest obce innym odnalezionym systemom piśmiennictwa. Gdyby orzekać o powstaniu pisma na podstawie pierwszych pojedynczych odnalezionych jego znaków – a nie odnalezionego systemu już uporządkowanych znaków – to należałoby przedatować także inne systemy.

Pisma obrazkowe pozbawione są dokładnej transkrypcji fonetycznej, przez co w pewien sposób oddzielone są od mowy. Właśnie ta cecha – uniwersalność – wykorzystywana jest np. w chińskich programach telewizyjnych, w których głos lektora (najczęściej w języku mandaryńskim) wzbogacony jest znajdującym się na dole ekranu tekstem. Mimo tego, że telewidz nie rozumie wypowiedzianych przez spikera słów, jest w stanie zrozumieć przekaz wiadomości odczytując ją z ekranu.

Ponieważ nie jest to system opierający się choćby na sylabariuszu, każdy wypowiedziany wyraz musi mieć odwzorowanie w odpowiednim znaku. Doprowadziło to do sytuacji, w której obecnie w najpełniejszym słowniku pisma chińskiego znajduje się około 85 tysięcy znaków (Chińczycy po opublikowaniu słownika poczuli rozgoryczenie, ponieważ uważali, że znaków jest ponad 100 tysięcy).

Pismo stworzone w granicach dzisiejszych Chin jest systemem niezmiernie skomplikowanym, stąd też zapożyczało je bardzo niewiele ludów Azji, wśród których znaleźli się Japończycy. W języku japońskim istnieją dziś oprócz znaków *kanji* (czyt. *kandzi*) – owych logografów bez znaczenia dźwiękowego, ale ze znaczeniem słowa lub morfemu – dwa alfabety sylabiczne.

D. Pismo sznurkowe

Pismo sznurkowe (inaczej węzełkowe) polega na zapisie wyrazowym z wykorzystaniem sznurka. Najpopularniejszym przykładem takiego zapisu jest *kipu* – system używany przez Inków. Do grubego sznurka przywiązywali szereg cieńszych od głównego, choć różnej grubości i barwie sznurków, z których każdy miał dodatkowo szereg węzłów. Miały one różne znaczenie, uzależnione od umieszczenia węzła i koloru sznurka. Oznaczano w ten sposób również liczby – dla nich przeznaczone były nie barwione sznurki.

Indiański lud Kiczua, do którego należeli także Inkowie, zamieszkujący góry Andy w południowej Ameryce, używał charakterystycznego pisma węzełkowego (sznurkowego), zwanego *kipu*. Było ono pismem wyrazowym. Kipu, był to sznur grubszy, do którego przywiązywany był szereg innych sznurków cieńszych, różnej długości, barwie i grubości, a każdy z nich miał szereg zawiązanych węzłów. Kolor sznurka, jego długość i kolejność umieszczenia, a prawdopodobnie także sposób wiązania węzła, miały umowne znaczenie: węzeł umieszczony bliżej sznura grubego oznaczał sprawę ważniejszą; kolor czarny oznaczał śmierć, biały – srebro lub pokój, kolor czerwony – wojnę, żółty – złoto, zielony – chleb. Węzły umieszczone na sznurkach nie barwionych oznaczały liczby; dziesiątki oznaczano węzłem pojedynczym, setki dwoma węzłami, a tysiące trzema. Zapomniane pismo *kipu*, chociaż znane było jeszcze pasterzom Peru w czasie odkrycia Ameryki, nie zostało dokładnie odczytane. Wnioskować można, że używane było do celów statycznych i administracyjnych.

Podobnym pismem do kipu było pismo paciorkowe, występujące w postaci różnokolorowych muszli morskich, nawleczonych na sznury. Pismo paciorkowe było używane przez niektóre plemiona indiańskie w Ameryce.

E. Pismo sylabiczne

Kolejne zmiany w systemie pisma polegały na wprowadzeniu znaków, które oddawały brzmienie części wyrazów, najczęściej sylab. Tego typu pisma nazywane są sylabicznymi lub rzadziej analitycznymi, ponieważ aby zapisać wyraz sylabami, należy go najpierw rozłożyć na części (sylaby lub głoski), czyli poddać analizie. Po wprowadzeniu znaków oznaczających sylaby możliwe stało się oznaczanie końcówek gramatycznych, a także nazw miejscowych czy imion własnych, które nie zawsze muszą mieć jasne dla ich użytkownika znaczenie.

Najbardziej znane pisma starożytności: egipskie, po części też klinowe (wyjątek to właśnie pismo z Ugarit), także pismo Majów i Azteków oraz pisma chińskie i japońskie zatrzymały się na tym etapie rozwoju. Używano w nich już wielu znaków sylabicznych, ale jednocześnie stosowano ogromną liczbę znaków ideograficznych i piktograficznych.

Mniej liczne były pisma, w których używano wyłącznie znaków sylabicznych. Można do nich zaliczyć pismo linearne B (basen Morza Egejskiego), poświadczone również w Ugarit, choć stosowano w nim również determinatywy, pismo amharskie (Etiopia) czy dewanagari (Indie).

F. Alfabet

Alfabet stanowi ostatni etap rozwoju pisma analitycznego. Jednak w jego przypadku wyrazy nie są rozkładane na sylaby, ale na pojedyncze dźwięki (głoski), którym najczęściej odpowiada jeden znak graficzny. Od tej reguły istnieją jednak wyjątki, bo na przykład dźwięk „szcz” Polak zapisze czterema literami, Rosjanin użyje tylko jednej, Niemiec natomiast aż siedmiu!

Przyjmuje się tradycyjnie, że wynalazku tego dokonali Fenicjanie, jednak najnowsze badania wskazują na jego dużo wcześniejsze pochodzenie. David Diringer w książce „Alfabet” wydanej po raz pierwszy w 1948 roku i wielokrotnie wznawianej opisuje kontekst historyczny powstania alfabetu:

„Prototyp alfabetu, o którym mówiliśmy jako alfabecie „protosemickim”, zrodził się prawdopodobnie w drugiej ćwierci drugiego tysiąclecia przed Chr., to jest w okresie hyksoskim, datowanym dzisiaj powszechnie na lata 1730–1580 przed Chr. Sytuacja polityczna panująca na Bliskim Wschodzie sprzyjała wówczas stworzeniu „rewolucyjnego” pisma, które możemy chyba nazwać „demokratycznym” (czy raczej „ludowym”), w

przeciwstawieniu do „teokratycznych” pism Egiptu, Mezopotamii lub Chin. Podobnie jak inne doniosłe innowacje, pismo alfabetyczne natrafiło z początku na silny opór ze strony konserwatywnych, politycznie ustabilizowanych państw i społeczeństw, które podlegały teokratycznym rządóm. Minęły wieki, zanim alfabet przyjął się, i to tylko w państwach nowo powstałych. W starych państwach proces ten trwał niewątpliwie bardzo długo.”⁸⁶

Nie znamy ani jednego napisu sporządzonego tym najstarszym alfabetem (**protosemickim**). Jednak dzięki znajomości pisma protosynajskiego⁸⁷, protokananejskiego oraz klinowego alfabetu z Ugarit możemy go z dużym prawdopodobieństwem zrekonstruować. Niemal na pewno liczył on 27 znaków. Wszystkie znalazły odzwierciedlenie w alfabecie ugaryckim. W XIV lub XIII wieku przed Chr. doszło do odrzucenia niektórych znaków. Chodziło tu zapewne o takie przypadki, kiedy dwie głoski o podobnym brzmieniu przestano odróżniać w wymowie (jak dziś polskie h i ch, czy hebrajskie tet i taw). W związku z tym do ich zapisu wystarczał tylko jeden ze znaków. Głoski te nie wystąpiły już ani w hebrajskim, ani w fenickim, zachowały się natomiast w języku arabskim. Najstarszy alfabet zapisywany był zawsze od strony prawej do lewej, czyli odwrotnie niż pismo klinowe (od lewej do prawej) i inaczej niż egipskie hieroglify (w różnych kierunkach). Graficzna strona znaków mogła być zbliżona do tych, jakie występują na przykład w inskrypcjach protosynajskich. W ciągu następnych kilku wieków uległa ona dość znacznemu uproszczeniu, tworząc linearne w charakterze pismo fenickie.

Kwestia sposobu, w jaki wybrano „rysunki” czy „znaki” stanowiące pierwsze litery, nadal nie jest jasna. Na pewno nie były one zapożyczone z egipskiego. Ich wartości fonetyczne nie mają nic wspólnego ani z wartościami podobnych znaków w piśmie hieroglificznym, ani z egipskimi nazwami przedmiotów, które przedstawiają. Wydaje się, że przy ich tworzeniu posłużono się zasadą **akrofonii**, polegającej na tym, że np. na oznaczenie (nazwanie) litery *b* wybrano wyraz zaczynający się od tej spółgłoski (fen. *bēt* – dom) i zapisywano ją znakiem przypominającym zarys domu. Później zapis uległ schematyzacji i przekształcił się w literę „bet” א. Akrofonii używamy i dziś, kiedy literujemy jakiś trudny wyraz. Podajemy wtedy imiona czy wyrazy pospolite zaczynające się od litery, którą chcemy przekazać (np. las: l jak Ludwik, a jak Anna, s jak Stanisław). Wybrano zatem rysunki

⁸⁶ D. Diringer, *Alfabet, czyli klucz do dziejów ludzkości*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy 1972, s. 48.

⁸⁷ W 1906 r. William Matthews Flinders Petrie podczas wyprawy na Synaj, odnalazł szereg inskrypcji pochodzących z okresu 1785 – 1580 przed Chr. Większość z nich zapisano hieroglifami. Kilka z nich zapisane było systemem pisma, będącym mieszaniną pisma egipskiego i innego nieznanego systemu. System ten zawierający około 23 znaki (inni 30 znaków), zdaje się być przykładem pierwszego pisma alfabetycznego. Został on nazwany **protosynajskim** lub protosemickim. Liczba znaków używanych w tych zapisach od razu nasunęła uczonym myśl, że chodzi o pismo alfabetyczne.

przedmiotów, których nazwa zaczynała się od tych właśnie liter. I tak pierwszy znak alfabetu to א' – *'alef* (czyli głowa byka), drugi ב – *bet* (dom), trzeci ג – *gimel* (prawdopodobnie wielbłąd). Być może skojarzenie obiektów z literami miało na celu ułatwienie zapamiętania, jaki znak graficzny odpowiada danej wartości fonetycznej, a co za tym idzie, nauki czytania i pisania.

Chociaż brakuje nam inskrypcji zapisanych najstarszym alfabetem, jesteśmy dziś w stanie zrekonstruować jego wygląd i częściowo odtworzyć sposób, w jaki powstał. Trudno dokładnie ustalić czas, kiedy zaczęto go używać, ale musiało to mieć miejsce między początkiem XVIII wieku a XV wiekiem przed Chr. Obecnie nie ulega wątpliwości, że pismo alfabetyczne powstało na terenie Lewantu, a konkretniej na wschodnim wybrzeżu Morza Śródziemnego – terenie, gdzie od stuleci krzyżowały się wpływy wszystkich kultur Bliskiego Wschodu. Tam najłatwiej przenikały się nowe idee i następowała konfrontacja cywilizacyjnych osiągnięć wielu ośrodków. Od tego czasu alfabet zaczął robić niezwykłą karierę.

Uproszczenie tak rozbudowanego systemu znaków pisarskich pism ideograficznych i sylabicznych stanowiło ważny etap w upowszechnianiu umiejętności pisania. Niewielka liczba znaków, w większości alfabetów nie przekraczająca 30 (tyle było w Ugarit), wystarczyła teraz do przekazania wszystkich treści zapisywanego języka.

a. Pismo alfabetyczne spółgłoskowe

Alfabet w bardzo krótkim czasie (w stosunku do swoich poprzedników) osiągnął doskonałość i został zredukowany zaledwie do 22 znaków spółgłoskowych pisowni fonetycznej języka fenickiego. Biorąc pod uwagę, że pozostałe systemy nadal operowały bardzo bogatymi zestawami znaków (sięgających nawet kilku tysięcy) był on niezwykle prosty do przyswojenia, pozwalał również na bardzo precyzyjne formułowanie wypowiedzi. W ciągu pierwszego tysiąclecia przed Chr. stał się międzynarodowym środkiem porozumiewania dla całego Bliskiego Wschodu. Rozprzestrzenił się także w północnej Afryce, Małej Azji oraz w Indiach. W tym czasie nastąpił rozłam w głównym nurcie tego pisma, do głosu doszły charakterystyczne cechy narodowe, które spowodowały powstanie głównych gałęzi pisma: semicko-arabskie, indyjskie oraz krajów Zachodu, a z nich powstały używane obecnie alfabety świata.

Pierwszą formę, jaką przybrał alfabet była forma spółgłoskowa, zwana **abdżad**. Abdżad to ogólna nazwa pism alfabetycznych, posiadających lub stosujących znaki tylko na oznaczenie spółgłosek. Terminu *abdżad* użył po raz pierwszy Peter T. Daniels w swoim monumentalnym dziele *World's Writing Systems*. Najbardziej znane przykłady alfabetu spółgłoskowego to j. arabski, aramejski, fenicki, hebrajski, syriacki i ugarycki.

Nie ma wątpliwości, że alfabet ugarycki należy do tej samej rodziny co alfabet fenicki czy hebrajski. Jednak różnice w wyglądzie znaków oraz kierunku zapisu (od strony lewej do prawej) nie pozwalają alfabetu ugaryckiego uznać za bezpośredniego przodka pisma fenickiego. Zatem klinowy alfabet z Ugarit nie jest poszukiwanym przez uczonych protoplastą wszystkich alfabetów, ale raczej jego młodszym bratem. Jedno nie ulega wątpliwości: na początku XIV wieku przed Chr., kiedy spisywano najstarsze znane nam teksty ugaryckie, pismo alfabetyczne musiało być już w pełni ukształtowane.

b. Pismo alfabetyczne głoskowe (spółgłoski i samogłoski)

Najstarsze alfabety świata miały charakter spółgłoskowy⁸⁸. Hebrajczycy (tzw. masoreci) w pierwszych wiekach naszej ery (VI – VIII w.) opracowali opcjonalny system oznaczania samogłosek pisma sylabicznego. Natomiast pierwszy pełny głoskowy alfabet stworzyli starożytni Grecy, którzy przemianowali niektóre litery pisma fenickiego (i hebrajskiego) na samogłoski: np. z niemej (niewymawianej) spółgłoski *alef* a uczynili samogłoskę *alfa* (α), a zamiast literki *taw* t (która w hebrajskim się powtarza – *tet* t i *taw* t miały już wtedy to samo brzmienie) wstawili do alfabetu samogłoskę „o” ω (*omega*). **Alfabet grecki** wywodzi się najprawdopodobniej właśnie z alfabetu protosemickiego (inni: paleohebrajskiego, protosynajskiego), który jest przodkiem także alfabetu fenickiego i alfabetu hebrajskiego⁸⁹. Powstał w X lub IX w. przed Chr. na skutek kontaktów handlowych Greków z ludami Lewantu. Świadczy o tym podobieństwo kształtu liter, podobieństwo nazw liter i przekazy mitologiczne (zob. Kadmos). Mimo dodania znaków oznaczających samogłoski alfabet grecki nie był doskonały, brakowało mu bowiem oznaczeń dwuznaków i rozróżnienia zapisu części samogłosek różniących się iloczasem (alfy, joty i ipsylonu), ponadto występowały znaki oznaczające zbitki spółgłosek.

Gdzieś w kolebce alfabetu, znajduje się więc hebrajskie pismo, które z racji wyjątkowego przywiązania Żydów do tradycji nie zmieniło się niemal zupełnie od prawie 3000 lat. Inne języki i rodzaje pisma z tamtego okresu dawno wymarły.

c. Pismo fenickie

Mimo wciąż dyskutowanej daty powstania, pismo protosynajskie jest uznawane za przodka alfabetu fenickiego, a ten uznaje się za najstarsze w pełni rozpoznane pismo alfabetyczne. Używane było od początku I tysiąclecia przed Chr. (lub wcześniej, według innych od roku 1300 przed Chr.) na wschodnim wybrzeżu Morza Śródziemnego. Alfabet

⁸⁸ W ugaryckim są trzy znaki na oznaczenie samogłoski, ale również one wskazywały na pewną spółgłoskowość, gardłowość w wymowie.

⁸⁹ Według pewnych teorii współczesnych alfabet grecki nie wywodzi się od alfabetu fenickiego, a jedynie ma z nim wspólnego przodka, jeden z alfabetów anatolijskich bądź kananejskich.

fenicki był złożony z 22 znaków linearnych zapisywanych w poziomych liniach od prawej strony do lewej. Charakterystyczną cechą pisma fenickiego było pomijanie samogłosek. Przerwy między słowami oznaczano kreską – tak, jak jest właśnie w ugaryckim.

Fenicjanie byli semickim narodem żeglarzy i kupców. Zamieszkiwali libańskie wybrzeże, a podczas wypraw po Morzu Śródziemnym poznali pismo egipskie i klinowe. Stworzyli (udoskonalili) alfabet, podobnie jak wynaleźli pieniądze, kolonizację dalekomorską i mydło.

Alfabet fenicki stał się bezpośrednim lub pośrednim prawzorem wszystkich alfabetów świata, a głównie alfabetów: aramejskiego, hebrajskiego, syryjskiego, arabskiego i etiopskiego. Przejęli go Grecy i udoskonalili już 2500 lat temu. Wiernymi uczniami Greków byli Rzymianie, którzy nie tylko przejęli od nich bogów, czy sztukę, ale także alfabet. To w Rzymie uproszczono jeszcze bardziej greckie litery tworząc zestaw znaczków identycznych, jak używane obecnie przez nas. W Rzymie powstała także tak zwana kapitała rzymska, czyli drukowane litery najczęściej na pomnikach lub budynkach użyteczności publicznej. Z biegiem czasu wykształciła się kursywa (szybkie odręczne pismo) oraz tak zwane pismo minuskulne, czyli pismo, gdzie literki są mniejsze i większe. Tym pismem posługujemy się my.

G. Pismo klinowe⁹⁰

Pismo klinowe zostawiłem na koniec, gdyż w swym historycznym rozwoju należy do aż czterech z powyżej nakreślonych grup rozwoju pisma (od pisma piktograficznego aż po pismo alfabetyczne spółgłoskowe).

Książka, którą podałem jako literaturę do tego punktu, daje przegląd rozwoju pisma klinowego od najwcześniejszych znaków obrazkowych po ostatnie tabliczki z obliczeniami astronomicznymi. Pokazuje też sposoby, dzięki którym pismo klinowe zaczęto używać do zapisywania wielu różnych języków starożytnego Bliskiego Wschodu. Omówiony jest sposób, w jaki odczytano pismo klinowe, a kolekcjonerzy znajdują kilka wskazówek, w jaki sposób rozpoznać inskrypcje, będące falsyfikatami.

a. Historia pisma klinowego

W tym samym czasie co w Egipcie hieroglify, a być może nawet wcześniej – w Mezopotamii rozwijało się pismo klinowe. Nie przesądzam tu definitywnie, które z tych dwóch było starsze. W różnych źródłach albo się je zrównuje po względem czasu powstania lub funkcjonują obie wersje „zdarzeń”: pierwsze były hieroglify, inni: pierwsze były piktograficzne znaki **Sumeru**, przekształcone później w znaki klinowe. Szala

⁹⁰ C.B.F. Walker, *Pismo klinowe*, Warszawa: Wydawnictwo RTW 1998 i 2008.

poświadczonych tekstów przeważa ku tej drugiej opinii – najstarszym systemem piśmienniczym jest system sumeryjski, z którego ukształtowało się pismo klinowe⁹¹.

Pismo klinowe powstało w czwartym tysiącleciu przed Chr. w Sumerze⁹². W trzecim tysiącleciu system ten rozpowszechnił się w całej Mezopotamii, a w drugim tysiącleciu był używany na całym Bliskim Wschodzie. Używano go do zapisu przede wszystkim sumeryjskiego, akadyjskiego, ale też hetyckiego czy elamickiego. Mezopotamskie pismo klinowe było najstarszym, w pełni rozwiniętym systemem pisania w dziejach całej ludzkości, które w swym początkowym rozwoju miało również charakter obrazkowy.

Gliniane tabliczki zapisane pismem klinowym znajdowane na terenie starożytnej Mezopotamii od połowy XIX w. po Chr. pozwoliły zyskać uczonym wiele cennych informacji dotyczących dziejów i kultury ludów, które żyły na tych terenach od drugiej połowy IV tysiąclecia do połowy I w. po Chr.

Pismo klinowe było początkowo pomocą mnemotechniczną. Pierwotnie było złożone z przedstawień rysunkowych, które wyobrażały przedmioty albo jeden charakterystyczny ich element, a przy bardziej abstrakcyjnych pojęciach – kompozycje symboliczne. Na początku system był całkowicie obrazkowy. Każdy znak miał znaczenie podstawowe, do którego dochodziły znaczenia poboczne.

Najstarsze formy pisma Sumeru i Elamu zawierały ciągi kropek, oznaczające poszczególne zwierzęta w stadzie właściciela. Około 3300 r. przed Chr. do kropek dołączano, obok odcisku pieczęci cylindrycznej właściciela, krótki opis jego włości. W tym samym czasie pojawiły się pierwsze liczby opisane za pomocą symboli. Najpierw notowano więc, przedmioty policzalne, a do określenia rodzaju towaru używano ideogramów – obrazków. Te z czasem, schematyzowano, a przez powtarzalność użycia, propagowano w zastosowaniach gospodarczych. Ujednoludzenie symbolu podstawowego, **klina**, było już prostą drogą do pisma symbolicznego.

Z czasem system ten przekształcał się w system pisma ideograficzno-zgłoskowego. Po prostu około 100 lat po odkryciu ideogramów, Sumerowie stwierdzili, że ideogramy nie

⁹¹ Jedne z najwcześniejszych śladów tego pisma odnajdujemy na terenach między Tygrysem a Eufratem, w starożytnej Mezopotamii – podówczas właśnie królestwo Sumerów. Obszar rozciągający się od Zatoki Perskiej do Bagdadu zamieszkiwali od IV do I tysiąclecia przed Chr. Sumerowie i Akadowie. Pierwsze gliniane tabliczki, przedstawiające rachunki rolnicze, znaleziono w miejscu, gdzie stała wielka świątynia miasta Uruk. Tabliczki związane z tym wczesnym etapem rozwoju pisma znaleziono też w Niniwie w północnym Iraku, Suzie, Czoga Misz i Godin Tepe w zachodnim Iranie oraz w Tell Brak i Habuba Kabira w północnej Syrii. Większość z tych znalezisk uczeni datują na czwarte tysiąclecie przed Chrystusem.

⁹² W ostatnich latach pogląd, że pismo klinowe powstało u Sumerów, został podważony z uwagi na znaleziska najstarszych zabytków pisma nie tylko w sumeryjskim Uruk, ale także w Niniwie, na terenach Syrii, zachodniego Iranu, a nawet we wschodnim Iranie niedaleko obecnego Afganistanu. Jednak oczywiście odkrycia te nie wykluczają roli Sumerów w powstaniu pisma, wskazują tylko na inne ośrodki, gdzie mogło ono powstać niekoniecznie z udziałem tego ludu.

wystarczają i że słowa da się zapisywać fonetycznie. I ten fonetyczny zapis dołożyli do ideogramów.

Proces odkrycia pisma fonetycznego może być przedstawiony na podstawie np. wczesnej tabliczki z Jemdet Nasr, w której słowo „życie” przedstawione jest przez „strzałę” (obydwa słowa brzmiały tak samo) w zdaniu „ten bóg jest moim życiem”. W tym samym momencie w zapisie pojawia się gramatyka i dokonuje się też zdecydowane uproszczenie formy pisma klinowego, które powoli nabiera abstrakcyjnego wyglądu (serie kresek grubszych z jednej strony - klinów).

Innym przykładem tego rozwoju może być sumeryjski wyraz jednozgłoskowy – „usta”. Wyraz ten miał wartość fonetyczną „ka”. Skryba przedstawiał to rysunkiem głowy ludzkiej. Rysunek oznaczał słowo „ka”, ideę „usta” i sam dźwięk „ka”. Nie mniej jednak – mimo ciągłego upraszczania – pismo klinowe było dość skomplikowane, ze względu na wielość symboli, które należało poznać. W końcowej fazie miało ono około 570 znaków. Dlatego pismo klinowe (nazywane czasem – ćwiekowym) przechodziło kilka transformacji – od ideogramu do postaci zupełnie abstrakcyjnych odcisków przypominających kliny. Ich ilość i ułożenie pozwalało zidentyfikować znak.



Rozwój pisma klinowego od piktogramów;
od lewej, z góry w dół: kroczyć-iść-stać // ptak // ryba // wół //
jęczmień // głowa.

Źródło: Jerzy Cepik, Jak człowiek nauczył się pisać, jw.



Rys. Rozwój pisma – „głowa”

Wraz ze stopniowym upraszczaniem się formy zapisu rósł stopień komplikacji samego pisma, jeśli chodzi o jego odczytywanie, a tym samym i zapisywanie. Było to wynikiem stopniowej ewolucji pisma, której następnym etapem było pismo sylabowe. Jego pierwsze przykłady znajdujemy w tekstach z Ur z około 2800 r. przed Chr. – zawierają one elementy fonetyczne i gramatyczne, a tym samym na ich podstawie można zidentyfikować już język w jakim są stworzone – językiem tym jest **sumeryjski**. Powraca więc tym samym sugestia, że to właśnie ten lud był twórcą pisma.

Mniej więcej do końca okresu wczesnodynastycznego II-III (2900-2334 przed Chr.), około 2350 przed Chr. powstaje zjednoczone królestwo Sargona (pierwsze cesarstwo oparte o potęgę militarną – w tym momencie **Akad** zdominował Sumer). Pismo nie uległo zasadniczym przemianom, ale już pod koniec tego okresu nastąpiła ważna zmiana w kierunku pisania tekstów.

System pisma sumeryjskiego przyjęli Akadowie – **język akadyjski** – ale go przystosowali do swojego semickiego języka. Do ideogramów sumeryjskich dodali własne znaki fonetyczne, a zwłaszcza sylaby dopełniające, czyli określające wymowę. Przez te innowacje pismo nabrało charakteru rebusowego, na dodatek pozbawione znaków rozdzielających, a ze stosunkowo dużą liczbą znaków polifonicznych i homofonicznych było stosunkowo trudne w interpretacji. Dzieliło się ono teraz na trzy rodzaje znaków (jak w piśmie egipskim): wyrazowe (ideogramy), zgłoskowe (sylaby) i determinatywy – znaki występujące przed lub po wyrazach i służące do określenia kategorii znaczeniowych. Ogólnie rzecz biorąc pismo miało charakter wyrazowo-sylabowy, a to z kolei było istotnym krokiem w rozwoju pisma na drodze do jego stricte sylabowej formy.

Z kolei na terenach Syrii pismo klinowe zostało przystosowane do **języka paleosyryjskiego (eblaickiego)**, gdzie podobnie, jak w przypadku języka akadyjskiego, również dodano szereg nowych znaków odzwierciedlających język paleosyryjski.

W okresie panowania III dynastii z Ur (2112-2004), nastąpił tzw. renesans sumeryjski. Język sumeryjski znowu stał się powszechny w użyciu, jednakże po tym okresie znowu ustąpił językowi akadyjskiemu, w którym były tworzone teksty klinowe aż do podbojów Aleksandra Wielkiego (IV w. przed Chr.).

Do największego znaczenia pismo klinowe doszło w okresie XIV-XIII w. przed Chr. z uwagi na wagę języka akadyjskiego na Bliskim Wschodzie, w którym było zapisywane. W

tym czasie bowiem akadyjski doszedł do największego znaczenia międzynarodowego, będąc językiem dyplomatycznym na całym Bliskim Wschodzie (tzw. *lingwa franca*), a archiwa tabliczek znaleziono również w Egipcie.

Pismo klinowe używane było aż do okresu panowania na Bliskim Wschodzie hellenistycznej dynastii Seleucydów w II w. przed Chr. Od czasów podbojów przez Aleksandra Wielkiego, używanie pisma klinowego było coraz bardziej sporadyczne, aż stopniowo zanikło. Związane to było z rozpowszechnieniem się pisma aramejskiego na Bliskim Wschodzie. Ostatni znany przez nas fakt użycia tego pisma jest datowany na 75 r. po Chr. – jest to tekst astronomiczny.

Wynalazek Sumerów miał rangę większą niż wynalazek Gutenberga. Z tak opracowanego zapisu korzystało wiele różnych języków, także z różnych rodzin językowych: z rodziny j. semickich, j. indoeuropejskich czy języków izolowanych. Pismem klinowym posługiwały się języki: Sumerijski, Akadyjski i jego dialekty (asyryjski i babiloński), Elamicki⁹³, Eblaicki, Hetycki⁹⁴, Hurycki⁹⁵, Urartyjski⁹⁶, Ugarycki (system alfabetyczny), Staroperski (w większości system sylabiczny).

b. Nazwa, materiał i technika pisarska

Nazwa – pismo klinowe – pochodzi od kształtu znaków odciskanych na glinianych tabliczkach za pomocą kawałka trzciny. Sumerowie pisali ściętą trzcina na glinianych tabliczkach, a do potwierdzenia autentyczności dokumentów używali pieczęci cylindrycznych. C.B.F. Walker pisze: „Gdy człowiek po raz pierwszy zaczął pisać, nie pisał piórem i atramentem na papierze, ale zaostrzonym patykiem lub trzcina żłobił znaki w wilgotnej glinie. Surowce te były łatwo dostępne w rzecznych dolinach Bliskiego Wschodu, a ich przygotowanie wymagało niewielkiego wysiłku. Wilgotną glinę łatwo można uformować w płaską, wygodną do pisania tabliczkę, która po zapisaniu, pozostawiona na słońcu do wyschnięcia, staje się wkrótce wystarczająco twarda i wytrzymała.”

Początki pisma to rysowanie na wilgotnej glinie - której w Mezopotamii było pod dostatkiem - piktogramów przy pomocy spiczasto zakończonych narzędzi. Później

⁹³ Elamici z czasów Achemenidów.

⁹⁴ Hetyci - starożytny lud indoeuropejski, którego państwo leżało w centralnej części Azji Mniejszej (język h. - teksty klinowe archiwum z Bogazköy).

⁹⁵ Huryci – starożytny lud zamieszkały pierwotnie na Wyżynie Armeńskiej. W III tysiącleciu przed Chr. przybyli do Mezopotamii. W XV-VIV w. przed Chr. założyli w Azji Zachodniej jedno z największych państw Mitanni.

⁹⁶ Urartu, Urartyjczycy – starożytne państwo w Azji Zachodniej.

zaprzestano ich stosować, natomiast do użycia weszły drewniane lub trzciniowe rylce⁹⁷. Tego typu narzędzia pozostawiały w glinie charakterystyczny odcisk, od którego przyjęto późniejszą nazwę dla całej grupy tego typu pisma - pismo klinowe. Lenistwo piszących (w końcu lenistwo jest matką wynalazku) wpłynęło na upraszczanie się pisma. Stąd obrazy coraz bardziej przypominały nic nie przypominające kreski.

Zapisane tabliczki mogły być i były często używane powtórnie do zapisu – po prostu na nowo ugniatano i formowano tabliczkę i na nowo ją zapisywano. W przypadku, gdy chciano, aby zapis był bardziej trwały i miał służyć dłużej, tabliczki gliniane wypalano. Tych jednak było mniej. Do naszych czasów w większości dochowały się tabliczki wypalone, ale nie celowo, tylko w toku pożarów archiwów i bibliotek (Biblioteka Aszurbanipala w Niniwie, biblioteka w Ugarit), podczas dość częstych wojen. Kształty tabliczek również bywały różne, ale najczęściej były one kwadratowe lub prostokątne.

Kierunek pisma początkowo był od prawej do lewej strony, jednakże w drugiej połowie III tysiąclecia przed Chr. uległ on zmianie. Przyczyna tej zmiany nie jest do końca jasna. Dawniej badacze wysuwali tezy, że wiązało się to z faktem zamazywania tekstu podczas zapisu z prawej na lewą stronę. Ostatnio jednak przeważają inne argumenty. A. Falkenstein uważał, że pewne rysunki mogą być właściwie przedstawiane i oglądane tylko wtedy, gdy tekst jest czytany z prawej na lewą stronę. Pomimo wagi tego argumentu, i tak kwestia związana ze zmianą kierunku pisania u schyłku okresu wczesnodynastycznego II-III, pozostaje niejasna.

Warto dodać, że dokumentów oraz różnego rodzaju tekstów literackich zachowało się bardzo dużo w przeciwieństwie do tych z państwa egipskiego. Głównym tego powodem jest trwałość mezopotamskiego materiału piśmienniczego – gliny w stosunku do papirusu.

Przez wiele lat uczono, że tylko ci którzy byli skrybami potrafili pisać i czytać. Dziś nie jest to już takie oczywiste. Mamy dostęp nie tylko do dokumentów prawnych (rozprawy sądowe, akty prawne), państwowych (korespondencja pomiędzy królami, dekrety i zarządzenia administracyjne, itp), religijnych (literatura sakralna, lamenty, hymny, itp), biznesowych (rozliczenia, rejestry, transakcje, itp), ale również prywatnych korespondencji: ojca do syna, męża (na wojnie) do żony itp. Te ostatnie wielokrotnie są pełne błędów, sugerujące że autorzy nie byli fachowcami w pisaniu. Wiemy też, że wśród uczniów szkół były również nieliczne kobiety, a więc umiejętność pisania nie była uważana za aż tak wielką nobilitację. Niestety aktualna sytuacja w Iraku nie sprzyja weryfikacji żadnych teorii na ten temat.

⁹⁷ Na przestrzeni dziejów pisma klinowego w różnych okresach stosowano różne techniki przycinania rylców i kształtowania ich końcówek, co może być jednym z kryteriów rozpoznawania okresu, z którego pochodzi dany tekst.

Historia odczytania pisma klinowego

Sprawa odczytania systemu pisma klinowego była nie lada wyzwaniem. Najwygodniejsze w takim zadaniu byłoby odnalezienie tabliczki z bilingwą – czyli jakiś tekst napisany w dwóch językach (albo więcej – jak Heksapla Orygenes), z których jeden byłby w piśmie klinowym, a drugi paralelny w innym piśmie i języku już znanym. Takim odkryciem w przypadku hieroglifów był np. słynny **kamień z Rosetty** – zabytek piśmiennictwa staroegipskiego – którego odkrycie stało się przełomem na drodze do odczytania egipskich hieroglifów.

Niestety los nie był tak sprzyjający w przypadku pisma klinowego i jeśli pojawiały się jakieś teksty dwujęzyczne, to obie wersje były redagowane w różnych systemach pisma klinowego, toteż jedna, jak i druga były nie do odczytania. Również cały szereg dialektów zapisanych różniącym się pismem klinowym utrudniał odczytanie wielu tekstów pochodzących z Mezopotamii i Fenicji. Nie można stąd było robić żadnych założeń, co do natury języka.

Pierwsze próby odczytania pisma klinowego (j. staroperski) podjął Georg F. Grotefend w 1802 roku. W inskrypcjach z Persopolis (pochodzących z epoki Achemenidów) spostrzegł często powtarzające się słowo, które – sądząc z oficjalnego charakteru pism – oznaczało „król”. Po nim regularnie następowały dwie grupy znaków, które mogły odpowiadać imionom. Udało mu się odczytać imiona Dariusza i Kserksesa. Istniała jeszcze jedna trudność – jak dopasować dźwięki do znaków pisma klinowego. Z tego powodu sięgnął do języka Awesty. Było to jednak posunięcie błędne, gdyż awestyjski nie był identyczny z perskim. Inni uczeni (Rasmus Christian Rask, Eugene Burnouf i Christian Lassen) ponownie zbadali alfabet perski, poprawili nieprawidłowe wartości znaków przypisane przez Grotefenda i odczytali je na nowo. Prace wstępnie ukończono w 1838. W roku 1847 cały alfabet perski był znany.

Odczytanie pisma klinowego ułatwił też trójjęzyczny napis (staroperski, nowoelamicki i babiloński) pochodzący z inskrypcji z Behistun, który zawierał imiona królów i nazwy własne. Inskrypcję tę odkrył w 1836 brytyjski asyrolog Sir H.C. Rawlinson.

Kiedy pismo klinowe ujawniło swoje sekrety, odcyfrowanie innych zapisanych nim języków nie stanowiło problemu. W 1853 odczytano pismo nowoelamickie, a w 1857 – pismo babilońskie (cztery niezależne odczytania).

Charakterystycznymi cechami pisma klinowego było to, że:

- słowo nigdy nie było dzielone i przenoszone do następnej linijki;
- liczba różnych znaków w sposób oczywisty uzmysłowiła, że nie jest to pismo alfabetyczne lecz sylabiczne
- niektóre znaki pisano fonetycznie albo ideograficznie, co oznacza, że ten sam znak mógł równie dobrze wyrażać dźwięk odpowiadający sylabie jak i pojęcie wyrażone słowem

Ugaryckie pismo klinowe

Semiccy mieszkańcy Ugarit w około XV w. przed Chr. na podstawie znaków pisma klinowego utworzyli własne alfabetyczne pismo klinowe. Po raz pierwszy językoznawcy mieli do czynienia nie z izolowanymi, trudnymi do datowania inskrypcjami, ale z olbrzymim archiwum, w skład którego wchodziły teksty literackie, listy, opisy rytuałów, teksty prawne, słowniki (do dziś odkryto ponad 20 tys. tabliczek). Niektóre z tabliczek zawierały zestawione jeden za drugim wszystkie znaki pisma z Ugarit. Ponieważ na tabliczkach występują one zawsze w tym samym porządku, nie ma wątpliwości, że zawierają najstarszy spisany alfabet. Kolejność jego znaków odpowiada kolejności liter w późniejszych alfabetach: fenickim, greckim i łacińskim. Nie ma wątpliwości, że alfabet ugarycki należy do tej samej rodziny co alfabet fenicki czy hebrajski.



Rys. Gliniana tabliczka ze spisanyimi znakami najstarszego znanego nam alfabetu; Ugarit, XIII wiek przed Chr.

alpa 'a	beta b	gamla g	ha h	delta d	ho h	wo w	zeta z	hota h	tet t	
yod y	kaf k	šin š	šinš š ₂	lamda l	mem m	dal d	nun n	zu z	samka s	ain '
pu p	sade š	qopa q	rasha r	taana t	gain g	to t	su s ₂	i 'i	u 'u	word divider

Rys. Alfabet ugarycki